

Міністерство освіти і науки України
Вінницький національний технічний університет

В. О. Корнієнко
Т. І. Неприцька

ПОЛІТИЧНА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ УКРАЇНСЬКОЇ ВЛАДНОЇ ЕЛІТИ

Монографія

Вінниця
ВНТУ
2018

УДК 321.01
К67

Рекомендовано до друку Вченою радою Вінницького національного технічного університету Міністерства освіти і науки України (протокол № 16 від 22.06.2017 р.)

Рецензенти:

С. Г. Денисюк, доктор політичних наук, професор

О. А. Фісун, доктор політичних наук, професор

Корнієнко, В. О.

К67 Політична відповідальність української владної еліти : монографія / В. О. Корнієнко, Т. І. Неприцька. – Вінниця : ВНТУ, 2018. – 154 с.

ISBN 978-966-641-747-6

В монографії розглянуто феномен політичної відповідальності владної еліти (вищих органів держави, органів виконавчої влади, політичних партій України). Розширено теоретичні засади історико-політологічного дослідження політичної відповідальності, здійснено комплексний аналіз виникнення та розвитку цього інституту у світовій і вітчизняній політичній науці. Практичне значення отриманих результатів полягає в тому, що дослідження формує цілісне уявлення про сутність, ознаки, види, призначення та механізм політичної відповідальності української владної еліти.

УДК 321.01

ISBN 978-966-641-747-6

© В. Корнієнко, Т. Неприцька, 2018

ЗМІСТ

ВСТУП.....	4
РОЗДІЛ 1 ТЕОРЕТИЧНІ ТА КОНЦЕПТУАЛЬНІ ВИМІРИ ФЕНОМЕНУ ПОЛІТИЧНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ	7
1.1. Історична генеза розуміння сутності політичної відповідальності	7
1.2. Визначення сутності політичної відповідальності у сучасному соціально-політичному дискурсі.....	26
Резюме до першого розділу	45
РОЗДІЛ 2 РЕАЛІЗАЦІЯ ПРИНЦИПІВ ПОЛІТИЧНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ В ПРАКТИЧНІЙ ДІЯЛЬНОСТІ УКРАЇНСЬКОЇ ВЛАДНОЇ ЕЛІТИ	48
2.1. Персональна політична відповідальність: світові й українські реалії.....	48
2.2. Відповідальність як політична цінність владної еліти	66
2.3. Партійно-парламентська відповідальності української владної еліти.....	78
Резюме до другого розділу	91
РОЗДІЛ 3 ШЛЯХИ ОПТИМІЗАЦІЇ ПОЛІТИЧНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ УКРАЇНСЬКОЇ ВЛАДНОЇ ЕЛІТИ	94
3.1. Формування інноваційного механізму політичної відповідальності.....	94
3.2. Формування професійної відповідальності владної еліти в українському суспільстві	109
Резюме до третього розділу	123
ВИСНОВКИ.....	127
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	130

ВСТУП

З практичної точки зору проблема політичної відповідальності виявляється особливо гострою і важливою в кризові періоди розвитку суспільства, коли зазвичай встановлюється примат політики над економікою. На перший план виступають політична діяльність, політичні стосунки, регулюючі економічні, правові, культурні зв'язки в суспільстві, що створюють систему відповідальних залежностей у сфері цих зв'язків. Однак з початку 90-х років ХХ століття і до теперішнього часу ми спостерігаємо поступовий процес згортання соціальних, освітніх, культурних, правоохоронних та інших функцій державної влади і значне зниження відповідальності державних керівників за те, що відбувається в країні – за економічні, політичні, культурні та інші соціальні процеси.

З теоретичної точки зору політична відповідальність має багато вимірів, це поняття було і по сьогодні залишається вельми дискусійним. Якщо, моральна відповідальність регулює в основному стосунки людей на особовому рівні, юридична – стосунки між державою і громадянами в плані дотримання правових норм, то відповідальність політична стосується власне політичних суб'єктів – самої політичної системи і її елементів, державних інститутів, партій, організацій, рухів, політичних лідерів і так далі. При цьому об'єктом політичної відповідальності є великі групи громадян або навіть і весь народ як єдине конституційне джерело влади, що робить цей вид відповідальності найбільш суспільно значимим.

Відповідальність політичної еліти за свої дії є визначальним фактором прийняття політичних рішень у процесі демократизації суспільства, що слугує запорукою досягнення відповідного рівня політичної стабільності в цілому. Це виконання на практиці проголошених цілей, програм, зобов'язань і обіцянок, регулярний звіт за справи, відповіді на болючі питання, які хвилюють суспільство, чутливість до потреб співгромадян, неофіційне особисте спілкування з ними, визнання своїх помилок, енергійне виправлення їх і багато чого іншого. Але особливо важливою є наявність у країні державних і суспільних механізмів відповідальності влади за можливу шкоду, яку вона може, свідомо або не усвідомлено, нанести людям, стану і репутації держави.

Проблемам відповідальності в різний час займалися чимало зарубіжних дослідників. Серед них М. Альберт, Д. Борманн, Р. Дафт, П. Друкер, Р. Йонас, М. Кастельс, Р. Кунц, Р. Ленк, Р. Маккіон, М. Меськон, С. О'Доннел, Р. Саймон, Д. Смітбург, Ф. Тейлор, В. Томпсон, Р. Фредерманн, Ф. Хедоурі та інші. Однак з поля зору зарубіжних дослідників проблем відповідальності випадало головне в її

вмісті – аналіз всієї сукупності взаємозалежності особи і суспільства як провідної детермінанти відповідальності.

Політична відповідальність як різновид відповідальності соціальної, її взаємозв'язок з іншими видами відповідальності, її іманентність як категорії політико-владних відносин досліджується в роботах російських учених В. Афанасьєва, Н. Алексєєва, А. Міголатьєва, Н. Мінкиної, Д. Муздибаєва, А. Ореховського, Е. Пенькова, А. Плахотного, В. Серебрянникова, В. Сперанського, А. Черменіної й інших. В той же час, слід підкреслити, що більшість сьогоднішніх наукових публікацій розглядають проблеми юридичної відповідальності. Проте досі не вдалося визначити відповідальність як комплексну категорію, що спочувала б у собі правову, морально-етичну, господарську політичну та інші її сторони.

Дослідження політичної відповідальності в Україні започатковано саме завдяки зверненню політологів до правознавства, а правознавців – до політології. До фундаментальних наукових розвідок з проблем політичної відповідальності, побудови системи її механізмів і виокремлення окремих рівнів їхньої дії слід віднести, насамперед, праці Р. Павленка, М. Самуйлика, О. Сохань, І. Кресіної, С. Балана, Г. Малкіної.

Про політичну відповідальність уряду, виконавчої влади, йдеться у працях правознавців і політологів В. Авер'янова, Н. Армаш, К. Ващенко, І. Булавінова, Ю. Делія, В. Дерезь, Г. Макаренко, О. Кордуна, А. Коваленка, О. Піджаренко, О. Черкасова, В. Шаповала, О. Щербак, Н. Янюк.

Більшість праць як політологів, так і правознавців присвячено аналізу конституційного статусу президента та інституціональних механізмів реалізації його політичної відповідальності. Це відображено у працях М. Баглая, М. Зелінської, Р. Іванова, М. Кармазіної, О. Кинєва, Ю. Коломійця, І. Костицької, А. Коваленка, Л. Кривенко, М. Крутоголова, О. Мельник, В. Погорілка, М. Сахарова, Ю. Тодики, В. Яворського, В. Чиркіна, В. Шаповала й інших.

Разом із тим, проблема політичної відповідальності української правлячої еліти недостатньо вивчена і вимагає спеціального політологічного аналізу. Тому в сучасних умовах у нашій країні існує актуальна суспільна потреба в посиленні наукового інтересу до проблем її відповідальності, вдосконалення системи відповідальних залежностей в області соціальної регуляції, особливо у сфері політичних стосунків.

Виходячи з актуальності теми дослідження, об'єкта й предмета, його метою є комплексний аналіз сутності політичної відповідальності й визначення її ролі, місця і суспільного значення в системі ціннісних орієнтацій української владної еліти.

Мета дослідження зумовлює необхідність розв'язання таких завдань:

- прослідкувати історичну еволюцію поняття, видів та типології політичної відповідальності;

- проаналізувати концептуальні засади розуміння відповідальності української владної еліти у вітчизняному соціально-політичному дискурсі;

- розкрити особливості політичної відповідальності як формотворчої складової політичних цінностей української владної еліти;

- визначити персоніфіковані аспекти відповідальності української владної еліти з урахуванням світового досвіду;

- виявити особливості партійно-парламентської відповідальності української владної еліти в контексті співвідношення моралі та закону;

- з'ясувати конструктивні параметри ціннісного механізму політичної відповідальності;

- показати шляхи формування професійної відповідальності політико-владної еліти в процесі демократизації українського суспільства.

Методами дослідження є наукова теорія пізнання і вироблена на її основі система загальнофілософських, загальнонаукових та спеціально-наукових методів, що дозволили забезпечити всебічний аналіз досліджуваної проблеми та достовірність наукових результатів.

Шляхом використання аналізу та синтезу, політичні явища та категорії розкладаються на складові частини та піддаються детальному дослідженню (окремо розглядаються відповідальність політичних партій і партійної еліти, її підстави, склад, механізми тощо).

Наукова новизна дослідження полягає в тому, що це одна з перших робіт, у якій питання політичної відповідальності розглядаються комплексно по відношенню до політичної еліти вищих органів держави, органів виконавчої влади, політичних партій України.

Практичне значення отриманих результатів полягає в тому, що висновки і пропозиції дослідження формують цілісне уявлення про сутність, ознаки, види, призначення та механізм політичної відповідальності української владної еліти. Отримані результати можуть бути використані для вдосконалення законодавства та нормативно-правових актів, у подальших галузевих наукових дослідженнях, під час підготовки підручників і навчальних посібників, викладання політології, політичної психології тощо.

Розділ 1

ТЕОРЕТИЧНІ ТА КОНЦЕПТУАЛЬНІ ВИМІРИ ФЕНОМЕНУ ПОЛІТИЧНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ

1.1 Історична генеза розуміння сутності політичної відповідальності

В сучасному складному світі термін «відповідальність» вживається в найрізноманітніших сенсах і контекстах. Неможливо визначити одне, причому безперечно оптимальне визначення цього поняття.

Цілком очевидно, що термін «відповідальність» походить від слів «відповідати», «відповідь». Але навіть сам цей термін має складний характер, різні нюанси та трактування, які утруднюють чітке формулювання визначення не лише поняття «політична відповідальність», але і самого базового поняття «відповідальності». П. Друкер – один із знаних класиків сучасного менеджменту, ще на початку 70-х років ХХ ст. відзначив, що «може бути виділено понад 60 значень терміну «відповідальність», які значно відрізняються один від одного» [1, с. 313]. Сьогодні в цьому питанні мало що змінилося і про будь-які тенденції до єдності говорити поки не доводиться.

До того ж, проблема відповідальності в різні історичні епохи розкривається неоднаково. В певні періоди історії більше розкривається об'єктивний бік відповідальності, в інші – її суб'єктивний бік (наприклад, відповідальність історичної особи). Тому перехід до аналізу відповідальності в рамках політичної науки передбачає уточнення вмісту вихідних понять.

Різні аспекти відповідальності розглядалися ще філософами стародавнього світу. Наприклад, китайський мислитель Конфуцій (551 р. до н.е.), аналізуючи взаємовідносини суспільства і особи, розглядав це поняття як визначальне, таке, що сприяє встановленню порядку («чі») в Піднебесній[2].

Більш детально проблему відповідальності починають досліджувати в Стародавній Греції античні філософи Платон (427–327 рр. до н. е.) і Аристотель (384–322 рр. до н. е.). Платонівська філософія не давала поганій людині надії на спокій, адже порочна душа, за Платоном, «блукає... одна у всякій нужді і ніяковості... А душі, які провели своє життя в чистоті і стриманості, знаходять і супутників, і вожатих серед богів, і кожна поселяється в належному їй місці»[3].

Аристотель не лише пов'язував поняття «відповідальність» із свободою волі і свободою вибору, він справедливо ставив питання про відповідальність за вчинки, що здійснювалися в силу незнання, коли можливо передбачати результати своїх дій [4]. За аристотелівською

етичною традицією, згідно з якою процес формування особистості відбувається у контексті традицій суспільства, які ця особистість приймає, інстанцією відповідальності для індивіда все ж може бути лише сам індивід, котрий покликаний «чинити добре і прекрасне в моральному сенсі» та відповідає перед собою за реалізацію свого життєвого проекту.

За словами О. Мельник, спроби запровадити відповідальність вищих органів влади пов'язані з першими прецедентами здійснення процедури імпічменту у середньовічній Англії (1376 рік). Причому в умовах абсолютної монархії відповідальність за процедурою імпічменту виступала політичним засобом, спрямованим перш за все на обмеження влади монарха шляхом притягнення до відповідальності його міністрів [5]. Проте більш детальне теоретичне обґрунтування категорія «відповідальність» отримала в західноєвропейській філософсько-політичній думці XVII–XVIII століть, перш за все в роботах Т. Гоббса, Дж. Локка, Д. Юма, де вона трактувалася відповідно до розв'язання питання про виникнення суспільного устрою. У цих дослідженнях чітко прослідковується ідея взаємозв'язку свободи і необхідності, особи і суспільства.

За Т. Гоббсом (1588–1679 рр.) суспільна влада, наділяється реальною силою і повноваженнями управляти іншими людьми на основі того, що всі члени суспільства добровільно відмовлялися від прав володіти самими собою і відповідати за свої вчинки. «Відмовляюся від свого права володіти собою і віддаю це право такому-то мужеві або таким-то зборам мужів»[6]. Розмірковуючи про обмеження природних прав цивільним правом, Т. Гоббс говорить про відповідальність влади і про відповідальність громадян за недотримання ними законів.

В цілому ідея відповідальної влади висувається як антитеза «свавільній владі», проти якої виступали ідеологи Англійської буржуазної революції XVII ст. [7, с.54]. Це засоби впливу на суб'єкти влади і їхню політику, що дозволяють домагатися коректування або зміни політичного курсу, відсторонення від влади невартих і нездатних діячів. Тут і право вільної критики будь-яких суб'єктів влади, опору їхньому беззаконню, вираження невдоволення, негативної оцінки, недовіри, невиконання «злочинних» указів і наказів.

Англієць Дж. Локк (1632–1704 рр.), як відомо, у своїх поглядах на відповідальність виходив з природного стану суспільства. Це «стан свободи, але не стан свавілля. Хоча людина в цьому стані має неконтрольовану свободу робити із собою і зі своїм майном все, що завгодно, вона, проте, не має свободи погубити себе самого або яку-небудь істоту». Обмежує свободу людини природний закон (тобто відповідальність), який свідчить, що «ніхто не має права обмежувати іншого в

його житті, здоров'ї, свободі, або майні» [8, с.391]. Свобода людини, таким чином, не абсолютна, вона пов'язана з відповідальністю і особи, і влади.

Шотландський філософ Д. Юм (1711–1776 рр.) вважав людину істотою суспільною за самою природою. Однак він відзначає, що серед перших значних властивостей людини слід назвати егоїзм. І, в той же час, Юм переконаний, що в «зображенні вказаної якості заходили дуже далеко...». Його ж – як філософа, набагато більше, ніж описи злодіянь егоїстичної людини, цікавить достовірний опис і осмислення іншого процесу. Йдеться про повільний, нерівномірний, але кінець кінцем неухильний прогрес, якого людський рід досягає, виховуючи в собі цілу суму властивостей, звичок, норм і зобов'язань, які він іменує «соціальними добродетелями», серед яких відповідальність займає визначальне місце [9].

Проблемі відповідальності приділив значну увагу німецький філософ І. Кант (1724–1804 рр.). Поглиблення змісту поняття відповідальності у Канта відбувається на основі уявлення про гідність людської особи. Кант вважав, що «дійсна добродетельність може спиратися лише на принципи, і, чим загальнішими вони будуть, тим благороднішою стає добродетельність» [10]. Відома й сентенція Канта про те, що в суспільстві будь-яка людина повинна підкорятися правовому порядку, адресованому кожному у вигляді суспільних законів. При цьому свобода у Канта є право підкорятися тим законам, з якими він згоден.

Кантівська етика підкреслює виняткове значення обов'язку в розвитку людини. Кант розділяє моральний закон свободи і природний закон необхідності. Загальний моральний закон усередині кожної людини вимагає, щоб в усіх своїх вчинках вона приймала рішення самостійно. Принцип самостійності, автономії волі, – за словами Канта, – є «єдиний принцип моралі» [11, с. 284]. Отже, людина покликана брати на себе ризик самостійного рішення і відповідальність за наслідки свого вчинку.

Проблема відповідальності не пройшла повз увагу іншого видатного німецького філософа Г. Гегеля (1770–1831 рр.). Так, у «Філософії права» (глава «Зовнішнє державне право») Гегель використовує відоме висловлення Ф. Шиллера: «Всесвітня історія є всесвітній суд». Ця історія – домен загального духу, світового духу. Йому одному дано судити народи, застосовувати до них своє право, що є найвищим. Звідти «у всесвітній історії як у всесвітньому суді» [12, с. 369]. Важливою складовою гегелівської концепції світового духу є думка, що існує інстанція, яка стоїть над окремим народом і може застосовувати до нього (у відповідних випадках) своє право. Тут історична відповідальність набуває рис відповідальності правової.

Термін «відповідальність» зустрічається й в «A Fragment of Government» (1776 р.) Дж. Бентама (1748–1832 рр.), де вказане поняття визначається як «відповідальна влада» [13, с. 22]. Крізь призму відповідальності, в своїх поглядах на систему права Дж. Бентам, наслідуючи традиції, закладені Т. Гоббсом, дотримується думки про єдність цивільного і кримінального права і тлумачить співвідношення цих галузей таким чином: вважає можливим віднести будь-який закон держави одночасно і до цивільного, і до кримінального права. Дж. Медісон в журналі «The Federalist» також стверджував, що відповідальність може бути розумною лише тоді, коли обмежується підзвітністю відповідальної сторони [14].

Концепція відповідальності К. Маркса (1818–1883 рр.) будувалася на основі методологічного аналізу проблем співвідношення свободи і необхідності, взаємовідносин особи і суспільства і, як історично обумовлене суспільне явище, на основі класового конкретного історичного підходу діяльності людини в органічному зв'язку з потребами розвитку суспільства [15, с. 119]. Ілюзорний духовний гегелівський Абсолют, представлений як ідеал, його не влаштував. Маркс намагався замінити його земним ідеалом, який, проте, виглядав досить незвично. Це суперечливий процес розширення горизонтів індивідуальної свободи людини через науково-технічні революції. К. Маркс був захоплений ідеєю загального колективного взаємозв'язку, загальнолюдською емансипацією; та конкретна людина у нього – представник безлічі.

Базуючись на ідеях К. Маркса, В. Ленін (1870–1924 рр.) розглядав відповідальність в нерозривному зв'язку з дисципліною і організованістю, вказуючи на необхідність «особливо велику увагу звернути на розвиток і зміцнення товариської дисципліни трудящих і всебічне підвищення її самодіяльності і усвідомлення відповідальності» [16]. Як вважав В. Ленін, в новому типі суспільства – соціалістичному, де затверджується принцип «один за всіх і всі за одного», де вільний розвиток кожного стає умовою вільного розвитку всіх, стосунки відповідальної залежності набувають характеру дійсно взаємних стосунків. Цілісність відповідальності особи складається на основі її практичної участі в комуністичному будівництві, а відповідальна поведінка особи по відношенню до суспільства все більше відповідає її особистим прагненням.

Категорія відповідальності стала предметом, так би мовити, «міждисциплінарного» обговорення серед широкого кола науковців, які представляли різні напрями, наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. Так, Дж. Ст. Мілль (1806–1873 рр.) вважав, що відповідальність обумовлюється межами влади, контролю й примусу стосовно індивідів [17].

Відомий соціолог М. Вебер (1864–1920 рр.) розглядав відповідальність як фактор ефективної адміністративної організації, як іманентну якість політичного вождя й чиновника [18]. За влучним висловом Ж.–П. Сартра (1905–1980 рр.): «Людина – це не що інше, як те, чим вона сама себе робить». Тому тільки сама людина є відповідальною за те, хто вона є і ким вона стає. Людина реалізує себе в суспільно-політичних інститутах і там несе відповідальність за свої дії.

Досить цікаві думки про сутність відповідальності людини ми знаходимо у російського філософа І. Ільїна (1883–1954 рр.): «покоління безвідповідальних шкурників і безвідповідальних честолюбців не звільнить Росію і не відновить її; у нього немає і не буде тих духовних сил і якостей, які будували справжню Росію у минулому і які необхідні для її майбутнього»[19].

Наприклад, Ж. Піаже (1896–1980 рр.), засновник теорії когнітивного розвитку і філософсько-психологічної школи генетичної психології, виокремлює дві стадії розвитку моральної відповідальності як сутнісної особистісної риси: об'єктивну (характерна для дітей молодшого віку), коли вчинки оцінюються за їх наслідками, а не згідно з намірами людини, та суб'єктивну, коли вчинки оцінюються на основі намірів і мотивів, незалежно від зовнішніх обставин [20]. Найбільш значима компонента вчинку – відповідальність.

Відомий американський психолог А. Маслоу (1908–1970 рр.) створив теорію, згідно з якою потреба у самоактуалізації є найвищим рівнем в ієрархії потреб, а самоактуальна особистість – ідеалом та метою досягнень людини [21]. Самоактуалізація – це реальні вчинки, які виражають особистісну активність та відповідальність, здатність до своєчасного та оптимального життєвого вибору. Щоразу, коли людина бере на себе відповідальність, вона самоактуалізується.

Засновник гештальт-терапії Ф. Перлз (1893–1970 рр.) тенденцію уникнення відповідальності за себе і робити відповідальними за власні вчинки і почуття інших людей назвав «дірками особистості» [22]. Людина за Ф. Перлзом вільна шукати й реалізовувати сенс свого життя, за це вона несе повну відповідальність. Свобода там, де є власний вибір, почуття відповідальності за власну долю.

Один з лідерів гуманістичної психології К. Роджерс (1902–1987 рр.) – вважав відповідальність головною ознакою сформованої особистості (феноменологічна теорія особистості) [23].

Логотерапія В. Франкла (1905–1997 рр.), предметом якої є пошук сенсу людського існування, також є яскравим прикладом прояву відповідальності. Відповідальність, за В. Франклом, належить до істотних феноменів людини, котра, як і духовність та свобода, є первинною [24; 25]. Згідно з В. Франклом, відповідальність належить до зна-

чуших феноменів людини, який, подібно до духовності та свободи, є первинним. Франкл наголошує на тому, що людська відповідальність походить від неповторності та своєрідності існування кожного індивіда. Особа вільна знайти та реалізувати смисл свого життя, і за це вона несе повну відповідальність [26, с. 96].

Отже, так чи інакше, розуміння відповідальності, її критеріїв та наповненості визначалося саме із співвідношенням її із свободою, а співвідношення свободи й відповідальності розкривається, перш за все, у взаємовідносинах людей (Г. Гегель). Але слід зауважити, в свою чергу, що існуючі визначення політичної свободи відрізняються деколи складністю внутрішньої структури, розуміння якої нам необхідне у контексті дихотомічного зв'язку «свобода–відповідальність», який ми досліджуємо.

Відповідальність органічно пов'язана зі свободою прийняття рішень, вибору цілей та способів, методів і стилів її досягнення. Так, С. К'еркегор (1813–1855 рр.) вважав, що лише право вибору надає можливість індивіду робити своє життя справді прекрасним, врятувати себе і свою душу, знайти мир і спокій [27].

Свобода людини як суб'єкта, за М. Бердяєвим (1874–1948 рр.), полягає в тому, щоб стати особистістю, припинити жити відповідно до зовнішніх принципів і вийти за межі себе, щоб вибирати себе, бути самим собою і нести відповідальність за свій вибір перед самим собою. М. Бердяєв писав, що «свобода не є легенькою, як гадають її вороги, що зводять на неї наклеп, свобода важка, вона завжди тягар. І люди легко відмовляються від свободи, щоб полегшити собі життя» [28, с. 123].

Засновник функціональної школи в етнографії й антропології Б. Маліновський (1884–1942 рр.) структурно підрозділяв свободу на мету, що мотивує діяльність, і результат. В його концепції свобода зберігається лише за умови, якщо: мета вільно обирається індивідом або групою; свобода діяльності обумовлюється автономною відповідальністю її суб'єктів, а не контролюється примусовою владою; результати вільної активності розподіляються між її учасниками й не відбираються у них силоміць [29, с. 170].

Для Л. фон Мізеса (1881–1973 рр.), – засновника новоавстрійської школи в економічній науці, – свобода означала можливість індивіда моделювати своє життя за власним планом, який не нав'язується йому владою за допомогою апарату примусу. При цьому дії індивіда обмежуються не насильством або загрозою його вживання, а тільки фізичною структурою його тіла і природними межами його можливостей [30, с. 3].

У американського політичного філософа Д. Ролза (р. н.1921) свободу можна зрозуміти, якщо ми звернемося до трьох положень: суб'єкти, які вільні; заборони і обмеження, від яких свобода звільняє; а також до того, що саме суб'єкти вільні робити або не робити [31, с. 202].

Зазвичай, науковці пов'язували відповідальність, яка історично виникла в межах західної цивілізації, з певними її здобутками й культурно-інтелектуальним розвитком. Але зрозуміло, що об'єктивну появу цього загального поняття не можна зводити до лише однієї окремої причини. Наприклад, Д. Шумпетер вважав інтелектуалів людьми, які володіють даром слова, але не несуть при цьому відповідальності за практичні справи [32, р. 147].

Відповідальність обов'язково зв'язує різних суб'єктів діяльності: індивідів, групи і соціальні інститути і наслідки їх дій. Близьке до цього розуміння відповідальності характерне, наприклад, для П. Друкера [1, с. 316] й інших авторів з більш менш істотними обмовками. Так, Р. Маккіон (р. н. 1956) [33] пов'язував її зі становленням демократичного ладу в Західній Європі, Х. Ленк та К. Мітчелл – з посиленням технологізації та індустріалізації західного суспільства.

Існує точка зору про природність та фундаментальність політичної відповідальності. Так, відомий польський есеїст Ч. Мілош вважав, що не всі люди ведуть боротьбу за вище місце і престиж, і тому поділяються на тих, хто несе відповідальність за «функціонування машини», і тих, хто насолоджується статусом безвідповідальності [34]. Втім, ще у Арістотеля «прямо від народження деякі істоти розрізняються в тому відношенні, що одні з них ніби призначені до підпорядкування, інші – до владарювання» [4, с. 382].

Х. Ортега-і-Гассет (1883–1955 рр.) поділив суспільство на людей дії і споглядання [35, с. 11], а Е. Фромм – на тих, кому все небайдуже і тих, кому «на все наплювати». У Т. Дезамі держава підрозділяється просто на активних і пасивних громадян [36, с. 392].

Цікавою є типологія відповідальності, що її визначив Г. Йонас (1903–1993 рр.). Він виділяє різні типи відповідальності, які найбільшою мірою поширені в суспільстві: природна та штучна (договірна); горизонтальна та вертикальна; легальна та моральна; відповідальність «за» та «перед» [37, с. 155].

1. Відповідальність розподіляється на природну та штучну в залежності від фактора, який викликає її виникнення. Природна – це така відповідальність, що виникає природним шляхом, вона є безперечна, постійна та незалежна від попередньої згоди. Прикладом такої відповідальності є батьківська відповідальність, оскільки їй притаманні всі перелічені властивості. Договірна відповідальність визначається зміс-

том, попередньою домовленістю, часом, завданням, дорученням, компетенцією, наприклад, доручення службовця. Прийняття такої відповідальності містить у собі елемент вибору, від якого можна відмовитись.

2. Прикладом «вертикальної» відповідальності може бути відповідальність батьків за дітей, яка за своїм суб'єктом є всеосяжною, тобто поширюється на все, що потребує піклування.

3. Легальна – це відповідальність, яка встановлена на рівні закону, тобто зовнішня.

4. Моральна – це внутрішні почуття (відчуття провини, покаяння, готовність до спокутування провини), які супроводжують суб'єкт учинку. Відмінність між цими поняттями найкраще відображається у відмінності між цивільним і кримінальним правом, у дивергентному розвитку яких були розмежовані спершу ототожнені поняття спокутування (через відповідальність) і покарання (за провину). Проте спільним є те, що відповідальність пов'язується зі скоєним учинком і обумовлює відповідальну дію фактично ззовні. Це стосується й природи, яка має свої вимоги до людини. Відносини між людьми повинні мати моральне підґрунтя, тобто ґрунтуватися на моральній, а не на легальній відповідальності. Тут прослідковується паралель з Е. Фроммом, коли він говорив про відповідальність та обов'язок. Те, що Г. Йонас називає моральною та легальною відповідальністю, за Е. Фроммом, є авторитарною та гуманістичною совістю.

5. Відповідальність «за» та відповідальність «перед» є також важливими різновидами відповідальності, які зумовлені лексичним значенням самого слова. Слово «відповідальність» (Verantwortung) має в німецькій мові два взаємопов'язаних значення (те ж саме відбувається і в українській мові): відповідальність «за» щось чи когось та відповідальність «перед» кимось. Перше передбачає відповідальність людини за власні вчинки, за наслідки своєї діяльності, відповідальність за когось, задля чогось. Друге значення – відповідальність перед кимось: іншими людьми, суспільством, Богом. Для Г. Йонаса відповідальність «за» є більш важливою порівняно з відповідальністю «перед». Архетипом такої відповідальності є відповідальність за дитину, яка не може відстоювати та захищати власні права.

Г. Йонас звертається до відповідальності, яка викликана не формальним законом, а почуттям відповідальності. Тому він виокремлює крім політичної, ще й батьківську відповідальність, вважаючи, що саме «в якостях цих видів якнайкраще й виявляється сутність відповідальності». Він говорить про їх всеосяжність і безперервність. Але це скоріше метафізичне розуміння цього феномену. Почуття відповідальності заступає в нього місце Кантового почуття обов'язку. Відпові-

дальність розглядається як універсальна здатність людини, так само невідокремлена від неї, як здатність говорити. Але його розуміння відповідальності – це не відповідальність суб'єкта перед ним самим встановленим моральним законом, як у Канта, і не відповідальність перед моральним законом комунікативної спільноти, як її розуміє комунікативна теорія, а відповідальність «за» – за те, щоб існувало людство, відповідальність за людину і суспільство. Втім навряд чи до суспільства можна застосовувати архетип безпорадної дитини, яка не може аргументувати і обстоювати свої права.

Причому, на думку Х. Йонаса, поняття відповідальності в минулому не відігравало помітної ролі. Разом із тим, він стверджує, що на зміну «людині розумній – homo sapiens» має прийти «людина відповідальна» [37, с. 29]. На думку Г. Йонаса, якщо людство хоче вижити, то в своїй господарській діяльності воно повинне керуватися принципом відповідальності перед природою і майбутніми поколіннями. Це особливо важливо для ХХІ століття, коли безвідповідальні дії високих посадових осіб становлять смертельну небезпеку для народу.

Взагалі саме в міжнародному праві сформувалось специфічне розуміння політичної відповідальності як одного з різновидів відповідальності міжнародно-правової. Виражається вона у формі сатисфакції (наприклад, запевняння постраждалої сторони в недопущенні повторення правопорушення, вираження жалю, покарання конкретних винуватців правопорушення, інші форми морального задоволення потерпілої сторони).

Виокремлюється також така форма політичної відповідальності, як відповідні насильницькі дії, здійснювані постраждалим суб'єктом, які йменуються репресаліями (наприклад, затримка рибальського судна за незаконний лов риби, накладення арешту на майно). Репресалії повинні співвідноситися із діями, якими вони викликані [38].

У міжнародному праві має велику традицію також розробка проблематики персональної відповідальності, яка сьогодні особливо поглиблюється у контексті загострення проблеми міжнародного тероризму. Це відображено в працях О. Кібальника [39], А. Потапова [40], Г. Тихонової [41].

В цілому, ті чи інші концепції відповідальності пов'язують людей і свободу їх дії на підставі причинного зв'язку. Людина може бути самостійним індивідом або членом соціальної групи. В будь-якому разі відповідальність є відношенням рефлексії: відповідальність індивідів і відповідальність суспільства, членами якого вони є, взаємозалежні. Суспільство переймає на себе відповідальність зовнішню по відношенню до інших утворень і, зокрема, до індивідів, і внутрішню по відношенню до структури своїх інститутів.

Те саме стосується й конституційних обмежень інтелектуальної активності в посттоталітарних країнах, де вони передбачені в більшості їх конституцій, хоча умови і об'єм таких обмежень і політичної відповідальності різні.

Наприклад, за ст. 32 Конституції Молдови 1994 р. слід нести відповідальність за заперечення існування народу і держави Молдова, заклики до агресивної війни, національної або расової ворожнечі, підбурювання до дискримінації, територіального сепаратизму, цивільного насильства, а також інші дії, що зазіхають на конституційний режим.

У ст. 34 цієї ж Конституції записано, що право на інформацію не повинне заподіювати шкоди діям, що мають на меті захист громадян або національної безпеки. Ст. 29 Конституції Узбекистану 1991 р. вимагає відповідальності за поширення інформації, направленої проти існуючого конституційного устрою. Свобода думки та її вираження також може обмежуватися за певними мотивами.

У ст. 18 Конституції ФРН 1949 р. записано, що кожен, хто використовує свободу висловлювання думок, свободу друку і свободу викладання для боротьби проти основ вільного демократичного суспільства, позбавляється основних прав.

У ст. 41 Конституції Болгарії 1991 р. право поширення інформації не може бути використане проти прав і доброго імені інших громадян, національної безпеки, цивільного порядку, здоров'я населення і моралі.

Отже, якщо в якості суб'єктів діяльності розглядати лише індивідів, то можна говорити лише про індивідуальну відповідальність, яка виявляється у взаємозв'язку правового, функціонального (професійного) і морально-етичного аспектів. Але включення інших суб'єктів діяльності, наприклад, соціальних груп і соціальних інститутів неминує виводить з індивідуального рівня відповідальності на інший, який ми називаємо соціальним. Адже, по суті, всяка доктрина, що обмежує свободу вибору, ослаблює індивідуальну відповідальність. Але ж, тим самим вона створює психологічні установки, що підтримують тоталітарну державу [42, с. 172].

В радянський період науковці, знаходячись в рамках марксистської парадигми, зосередили свій інтерес на таких аспектах як: соціальна природа відповідальності, співвідношення свободи і необхідності, свободи і відповідальності, відповідальність особи. Але цікаво, що тривалий час відповідальність як така не розглядалась навіть як філософська категорія, хоча очевидним є зв'язок між цією категорією та категорією «свобода» – основоположною категорією філософського, політичного і правового дискурсу епохи Модерну. Навіть у «Філософській енциклопедії», виданій у Москві у 60-х роках ХХ ст., поняття «відповідальність» було взагалі відсутнє.

Це й не дивно: на відміну від західної політичної традиції, політична відповідальність розумілася не стільки як відповідальність влади перед громадянами, скільки як відповідальність кожного перед державою. У політико-правовій думці й безпосередній практиці життя радянського суспільства домінував принцип «патерналізму», тобто, сприйняття держави й державної влади як рідної, «батьківської», яка постійно опікується потребами громадян. Тому індивід постає лише як частина єдиного державного цілого, а в цієї частини перед цілим є лише обов'язки. У такій державі всі служать всьому, виконуючи ролі, задані цілим й маючи в якості винагороди постійну перспективу повноцінної співучасті в цьому цілому.

Навіть саме слово «особистість» набуло знущального відтінку і в побутовій мові, використовувалося в якості негативного ярлика. І навпаки, слово «маса» набуло величезної значимості. Воно зрослося із виразами «народна», «трудова», «революційна» і практично втратило споконвічно закладений у нього соціально-критичний зміст [43, с. 183]. Розуміння відповідальності також набувало у цьому зв'язку колективних ознак. Приміром, в 60–70-ті роки минулого століття широко застосовувалась практика передачі обвинуваченого «на поруки трудового колективу».

Було встановлено правило, відповідно до якого малозначимі справи, що не являли «серйозної суспільної небезпеки», узагалі не передавалися до суду [43, с. 184].

Не є винятком й особистість правителя, саме розуміння відповідальності якого змінювалося із часом і багато в чому зумовлювалась релігійною традицією. Остання завжди відігравала важливу роль у визначенні функцій політичного лідера, а також розумінні того, перед ким і за що відповідає правитель.

Так, з історії церкви відомо про конфлікт імператора Феодосія і єпископа Амвросія Медіоланського (IV ст.) [44]. Імператор Феодосій наказав побити повстале населення в Салоніках, не виключаючи жінок і дітей. Єпископ Амвросій зажадав скасування указу, проте відміна прийшла надто пізно, і безліч безневинних жителів постраждали. Єпископ Амвросій відправив імператору лист, в якому вимагав публічного покаяння. Імператор довго вагався, проте йому довелося здатися перед авторитетом єпископа і з'явитися для принесення покаяння біля входу в храм без імператорських шат.

Відомі також випадки вигнання князів з російських міст, одним з яких стало вигнання в 1136 р Всеволода Мстиславича з Новгорода. Як пише С. Соловйов, «провини Всеволода так означена в літописі: 1) не дотримує смердів; 2) навіщо хотів сісти в Переяславі; 3) в битві біля Жданової гори перед усіма побіг з полку; 4) втягує Новгород в усоби-

ці ... ». Вигнання князя стало його політичною відповідальністю перед новгородським віче [45].

Історія Європи періоду Середніх віків та раннього Нового часу також знає приклади спроб закликати політичну владу до відповідальності. На даному етапі відповідні механізми як і раніше не носили формалізований характер, проте сам принцип відповідальності цілком явно виділявся. Він визначався ідеєю відповідності дій політичної влади деяким фундаментальним принципам державного устрою. Всеволоддя монархів середньовіччя мало два важливих обмеження.

По-перше, соціальні та політичні традиції; по-друге – божественна санкція, яка не тільки освячувала владу монарха, а й обмежувала її. «Еталон» абсолютистського режиму – монархія Бурбонів у Франції – насправді була складною системою взаємозв'язків між короною і станами, які вже в творах Ж. Бодена починають ототожнюватися з поняттям «нація». У тому випадку, якщо король йшов проти «органічних законів» держави, його політичних традицій, «нація» закликала короля до політичної відповідальності за це.

Спроба схилити до відповідальності короля Генріха IV, який порушив одну з основоположних традицій французької монархії і відійшов від католицизму, привела до витка релігійних воєн у Франції в кінці XVI ст. У XVII–VIII ст. наступ королів на права станів призвів до спроб парламентів закликати їх до відповідальності, що вилилося спочатку в бунт Фронди, а в 1789 р спровокувало революцію.

Відповідальність монарха була важливою темою в політичному житті середньовічної Німеччини. Ймовірно, першим помітним випадком залучення німецького імператора до політичної відповідальності був конфлікт Генріха IV із папою Григорієм VII, коли німецький монарх спокусився на основоположну для тієї епохи ідею примату духовної влади над світською. Згодом, його наступники також неодноразово несли відповідальність за свої спроби зламати основний для Священної Римської імперії принцип «першого серед рівних» і підпорядкувати своїй владі німецьких князів. Всі ці історичні факти дозволяють переконатися у багатогранності явища політичної відповідальності.

Правитель особисто відповідальний за безперебійне функціонування всіх і кожного та спільноти в цілому. М. Алексєєв вважає, що лише революційні зміни в Росії призвели до утвердження західної ідеї влади як права, що реалізувалась у вигляді права робітничого класу [46, с.167].

Поняттю політичної відповідальності в радянському суспільствознавстві історично передувало поняття соціальної відповідальності. Воно набуло широкої популярності в науці та публіцистиці починаючи з 60-х років XX ст. у ході своєї гуманізації марксизму-

ленінізму, що проводилася з метою зробити його більш «конкурентоспроможним» щодо панівних на той час філософських концепцій, які ставили в центр проблему людини, її свободи, в тому числі свободи вибору, насамперед екзистенціалізму.

Сукупність внутрішніх та зовнішніх, зокрема політичних, чинників спонукала радянські суспільні науки звернутися до проблеми людини, а точніше – до проблеми свободи та місця людини у суспільстві. Слід одразу зазначити, що поняття соціальної відповідальності в обох аспектах застосовувалось, в основному, щодо індивіда або соціальної групи. Держава як суб'єкт соціальної відповідальності могла бути відповідальною лише в сенсі обов'язку піклуватися про підвладних.

Радянські дослідники виводили актуальність вивчення теми соціальної відповідальності з таких обставин:

- суттєве розширення зв'язків особи з навколишнім соціальним середовищем;

- зростання можливостей людини впливати на довкілля внаслідок науково-технічного прогресу;

- складність міжнародної обстановки [47, с. 244–245].

Відповідальність передбачає те, що суб'єкт здатний відповідати за свої дії, отже, необхідні дві умови. По-перше, суб'єкт повинен мати здатність вчиняти певні дії. По-друге, він повинен мати можливість, свободу це робити. Отже, існування відповідальності зумовлене наявністю свободи. На постановку проблеми співвідношення свободи та відповідальності в російській суспільній думці звертають увагу Н. Тамарченко [48], А. Хадинська [49], В. Шамшурін [50].

У 50–60-ті роки в Радянському Союзі з'являється маса праць про свободу в розумінні марксизму-ленінізму де свобода розумілася як певне самообмеження. Відповідальність у такому разі розумілася як єдино прийнятна форма здійснення свободи, як зв'язок між людиною та соціальною групою або суспільством у цілому, що передбачає наявність певних зобов'язань суб'єкта перед інстанцією відповідальності, його ставлення до цих зобов'язань та оцінку їх виконання.

Щодо вживання термінів, то можна сказати, що відповідальність можна назвати соціальною незалежно від того, чи людина відповідає перед суспільством чи суспільство перед людиною. Для розрізнення цих аспектів відповідальності – відносин відповідальності, в яких однією із сторін є суспільство чи соціальна група, та часткового випадку відповідальності суспільства перед індивідом – використовувались, відповідно, поняття соціальної та суспільної відповідальності.

Так, говорячи про співвідношення відповідальності та обов'язку, радянські науковці зауважували, що обов'язок вказує напрям поведінки індивіда, а не її конкретну міру. Натомість, такою мірою є саме со-

ціальна відповідальність: це «соціологічна категорія, в якій міститься оцінка реалізації особистістю свого обов'язку обрати найоптимальніший з усіх можливих за даних обставин варіант поведінки, виходячи з потреб суспільного розвитку і характеру соціальної санкції (в антагоністичному суспільстві – санкції прогресивних сил)»[47, с. 251]. Соціальної відповідальності було присвячено чимало праць, які стосувались різних напрямків життєдіяльності радянського суспільства [51; 52].

Приміром, О. Плахотний визначає явище соціальної відповідальності таким чином: це «... категорія для позначення міри вільного вияву соціальним суб'єктом свого обов'язку і права обирати в конкретних умовах оптимальний варіант ставлення до дійсності, виходячи з прогресивних інтересів суспільства»[53, с. 8]. У цьому напрямі працювали й такі радянські науковці як Л. Грядунова, В. Сперанський та інші[54; 55].

Таке розуміння соціальної відповідальності увійшло до комплексного поняття соціальної відповідальності в А. Панова та В. Шабаліна: це «вольове ставлення індивіда до панівних у суспільстві цінностей, яке виражається в конкретно-визначеній діяльності та відповідним чином оцінюване контролюючою інстанцією»[56, с. 20].

В залежності від характеру суб'єкта розрізняли особисту та групову соціальну відповідальність, а залежно від характеру відносин – моральну, правову, політичну відповідальність. До цієї класифікації включали й професійну відповідальність [54; 56].

Фундаментальною для розуміння сутності відповідальності як особистісної риси є теорія моральної відповідальності. В підручниках з етики відповідальність розглядається як етична категорія та моральне поняття, що характеризує особистість з огляду на виконання нею моральних вимог, які відображають ступінь її участі у власному моральному вдосконаленні і людиноствердному збагаченні суспільних відносин [57, с.232].

Основою моральної відповідальності є етичні норми, що залежать від характеру суспільної формації конкретного соціуму. Ці етичні аспекти відповідальності сьогодні знайшли відображення в наукових розвідках Н. Зарубіної [58], Є. Ніконорової [59].

У «Філософському словнику» відповідальність визначається як категорія етики і права, що відображує особливе соціальне та морально-правове ставлення особистості до суспільства, котре характеризується виконанням свого громадянського обов'язку та правових норм [60]. Так, за умов тоталітаризму, коли державний апарат обмежує свободу громадян, значення відповідальності нівелюється, тому що лише вільна людина може брати на себе зобов'язання.

Але політичній відповідальності у радянській науці відводилась особлива роль. Це поняття у політичній публіцистиці нерідко використовувалось в радянський період часто поруч з таким поняттям, як «політична свідомість». Тобто передумовою політичної відповідальності вважалося усвідомлення певних політичних ідей, інтересів, цінностей, норм тощо. Якщо можна говорити про те, що підхід радянських науковців до вивчення проблеми відповідальності був класовим, то щодо політичної відповідальності – це був класовий підхід у найвищому своєму вираженні, у найбільшій «концентрації». Пояснення очевидне – дане поняття стосувалося головної та найсуперечливішої сфери радянського суспільства. Однак слід зазначити, що політична відповідальність вивчалася переважно як аспект соціальної відповідальності. Спеціальних праць з політичної відповідальності, було порівняно небагато.

Якщо праця С. Андрєєва [61] більше нагадує публіцистичну, то в статтях А. Панова [62] і А. Черниша [63] детально розроблено структуру і форми політичної відповідальності.

Статтю А. Панова можна вважати цілісною презентацією марксистсько-ленінського розуміння політичної відповідальності. В той же час стаття А. Черниша, що опублікована під час «перебудови», зосереджена, головним чином, на розумінні відповідальності як атрибуту державної влади, тому може вважатися свого роду переходом до сучасного уявлення про політичну відповідальність у демократичному суспільстві.

З позиції радянських суспільствознавців, зміст поняття політичної відповідальності був різним у класовому та безкласовому суспільстві. «У класовому суспільстві будь-яка відповідальність за своєю природою має політичний характер, – вважають А. Панов та В. Шабалін, – бо вона встановлюється відповідно до волі певних класів» [56, с. 57]. Разом із тим головний зміст політичної відповідальності радянської людини – «в усвідомленні своїх об'єктивних політичних інтересів, нерозривно пов'язаних з інтересами народу та його авангарду – Комуністичної партії, в добровільному, сумлінному виконанні політичних рекомендацій та вимог» [56, с. 59]. Очевидно, що стосовно антагоністичного суспільства політична відповідальність мала сенс настання певних негативних наслідків для класово ворожого суб'єкта, а стосовно соціалістичного – головним чином, усвідомлення та виконання обов'язку.

Вивчення феномену відповідальності влади перед суспільством у радянській науці було прерогативою державного (у пізньорадянський період – конституційного) права, однак цей феномен, скоріше, постулювався як даність, ніж вивчався критично.

Особлива складність проблеми в тому, – за словами Т. Зражевської, – що, з одного боку, проголошення правової відповідальності в державному праві «підсилює позиції соціалістичного устрою в ідеологічній боротьбі двох систем; з іншої – дещо незвично навіть для державно-правової науки, говорити на чисто юридичній мові про таку політичну відповідальність, як, наприклад, відповідальність депутатів, державних діячів будь-якого рівня представницької системи, позбавлення громадянства» [64, с. 9]. Те саме стосується і відносин відповідальності всередині політичної системи – між радами та виконавчими органами [65; 66; 67]. Поняття політичної відповідальності у цій царині не застосовувалося.

Втім, дослідження джерел виникнення поняття відповідальності дозволяє встановити, що воно виникає власне у політичному дискурсі, у державному праві, звідки поширюється на інші галузі права, на сфери науки і техніки, а з них вже на сфери бізнесу і менеджменту, і лише востаннє стало предметом дослідження соціальної психології та екології в контексті усвідомлення відповідальності за власні дії та за їх наслідки для майбутнього життя.

Сьогодні поняття відповідальності широко застосовується у юриспруденції, філософії та суспільних науках. Так, на думку Д. Горчакова, це поняття має два значення. По-перше, це так звана «ретроспективна» відповідальність суб'єкта за скоєні раніше вчинки, а по-друге, так звана «перспективна» відповідальність – почуття обов'язку у суб'єкта щодо певних дій, певного стандарту поведінки у теперішньому та майбутньому. Інакше кажучи, можна розрізнити об'єктивну відповідальність – оцінку суспільством дій індивіда та реакцію на них і суб'єктивну відповідальність – внутрішні відчуття особи щодо свого обов'язку і оцінки його виконання.

Суб'єктивна відповідальність може мати як перспективний, так і ретроспективний характер. Об'єктивна відповідальність уявляється лише в ретроспективі [68]. Прибічники «ретроспективної відповідальності» – І. Самощенко, М. Фарукшин [69], вважають, що юридична відповідальність завжди передбачає публічний звіт за минуле, передусім за здійснене протиправне дійство. Інші правознавці стверджують, що відповідальність настає у процесі реалізації обов'язків, тобто є «двоаспектною» – ретроспективною та проспективною.

Проспективна відповідальність у праві підкреслює важливість не лише охоронної та регулятивної функції права, а й стимулюючої. Іншими словами, відповідальність не лише запобігає порушенню правових норм, але й водночас відіграє роль важливого виховного інструменту в налагодженні внутрішніх позитивних регуляторів людської поведінки. Саме правова відповідальність є найбільш висвітленим рі-

зновидом відповідальності у публікаціях вітчизняних і зарубіжних дослідників.

У правовій літературі, законодавстві і практиці загально визнано, що юридична відповідальність настає в результаті порушення норми права. Відповідальність за правопорушення визначена наявністю санкції, закладеної в нормі, що була порушена. У загальній теорії права загально визнано, що санкція є необхідним атрибутом кожної правової норми. Санкція як елемент правової норми вказує на потенційну можливість настання юридично несприятливих наслідків за правопорушення. Така можливість є одним з істотних ознак, що відрізняють право від інших соціальних явищ.

Відповідальність як реалізація санкції норми права виражається для правопорушника в негативних наслідках, що представляють собою різні форми примусу або відшкодування збитку. Охоронне правовідношення, що передбачається складом правопорушення, додає примусу і відшкодуванню збитку, як засобам реалізації санкції, конкретні форми (колективні або індивідуальні), визначені характером (покарання або відновлення в праві) і послідовністю сполучення форм примусу і відшкодування.

На думку О. Іоффе й М. Шаргородського юридична відповідальність це насамперед санкція за правопорушення, передбачена нормою права на випадок її недотримання [70, с. 314]. Міждержавна, а також міжнародна судова й арбітражна практика цілком підтверджують цю тезу. Цю позицію, наприклад, підтримує С. Бастид: «Якщо є порушення права, є відповідальність; немає правопорушення – немає відповідальності» [71, с. 897]. Як відзначає Р. Монако, «у будь-якій правовій системі дотримання норм забезпечується за допомогою санкцій» [72]. Однак навіть відсутність спеціальної процедури забезпечення не усуває можливості застосування закладеної в правовій нормі санкції. Історично склалося так, що саме в юриспруденції було детально розроблено ретроспективний (або «негативний») аспект відповідальності. Юридичне поняття відповідальності обмежене системою правосуддя і фіксує чітко визначену кількість норм та обов'язків громадян.

Взагалі поняття про правову норму та відповідальність є тісно взаємопов'язаними. Через це відповідальність у побутовому вжитку частіше є синонімом покарання. У філософії та суспільних науках, як за кордоном, так і в Росії, розглядаються обидва аспекти. В значній низці праць розглядається відповідальність в її юридичному аспекті, зокрема, розкриття самого поняття юридичної відповідальності розглядається в роботах Д. Липинського [73], Г. Прокопович [74], Д. Чухвичева [75], О. Щербакової [76].

У філософії ретроспективне значення може набувати сенсу усвідомлення вини. Більше того, у філософському тематичному словнику [60] існує окрема стаття, присвячена феноменам свободи та відповідальності. Остання тлумачиться як результат людського вчинку, котрий стосується самого суб'єкта. Саме почуття винності – джерело і причина відповідальності, і лише людина, яка здатна взяти її на себе, може бути вільною.

Наприклад у творі К. Ясперса (1883–1969 рр.) «Питання про вину. Про політичну відповідальність Німеччини»[77]. Ясперс розрізняє чотири види винності – кримінальну, політичну, моральну і метафізичну. Відповідно, й чотири види відповідальності. Кримінальна винність визначається судом. Політична винність – зокрема, винність за наслідки дій держави, громадянин якої відповідає разом з іншими співгромадянами за те, як ними правлять, – це винність, визначувана волею і владою переможців. Моральна винність визначається власною совістю людини, перед якою він відповідає за свої дії, – у тому числі політичні і військові. Метафізична винність виникає тоді, коли людина не діє у присутності безумовного зла – хоча реально він і безсилий що-небудь зробити. Інстанція, що визначає метафізичну винність, – не суд, не воля переможців, не совість, а хіба що Бог.

Щодо ретроспективної відповідальності, то в політичному сенсі вона означає відставку державного діяча чи його позбавлення певних політичних прав, а перспективна – усвідомлення носієм та суб'єктом влади свого обов'язку перед тими, над ким він має владу.

В юриспруденції, зокрема радянській, неодноразово робилися спроби розвивати перспективний аспект відповідальності, однак вони наштовхувалися на опір багатьох юристів, які вважали, що поняття перспективної відповідальності вносить хаос у понятійний апарат науки, бо тотожне більш традиційним поняттям юридичного обов'язку та правосвідомості. Сьогодні серед досліджень російських науковців політичної відповідальності слід виділити, насамперед, праці М. Краснова [78; 79], в яких ґрунтовно розкривається сутність, особливості та забезпечення цього специфічного виду відповідальності. М. Краснов обґрунтовує деякі вихідні положення:

1. Не можна ототожнювати відповідальність з покаранням. Так само, як існує відповідальність без покарання, існує і покарання без відповідальності (мати карає свою малолітню дитину за якийсь вибрік).

2. Відповідальність є універсальним поняттям для всіх типів поведінки. Водночас залежно від обставин, мотиви відповідальної діяльності можуть бути різні. Наприклад, для когось важливим є те, за що він відповідає; для когось – перед ким відповідає; для одних – що їм

загрожує за порушення; для інших – усвідомлення суспільної необхідності певних дій; хтось бажає уникнути лише негативної оцінки; хтось – на перший план ставить результати своєї роботи.

3. Відповідальність можлива лише за умови володіння суб'єктом свободою волі і свободою вибору [79, с. 22–27]. Проблему розкриття змісту поняття відповідальності досліджено в працях О. Лейста [80], К. Мулдибаєва [81], Н. Мінкіної [82], М. Солодкої [83], Д. Гавриленка [84].

Дослідники у галузі сучасної соціальної філософії звертають увагу на проблему відповідальності у контексті розв'язання проблеми справедливості, насамперед з точки зору філософії права. Співвідношенню відповідальності і права досліджено в роботах С. Басуріна [85], Д. Липинського [86], С. Чукіна [87], Н. Щербакової [88] тощо.

Отже, у ході тривалого й суперечливого природного добору визначалися типи, форми й зміст відповідальності, а також і критерії, що допомагали оцінювати відповідальність різних зацікавлених сторін. Як і в багатьох інших областях, розуміння політичної відповідальності поступово, хоча й не лінійно, здобувало властивості наукового знання.

Аналіз існуючої наукової літератури з різноманітних областей гуманітарних знань дозволяє зробити висновок, що низка фахівців цих галузей відстоюють думку про те, що політична відповідальність є різновидом соціальної відповідальності, оскільки базується не на нормативно-правових актах, а на соціальних, моральних, політичних, ідеологічних правилах (догмах). Втім, лише останнім часом концепт політичної відповідальності став предметом уваги політологів.

З урахуванням зазначеного слід, на наш погляд, погодитися із Г. Малкіною, яка у своєму опублікованому дослідженні подає таке визначення політичної відповідальності: політична відповідальність – це вид соціальної відповідальності, який полягає у відповідності дій індивідів, соціальних та організаційних спільнот як суб'єктів політики суспільним вимогам щодо здійснення публічної влади. Основними такими вимогами є моральні і правові норми, відповідно до яких можна виокремити морально-політичну і політико-правову відповідальність [89, с. 29 ;90].

Морально-політична відповідальність – це відповідальна поведінка суб'єкта політики. Настання морально-політичної відповідальності відбувається у формі громадського осуду поведінки її суб'єкта і не передбачає застосування щодо нього будь-яких формалізованих санкцій. Така відповідальність є предметом етики.

Політико-правова відповідальність, навпаки, передбачає застосування щодо її суб'єкта формалізованих – юридичних санкцій, які є певними негативними наслідками для суб'єкта відповідальності і можуть

мати кримінальний, адміністративний, дисциплінарний чи конституційний характер.

Отже, принципові відмінності політичної відповідальності від юридичної випливають з того, що вона не є чітко обмеженою в інституційному відношенні та у відношенні визначених норм та обов'язків влади і громадян.

1.2 Визначення сутності політичної відповідальності у сучасному соціально-політичному дискурсі

Із попереднього підрозділу дослідження, слід, насамперед, винести розуміння того, що політичну відповідальність, як елемент політичних відносин, слід розглядати не стільки як надчасове явище, скільки таке, що складалося в основному паралельно становленню й еволюції самих політичних відносин, які набували правового закріплення. Політична відповідальність – це, власне, політичні наслідки порушення певних політичних угод, принципів і норм політичних відносин. Якщо серед юристів точаться дискусії між прибічниками ретроспективної і проспективної відповідальності, то політична відповідальність є головним чином саме проспективною, виконуючи роль важливого стимулюючого інструменту впливу на політичну поведінку.

Політична відповідальність, як показало дослідження еволюції її сутності, стверджувалася в першу чергу як відповідальність державних діячів, представників владної політичної еліти за свої дії, за виконання прийнятих зобов'язань, обіцянок і схвалених суспільством програм [91]. Її споконвічно відповідальність владної політичної еліти за свою діяльність перед суспільством і громадянами розглядалася як найперша умова забезпечення суспільства від тих, хто прагне влади в ім'я корисливих або амбіційних інтересів, захисту влади від виродження, перетворення її з блага для суспільства у лихо. Ця тенденція продовжує набирати силу, але далеко не завжди існують аргументовані підстави настання відповідальності представників владної еліти.

На думку Г. Йонаса, відповідальність є невід'ємним атрибутом влади; отже, «тільки-но досягнуто влади, одразу ж з'являється й об'єктивна відповідальність» [37, с. 157–158]. Відповідальність політика за життя суспільства виникає незалежно від способу, у який він отримав свою владу (результат виборів, успадкування чи узурпація) і здійснює її (демократичне чи недемократичне правління). Тому у загальному вигляді приходимо до парадоксу, що боротьба за владу зводиться до боротьби за відповідальність. Однак насправді нам видається, що це не зовсім так, бо разом із відповідальністю владна еліта має інші принади: престиж, славу, багатство тощо.

Часто трапляється, що ці супутні риси влади стають головною метою боротьби за владу. М. Вебер, який був одним з перших, хто досліджував питання політики як професії, й бюрократії як окремої соціальної групи, розрізняв відповідальність політиків та відповідальність чиновників, показуючи, що відмінність між ними обумовлена їх різною природою. «Ставати на чийсь бік, боротьба, пристрасть – *ita et studio* – це стихія політика і насамперед політичного вождя». Він вважав, що «три якості є для політика вирішальними: пристрасть, відчуття відповідальності, окомір. Бо одній лише пристрасті, наскільки б справжньою вона не здавалася, ще недостатньо. Вона не зробить вас політиком, якщо... не зробить відповідальність саме перед цією справою головною дороговказною зіркою вашої діяльності. А для цього – в тому-то і полягає вирішальна психологічна якість політика – потрібний окомір, здатність з внутрішньою зібраністю і спокоєм піддатися дії реальностей, іншими словами, потрібна дистанція по відношенню до речей і людей» [92].

Члени уряду – міністри, політики за професією, відповідають за конкретні ділянки роботи життя нації (*policies*), наприклад закордонні справи, торгівлю, фінанси, транспорт, оборону тощо. Однак це не перетворює їх на чиновників, бо вони мають утілювати один певний курс, поділяючи обов'язки з міркувань зручності. Через це уряд на чолі з прем'єр-міністром несе колективну відповідальність за здійснення свого курсу. Це справедливо для парламентської моделі.

У президентській державі головну відповідальність покладено на президента, а члени кабінету (адміністрації) відповідальні вже перед ним. Їх відповідальність перед виборцями виявляється опосередкованою – через належність до команди певного президента [92]. Отже, відповідальність політичної владної еліти, виходячи із сентенцій М. Вебера, можна визначити як турботу про щось вразливе, піднесену до рівня обов'язку.

Але в цьому контексті ми зустрічаємось з певним протиріччям, яке стосується перетину теоретичної та практичної площин питання стосовно України. Справа в тому, що частина дослідників і значне число коментаторів політичного процесу в Україні дотримуються точки зору, відповідно до якої у нас взагалі немає реальної політичної еліти [93; 94; 95; 96; 97]. А отже, якщо це так, то постає питання – хто ж тоді має нести політичну відповідальність? Як відомо, еліта визначається за двома критеріями: формальним – за офіційним становищем, що його посідають певні особи; та ціннісним – за суспільним авторитетом, що його здобули особи, незалежно від їх формального (офіційного) статусу. Стосовно політичної еліти ці критерії можна перефразувати

вати так: політична еліта за формальною ознакою – це ті, хто править; за ціннісною – ті, хто гідний правити.

В ідеалі ці критерії мають збігатися. Власне, суть і мета демократії полягають саме в наближенні суспільства до цього ідеалу. Демократичні процедури та інститути впроваджуються для того, щоб, з одного боку, правили ті, хто гідний правити, з іншого, – щоб ті, хто гідний правити, отримали таку можливість. Власне, самий термін «еліта» (від фр. elite – добірний, вибраний) – це «найкращі представники (суспільства, країни, народу і т. д.)» [98] або «найкращі представники певної частини суспільства, суспільної групи і т. п., наприклад, наукова еліта» [99].

У словнику С. Ожегова і Н. Шведової уточнюється, що в іншому значенні «еліта» – це не тільки «найкращі представники певної частини суспільства, угруповання», але і «люди, що відносяться до верхівки певної організації, угруповання. Творча, політична, владна еліта» [100].

У руслі цього напрямку в різний час працювали Огюст Конт (пошук «раціональної» еліти), теоретики і соціологи 60–80-х років ХХ сторіччя – Г. Шредер, Р. Дарендорф. Еволюцію і зміну еліт вони трактують як похідне від зміни ціннісних критеріїв суспільства. Виходячи з такого підходу, верхівка політичного класу України цим вимогам не відповідає, тому її не можна назвати елітою. В. Малінкович, наприклад, у цьому зв'язку пропонує користатися американським терміном «істеблішмент», розуміючи під ним політичну верхівку [101].

У політології і соціології у трактуванні поняття «політична еліта» панує й функціональний підхід (його найбільш яскравими представниками вважаються В. Парето і Дж. Хіглі), відповідно до якого політичною елітою вважається меншість суспільства, що грає ключову (позитивну чи негативну) роль у виробленні і реалізації стратегічних рішень у процесі функціонування і розвитку суспільства. Визначним представником цього напрямку є Ч. Р. Міллс. Він зауважив, що еліта займає у суспільстві важливі позиції і приймає рішення, які мають значні наслідки. Фактично Ч. Р. Міллс запроваджує термін «еліта влади» [102]. Виходячи з цієї позиції, політична еліта існує в будь-якому соціумі, у якому існує соціальна ієрархія, спеціалізація функції прийняття рішень від імені суспільства. На наш погляд, аналізуючи особливості політичної еліти України, доцільно використовувати ці два підходи, що дає змогу виявити основне протиріччя її розвитку.

Це протиріччя полягає ще й тому, що представники політичної еліти України добре навчилися боротися за владу, але не завжди здатні (з різних причин) розпорядитися цією владою у суспільних інтересах. За право увійти до складу політичної еліти йде тверда, а нерідко і жорстока конкуренція. На жаль, думка одного із класиків елітизму – Г. Моски, одержала практичне підґрунтя в тому, що «владний клас...

виконує всі політичні функції, монополізує владу та насолоджується тими перевагами, які надає влада» [103, с. 187]. Але саме здатність перемагати у боротьбі за владу є основним критерієм у селекції вітчизняної еліти. І відповідно до цього критерію політична еліта дійсно є елітою. Однак коефіцієнт корисної дії політичної еліти України та якість реалізації нею своїх суспільних функцій залишаються занадто низькими.

Сьогодні політична еліта проявляє турботу про пересічних громадян лише з популістських і електоральних позицій, що, відповідно, віддзеркалюється на ставленні до неї громадян України. Тому сьогодні українці не підтримують жодного «топового» політика. Рівень підтримки вище 9 % не отримав ніхто з правлячої еліти. Про це свідчать результати соціопитування проведеного Rating Group Ukraine, за підтримки International Republican Institute та уряду Канади у грудні 2016 р.

Перше місце посів мер Львова і засновник «Самопоміч» А. Садовий – він має 9 % підтримки і 32 % «деякої підтримки». При цьому він має 21 % антирейтингу, а ще 20 % його не підтримують в цілому. За Садовим розташувався губернатор Закарпаття Г. Москаль. У нього 5 % підтримки при антирейтингу в 25 %. Сумарний рейтинг підтримки мера Києва В. Кличка та экс-глави СБУ В. Наливайченка становить 7 % підтримки при 39 % відносної підтримки з антирейтингом в 33 %. Три останні місця дісталися нардепу від ПРО Б. Колеснікову, голові Донецької ЦВА П. Жебрівському і колишньому главі фракції ПР у парламенті О. Єфремову. У них по 1 % підтримки при антирейтингу вище 50 %. Президент Петро Порошенко має 5 % підтримки при 22 % «відносної підтримки» і антирейтингу майже в 40 % [104].

Українськими дослідниками обґрунтовуються різні типи еліт відповідно до приналежності до тих чи інших політичних, економічних або культурних інститутів [105, с. 19–27]. Так, сьогодні можна говорити про активний процес становлення наступних типів еліт, що розрізняються за їх функціональними позиціями:

1. Політична, представлена в даний час виконавчою (уряд) і законодавчою гілками влади (Верховна Рада).

2. Економічна, яка все більшою мірою орієнтується на вираз і захист своїх інтересів, яка проте, на наш погляд, ще не перетворилася з «класу в собі» у «клас для себе», і яка, в свою чергу, поділяється на фінансову, промислову та аграрну еліти.

3. Ідеологічна еліта, що втратила свої колишні монопольні функції, представники якої входять у різні політичні партії, структури виконавчої влади або виконують замовлення у якості незалежних експертів і консультантів.

Разом з тим, політична відповідальність – це відповідальність за здійснення влади саме політичною елітою. Вищими органами державної влади є глава держави, парламент, уряд, вищі суди. Сенс поняття відповідальності тут пов'язаний із підзвітністю. Кого ж конкретно слід відносити до владної еліти?

Так, Ю. Сурмін вважає, що її не можна зводити до політиків «всеукраїнського і регіонального розливу», що у силу своєї публічності виявляються найбільш помітними. На тлі високої активності і кар'єрної привабливості політичної еліти, всі інші її загони знаходяться в не виправдано пониженому стані. Вони відрізняються низьким рівнем життя, слабкою консолідацією, незначним впливом на політику і громадянське суспільство. Для швидкого розвитку цієї еліти не вистачає громадянської злагоди та економічного підйому [106, с.167]. Українські дослідники В. Деркач і М. Дубровський подають свою типологію, вважаючи, що еліта в Україні класифікується за принципом: панівна і політична. Перша, на їхню думку, набагато ширша за складом і, окрім політичної еліти, містить у собі економічну, ідеологічну, інформаційну, військову, культурну, наукову та профспілкову. На думку ж М. Головатого, політична еліта в Україні поділяється на два основних ешелони: а) політики з вищих ешелонів влади, починаючи з Президента України, у тому числі найвпливовіші лідери партійних організацій; б) політики – вищі керівники економічного рівня, провідні підприємці держави [107, с.177].

В цьому контексті Н. Армаш підкреслює, що питання відповідальності є характерною ознакою правового статусу керівників органів виконавчої влади. Певна «знаковість» проявляється у тому, що для цієї категорії керівників є характерною персональна відповідальність за реалізацією ввіреними їм органами державної політики та притаманних функцій [157].

Відбувається це внаслідок того, що компетенція керівника є похідною від компетенції органу, а отже, маємо уособлення керівниками органів, які вони очолюють. Якщо персональна відповідальність стосується усіх керівників органів виконавчої влади, то політичну відповідальність пов'язують лише зі статусом державного політичного діяча. Цей вид відповідальності забезпечується правом Верховної Ради України затверджувати резолюцію недовіри Кабінету Міністрів України (ч. 4 ст.115 Конституції України) та чинною процедурою відправлення його у відставку (п. 9,10 ч. 1 ст. 106 Конституції України).

Соціальне призначення політичної еліти виявляється передусім у функціях, які вона виконує в суспільстві. Ці функції є багатоманітними й тісно переплітаються з тими, які виконують політична система суспільства в цілому, її підсистеми та окремі інститути. П. Шляхтун

вважає, що головними функціями політичної еліти є наступні: політичне цілепокладання; владно-політична інтеграція суспільства; регулювання режиму соціально-політичної діяльності; мобілізаційна функція; вираження і представництво в політичній системі суспільства соціальних інтересів; комунікативна функція [108, с. 317].

У конкретних випадках дуже складно буває констатувати сам факт прийняття представниками владної еліти неефективних, нерациональних рішень, що порушують закон, здатні спричинити збиток правам, свободам і законним інтересам громадян, а також інтересам суспільства і держави. Правопорушення, пов'язані з управлінською діяльністю, зі здійсненням публічної влади, виражаються в зловживанні або в несумлінності у ставленні до публічних інтересів ведення справи. Як правило, тут немає прямого і безпосереднього збитку, немає конкретних потерпілих, однак, соціально-негативні наслідки таких правопорушень можуть бути величезними. В таких випадках, коли правова відповідальність не є невідворотною, її може замінити відповідальність політична.

Отже, проблема створення ефективного механізму відповідальності та контролю за діяльністю органів державної влади не втратила своєї актуальності й сьогодні, особливо стосовно вищої владної еліти, представники якої здійснюють основні функції держави. З одного боку, встановлення відповідальності для представників владної еліти України суперечить самій сутності державної влади, що розглядається як особливі відносини панування, як засіб впливу на будь-кого, як примус, як сила. З іншого боку, численні історичні приклади виявляють, що влада не найкращим чином впливає на особистість, а безконтрольна влада, – врешті-решт, неминуче веде до свавілля та диктатури [109]. Тому в міру демократизації суспільства ідея відповідальності владної політичної еліти не просто знаходить загальне визнання, але й закріплюється законодавчо, як основа правової держави.

В сучасній Україні виникла парадоксальна ситуація щодо вивчення відповідальності політичною наукою. Це поняття є надзвичайно популярним серед публіцистів та психологів. Сьогодні політична відповідальність, як один із видів соціальної, а також її взаємозв'язок з іншими видами відповідальності та її іманентність, як категорії політико-владних відносин у політичному керівництві й державному управлінні, досліджуються в різних наукових працях [110]. Однак відзначимо, що, незважаючи на високу значимість цього поняття, воно ще не заслужило на пильну увагу політологів.

Сучасні визначення політичної відповідальності українськими науковцями також здебільшого ґрунтуються на традиційному радянському трактуванні цього явища як різновиду соціальної відповідально-

сті. Ми не заперечуємо зв'язок між цими категоріями, однак такий підхід є, на наш погляд, однобічним. Він висвітлює лише кореляцію між явищами свободи та відповідальності, але не стосується зв'язку між владою та відповідальністю. Вважаємо, що для вивчення політичної відповідальності встановлення такого зв'язку є критично важливим.

Слід, насамперед, звернути увагу на вельми цікаву наукову роботу І. Кресіної та С. Балан [111], в якій досліджено природу феномена відповідальності. Детально проаналізовано політичну відповідальність як самостійний вид відповідальності, розкрито моральний аспект її функціонування.

Привертає до себе увагу фундаментальне дослідження Г. Малкіної, в якому проаналізовано та систематизовано політико-правові інститути політичної відповідальності в системі вищих органів державної влади в контексті президентської, парламентарної та змішаної республіканських форм правління [89]. Українські дослідники І. Кресіна, А. Коваленко, С. Балан, Ю. Барабаш, Н. Нижник, В. Плахотнюк, О. Сахань також розробили окремі інституційні аспекти проблеми відповідальності влади, що знаходяться на перетині політичної та правової сфер, як то питання інституту імпідменту, парламентської відповідальності уряду тощо [112; 113; 114; 115]. Конституційно-правова відповідальність вищих органів державної влади в розумінні юридичної відповідальності політичного характеру розглядалася у роботі В. Шаповала [116].

У роботі О. Валецького [117] порушується питання про доцільність вивчення феномену «політична відповідальність» у суб'єктів здійснення державної політики. Безперечно, цікавою є робота Т. Бутирської, в якій зачіпається нагальна проблема відповідальності політиків за політичні обіцянки. Зокрема, авторка наголошує: «В Україні вкрай необхідно ухвалити закон про відповідальність за виконання політичних обіцянок, що зобов'яже політиків ставити перед державною службою реальні, а не популістські цілі» [118].

У роботі М. Паламарчука [119] розглянуто проблему механізмів політичної відповідальності у контексті забезпечення верховенства народу в політичній системі України. Проблему формування інституту політичної відповідальності досліджує І. Черленяк [120]. Автор розкриває взаємодію електорального та політичного циклу в контексті потреб державного управління. Досліджується управлінська категорія «політична відповідальність» в контексті причинно-наслідкових зв'язків ефективності суспільного еволюційного процесу та державно-управлінських рішень.

Вітчизняний науковець Ф. Рудич політичну відповідальність розглядає як різновид відповідальності соціальної, яка передбачає спряму-

вання дій і побудову поведінки в рамках розуміння раціональності і логічності рішень, що приймаються, та їх наслідків [121, с. 157]. Вивченню структурних компонентів відповідальності приділяють увагу Н. Скоблик [122] та В. Серебрянников [123], розглядаючи, перш за все відповідальність політичних лідерів та уряду, і визначаючи міру цієї відповідальності.

Цікавим видається робота А. Третьяка [124], в якій автор досліджує ступінь відповідальності політичних партій в умовах перехідного стану політичної системи сучасної України. Значну увагу приділено причинам низького ступеня усвідомлення відповідальності з боку політичних партій та партійних блоків, а також механізмам його подолання. Слушною є думка автора про те, що відповідальність слід розглядати на декількох рівнях. На психологічному, відповідальність пов'язана з формуванням особистих якостей, як наприклад, самоконтроль, самодисципліна, і тісно пов'язана з переконаннями. З цим складно не погодитися.

Продуктивною для поглиблення уявлень про відповідальність як властивість особистості є теорія установки Д. Узнадзе (1887–1950 рр.). Він вважає установку основним регулятивним механізмом поведінки людини, що визначає його спрямованість на вибіркову активність, та виділяє в поведінковому акті-дії два рівні – імпульсивну поведінку (коли переважає установка, яка виникає в результаті взаємодії потреб людини та ситуації, у котрій вони актуалізуються) та усвідомлену поведінку (коли людина не підкоряється імпульсу, а знаходить ту поведінкову схему, за якої можна взяти на себе відповідальність). Другий рівень акту-дії спричиняється механізмом об'єктивації, згідно з яким людина протиставляє себе зовнішньому середовищу, починає усвідомлювати дійсність такою, якою вона є, та об'єктивує свою поведінку [125]. Саме здатність до об'єктивації звільняє індивіда від прямої залежності від природних установок та відкриває їй шлях до незалежної діяльності, дає змогу впливати на обставини життя і керувати ними. Відповідальність у такому контексті стає основною характеристикою особистості, завдяки якій людина може піднятися над власними потребами, виступати як повноцінний суб'єкт волі.

В свою чергу «загострення почуття відповідальності за доручену справу обумовлює здатність партійних і політичних керівників своєчасно виконувати поставлені завдання...» [124, с. 428]. Звідси очевидно, що відповідальність є соціально набутою властивістю особистості, яка проявляється у її діяльності, насамперед у її вчинках. Саме вчинкові аспекти відповідальності розвиває український дослідник М. Савчин. Він, зокрема, бачить відповідальність однією з найвпливовіших загальних властивостей особистості, яка поєднує у собі компо-

ненти афективно-мотиваційної, інтелектуальної та діяльнісно-поведінкової сфер людини як тілесно-душевно-духовної цілісності [126, с. 8].

Аналізу феномена політичної відповідальності присвячене наукове дослідження М. Самуїліка [127], де автор визначає політичну відповідальність як різновид соціальної відповідальності, яка виникає у процесі діяльності різних суб'єктів у зв'язку з організацією, здійсненням та розвитком державної влади, а також при розробці та проведенні в життя політики, яка відображає прогресивні напрями та мету розвитку суспільства.

Зокрема, ним пропонується таке визначення політичної відповідальності: політична відповідальність є «різновидом соціальної відповідальності, яка виникає у процесі діяльності різних суб'єктів у зв'язку з організацією та розвитком державної влади, а також при розробці та проведенні в життя політики, яка відображає прогресивні напрями та мету розвитку суспільства»[127]. Автор аналізує механізми відповідальності, що свідчить про розуміння відповідальності як підзвітності та санкцій за дії, що не адекватні нормам. На наш погляд, заслугою автора є те, що він аргументовано надає політичній відповідальності самостійного значення за допомогою виокремлення специфічної її риси – зв'язку з відносинами влади, а не лише як різновиду відповідальності соціальної.

В цьому відношенні цікавою є й дисертаційна робота В. Торяника [128], в якій автор визначає сутність і механізм функціонування інституту політичної відповідальності за умов сучасної правової держави. Ним обґрунтовується сутність політичної відповідальності, яка полягає у застосуванні політичних санкцій до суб'єктів політики, що порушують політичні норми і домовленості та не дотримують взятих на себе політичних зобов'язань. В. Торяник розкриває положення про те, що політична відповідальність державної влади перед громадянами є сукупністю легітимних політичних заходів, які забезпечують примус влади до виконання прийнятих зобов'язань і схвалених суспільством програм, а у поєднанні з політичною відповідальністю громадян перед державною владою вона є необхідним інструментом стабілізації політичних відносин. Цікавою є його думка, що у сучасній правовій державі діє презумпція політичної відповідальності народу, який не може існувати поза державно-організованим порядком, а всі громадяни певної держави колективно відповідальні за результати її дій.

Обґрунтування шляхів посилення відповідальності влади як важливого соціально-політичного чинника підвищення ефективності управлінської діяльності міститься у дослідженнях С. Наумкіної та Н. Армаш [129; 157].

Можна виділити й те загальне, що прослідковується у різних авторів при різних підходах до поняття відповідальності – всі вони намагаються пов'язати відповідальність з соціальним впливом або з соціальними наслідками дій. Маємо також у наявності згоду більшості дослідників з тим, що існує ряд видів відповідальності: історична, соціальна, політична, правова, моральна і т. д.

Слід погодитися, що за суб'єктами відповідальність «розщеплюється» на індивідуальну і колективну. В часовому вимірі феномену відповідальності виділяють його проспективний аспект (відповідальність за те, що необхідно, потрібно зробити) і аспект ретроспективний (відповідальність за здійснення), хоча у реальному житті важливі, зрозуміло, обидва названі аспекти.

Традиційно розрізняють відповідальність за щось або когось – і відповідальність перед чимсь або кимсь (подібно тому, як ми говоримо про «волю для» й «волю від»). Важливо вміти їх сполучати (приміром, відповідальність перед державою й за державу; або відповідальність перед пам'яттю про наших предків і за саму цю пам'ять). У цьому сенсі можна говорити про відповідальність за політичну наївність (яка саме підтримується демагогами, що пропонують спрощені схеми й швидкі псевдо рішення).

Представники політичної еліти повинні нести відповідальність (і, можливо, це їх головна відповідальність) за використання неправди або істини як засобу державної політики. Завжди важливо задуматися й з'ясувати, до якої ж логіки й чому він вдається, і до якої може й повинен вдатися в даних умовах. Політична відповідальність полягає й у тому, щоб забезпечувати й відстоювати фундаментальне право інших на відповідальність; право, без якого неможливий індивідуальний ріст жодної особистості.

Сьогодні політична відповідальність розуміється перш за все як усвідомлення відповідальної залежності політичного лідера, суб'єкта владних відносин від держави, політичної організації, суспільства у діяльності зі здійснення колективно виробленого курсу, виконання обіцянок, даних електорату, неухильне слідування конституційним принципам і нормам, програмі та статуту політичної організації.

В якості складових компонентів відповідальності сьогодні називають низку якостей та умінь особистості. Серед них: чесність, справедливість, принциповість, готовність відповідати за наслідки своїх дій. Ці якості не можуть успішно реалізуватися, якщо у людини не розвинуті емоційні риси: здатність до самовідчуття, чуйність стосовно інших людей. Виконання будь-якого обов'язку вимагає прояву інших вольових якостей: наполегливості, стійкості, витримки тощо.

Як слушно зазначає М. Пірен, співвідношення норм суспільства та відповідальності індивіда можна визначити терміном «соціальна адекватність», тобто – відповідність конкретних дій та вчинків вимогам і нормам поведінки в соціумі, ефективність цих вчинків в суспільно-політичному просторі [130].

Специфічною ознакою дослідження сутності політичної відповідальності у вітчизняній науці є те, що це поняття також досліджується (як і в російській науці), головним чином у зв'язку з поняттям конституційно-правової відповідальності.

Тут, насамперед, слід назвати праці О. Біляк [131], Р. Гринюк [132], С. Данилова [133], Я. Кінаша [134], О. Краснікової [135], О. Мельник [5], А. Осауленко [136], В. Полевого [137], О. Фрицького та Л. Лобянської [138], А. Червяцовой [139], О. Щербак [140].

Наприклад, О. Мельник пропонує таке визначення конституційно-правової відповідальності: «...конституційно-правова відповідальність вищих органів державної влади, є юридичною *відповідальністю політичного характеру*, що існує у сфері конституційних відносин і реалізується у відповідальному стані суб'єктів конституційно-правових відносин (позитивний аспект) за здійснення їх правового статусу та компетенції, а у випадках його порушення – у примусовому перенесенні заходів впливу (негативна відповідальність), суть яких полягає у вилученні із сфери політики шляхом позбавлення права здійснювати державну владу»[5]. Із наведеного визначення випливає своєрідний симбіоз конституційно-правової та політичної відповідальності.

Вочевидь, автор розглядає ці поняття в якості співвідношення частини та цілого, де конституційна відповідальність виступає лише як прояв (частина) політичної відповідальності при наявності певних умов. Такими умовами, за визначенням автора, є, по-перше, чітке закріплення у законодавстві України обсягу компетенції органу виконавчої влади, порушення якого і буде вважатися головною підставою настання конституційно-правової відповідальності і, по-друге, конституційно-правова відповідальність має наставати лише за умови чіткого окреслення у нормативно-правових актах обставин (можливості) притягнення до такого виду відповідальності.

Все, що виходить за межі нормативного закріплення, є відповідальністю політичною і полягає у «позбавленні права здійснювати державну владу шляхом вилучення зі сфери політики». Проаналізувавши докладно аргументи О. Мельник на користь такої точки зору щодо співвідношення конституційно-правової та політичної відповідальності, дозволимо собі висловити власну точку зору.

Перш за все, ми не повинні забувати, що юридична відповідальність, до якої О. Мельник відносить конституційно-правову відпові-

дальність, настає лише за умови чіткого закріплення такої можливості у нормативно-правовому акті, і ми погоджуємось з існуючою у юридичній науці думкою, що питання про юридичну відповідальність виникає тільки із порушенням правових норм і жоден інший критерій не може вказувати на правову караність діяння.

Прикладом цього може бути Конституція України (1996 р). Щодо гарантій політичної активності і відповідальності за неї в Конституції України, то вони починаються із закріплення в ст. 15 Конституції принципу політичного й ідеологічного плюралізму. Відповідно до цього жодна ідеологія не може визнаватися обов'язковою. Варто відзначити, що така формула, якщо її трактувати буквально, утворює ситуацію понятійного круга, в якому теза скасовує сама себе. Відмовляючись від будь-якої ідеології, Конституція України, хай лише формально, санкціонує політичне свавілля.

Крім того, записане в ст. 34 Конституції України 1996 р. право кожного на свободу думки і слова, вільне вираження поглядів і переконань, а також право збирати, використовувати і поширювати інформацію може бути обмежене законом на користь національної безпеки, територіальної цілісності або громадського порядку з метою запобігання безладу або злочинам, для охорони здоров'я населення, для захисту репутації або прав інших людей, для запобігання розголошенню інформації, отриманої конфіденційно, або для підтримки авторитету і неупередженості правосуддя, тобто по 11 підставах.

У ст. 37 Конституція України 1996 р. визнає порочною ще 14 цілей, переслідування яких є непереборною перешкодою для створення і діяльності політичних партій і інших громадських організацій в Україні.

Чи, приміром, публічне заперечення голокосту карається законом у Німеччині та Австрії з 1947 року. 1994 конституційний суд Німеччини ухвалив, що покарання за публічне заперечення голокосту не є порушенням прав людини. Аналогічні закони про заборону заперечення голокосту з різною межею відповідальності існують також у Бельгії, Франції, Ізраїлі, Канаді, Ліхтенштейні, Литві, Нідерландах, Польщі, Румунії, Словачії, Швейцарії, Іспанії, Південній Африці та Чехії.

Президент України Віктор Ющенко також запропонував ввести кримінальну або адміністративну відповідальність за публічне невізнання Голодомору Українського народу 1932–33 років. Але, на наш погляд, справедливо зауважив з цього приводу В. Туранов: «діяння, яке спричинило певний збиток інтересам держави або громадської організації, але не порушило конкретну правову норму, не може розглядатися як проступок, а отже, бути підставою юридичної відповідаль-

ності»[141, с.25]. На цьому, зокрема, наголошують в своїх працях такі правознавці, як О. Фрицький [138] та О. Скакун [142, с. 472].

Власне, О. Мельник цього й не заперечує, але водночас характеризує конституційно-правову відповідальність у контексті політичної відповідальності, яка, з її точки зору, не має нормативного підґрунтя (наступає за політичними мотивами [5]) а отже, вже за визначенням не може належати до юридичної відповідальності. Особливий інтерес в контексті пошуку шляхів вдосконалення інститутів політичної відповідальності влади становлять дисертаційні роботи в галузі конституційної юстиції І. Алексеєнка [143], та О. Полінець [144].

Втім, існує ґрунтовне дослідження одного з аспектів політичної відповідальності – відповідальності уряду перед парламентом. Але й тут Р. Павленко вважає, що вона має подвійну політичну й конституційно-правову природу [145]. Щодо форм та механізмів парламентської відповідальності уряду, то автор демонструє їх залежність від форми правління. Наголошуючи на тому, що парламентська відповідальність уряду є атрибутом демократії, автор приділяє особливу увагу питанням встановлення процедур відповідальності в політичній системі України.

Так, дійсно, деякі автори вважають, що підстави конституційно-правової відповідальності не обов'язково мають бути закріплені у нормативно-правовому акті. На думку Т. Шона, достатньою обставиною для її застосування є невідповідність дій суб'єкта більш високому інтересу, їх недоцільність, небажана поведінка, недосягнення необхідного результату [146]. В таких випадках критерій протиправності, який служить підставою конституційно-правової відповідальності, найчастіше виводиться з інших соціальних критеріїв, небажаних проявів у державно-правовій сфері.

Наприклад, він може знаходитись у морально-етичній площині. Зокрема, скоєння аморального вчинку посадовою особою високого рангу може бути підставою для позбавлення займаної посади. Такий підхід обумовлюється тим, що чиновні особи від імені народу здійснюють важливі владні повноваження, а їх авторитет і моральна гідність сприймаються як символ гідності і авторитету самої влади.

У таких випадках йдеться не про конституційно-правову відповідальність, а про політичну, для настання якої достатньо визнання діяльності суб'єкта такою, що не відповідає поглядам, переконанням, інтересам певних груп, суспільства, громадських об'єднань, народу в цілому. Для політичних відносин ще в більшій мірі, ніж для правових, характерна відсутність спеціальної процедури забезпечення гарантій у випадку порушення певних норм, умов, традицій, домовленостей. Але це не означає неможливості застосування санкцій до порушників. Політична санкція вказує на потенційну можливість настання таких не-

сприятливих політичних наслідків за такі порушення, як – відставка, висловлення недовіри, позбавлення повноважень, інші способи відсторонення від влади.

Дійсно, політична відповідальність тісно переплітається із конституційною, хоча принципово різниться механізм відповідальності при порушенні норм конституційного права, що регулюють владні відносини. У цьому випадку він має галузевий конституційно-правовий характер, що є притаманним тільки цій галузі. Але характерною рисою цих відносин є їх політичне забарвлення. Тому деякі науковці визначають конституційну відповідальність як політико-правову, морально-правову, інші вважають її різновидом політичної відповідальності.

Український науковець В. Шаповал, наприклад, вважає, що цей різновид відповідальності пов'язаний з діями політичного характеру, а на думку Л. Морозової, – конституційну відповідальність слід розглядати як відповідальність влади за здійснення внутрішньої та зовнішньої політики [147, с.84–85].

На думку В. Мельниченка, конституційна відповідальність також носить політичний характер. Він констатує: «Політична відповідальність має істотні відмінності від юридичної. Вона значною мірою суб'єктивізована й відносна, оскільки немає абсолютних і формалізованих критеріїв оцінки стану державного управління на тому чи іншому етапі розвитку суспільства і в тих чи інших умовах. Істотною є залежність політичної відповідальності від можливості широкого загалу оцінювати діяльність владних структур, адекватної умовам представницької демократії політико-правової культури населення, розвиненості політичних інститутів» [148, с. 351]. В. Мельниченко вважає, що політична відповідальність, як правило, безпосередньо не пов'язана з певними рішеннями, діями або бездіяльністю уряду, хоч і не виключає можливості наслідків для вищого органу управління або окремих посадовців за політичну поведінку в тій чи іншій конкретній ситуації. Український дослідник схильний пов'язувати політичну відповідальність скоріше з тим, що позиція уряду відображає досить вузькі інтереси, не спирається на належну суспільну підтримку. Тому, на його думку, «забезпечення політичної відповідальності відбувається на засадах змагання інтересів і забезпечення в діяльності держави найвпливовіших із них» [148, с. 351–352].

Проте, В. Полевий дотримується точки зору, відповідно до якої відповідальність політичну слід чітко відрізнити від конституційної, оскільки остання має визначені правові підстави та правовий механізм застосування [137]. Дійсно, політичний, владний характер самої Конституції обумовлює специфічне коло суб'єктів конституційної відповідальності. Тому порушення норм Конституції, що не стосується

сфери суспільних відносин, пов'язаних із здійсненням влади Українським народом, не можемо розглядати як конституційну відповідальність, а лише як порушення норм Конституції, що тягне за собою інші види відповідальності.

Конституційна відповідальність як специфічний різновид відповідальності розглядається також в працях О. Батанова [149] та Л. Кривенка [150]. Але вони переважно розглядають її в суто юридичній площині.

Більшість вчених-правників погоджується з тим, що обсяг сфери правової відповідальності має чіткі рамки і є більш обмеженим порівняно з іншими формами, тому що не існує аналізованої відповідальності, коли немає норми у вигляді чіткого юридичного трактування. Її значення зводиться не до пред'явлення певних вимог до суб'єкта, бо для цього існує правова норма, а до надання йому свободи волі в контексті потреби постійно здійснювати аналіз своєї поведінки з огляду на можливі наслідки.

Так, говорячи про взаємозв'язок партійної відповідальності (як різновиду політичної) й відповідальності юридичної, А. Третяк, слушно зазначає: «партійна відповідальність передбачає завжди відповідальність моральну, але не завжди юридичну. Моральна ж відповідальність, регулюючи відносини людей як особистостей, визначає один із аспектів партійної відповідальності»[124, с.428]

Порівнюючи політичну та конституційно-правову відповідальність, слід, на наш погляд, визначити додаткові відмінності. Юридична відповідальність передбачає наявність нормативної підстави – юридичної норми та фактичної – правопорушення. Нормативна підстава конституційно-правової відповідальності має бути юридично формалізована в конституції або в конституційному законодавстві. Та існує думка, що конституційно-правова відповідальність застосовується й за відсутності чітко виражених формалізованих критеріїв.

Слід, на наш погляд, погодитися із точкою зору Д. Шона, який вважає, що неможливо точно перелічити обставини, які можуть бути її підставою. Виходячи з цього, достатньою підставою для її настання він вважає неспроможність органів державної влади та посадових осіб впоратися з покладеним на них завданням, виробити курс політики, який би відповідав інтересам суспільства. Тому відставку уряду через те, що він неспроможний подолати, скажімо, економічну кризу в країні, Д. Шон вважає мірою конституційно-правової відповідальності [146].

На наш погляд, тут йдеться якраз не про конституційно-правову відповідальність, а про політичну, для настання якої достатньою підставою є невідповідність діяльності суб'єкта поглядам, переконанням, інтересам певних груп, чи народу в цілому. Та сама дія часом тягне за собою зале-

жно від політичних, соціальних умов країни різну реакцію суспільства, політичних партій, засобів масової інформації, окремих громадян.

Досить слушним є зауваження Н. Григорука в контексті характеристики правового статусу народного депутата України: «Політична і моральна відповідальність влади, на відміну від конституційної, існує як у позитивному, так і в ретроспективному аспектах. Політична відповідальність у конкретному випадку – це відповідальність... за виконання прийнятих на себе зобов'язань, обіцянок і програм, за належну реалізацію тих владних повноважень, які ті чи інші структури отримали від народу як єдиного джерела влади» [151, с.179]. Далі автор посилається на твердження Н. Колосової: «мірою політичної відповідальності буде відсторонення від влади тих осіб, які неналежним чином здійснювали свої публічні функції. Моральна відповідальність – це відповідальність влади за реалізацію своїх повноважень на основі вимог моралі, справедливості». У підсумку, Н. Григорука підкреслює, що «політична та моральна відповідальності не володіють рисами юридичної відповідальності» [151].

Політична відповідальність настає за будь-яку дію або бездіяльність, що порушують суспільні домовленості, на підставі яких існуюча влада отримала мандат на здійснення державного правління. Проведення політичного курсу, який не спирається на підтримку громадської думки й не забезпечується згодою основних політичних сил суспільства, неминуче тягне за собою настання політичної відповідальності. Політичною санкцією за це буде позбавлення влади цієї політичної сили, що може здійснюватись легітимними, тобто суспільно визнаними засобами.

Існує визначення політичної відповідальності як відношення «між суспільством в цілому чи його політичним утворенням та членом цього суспільства, яке тягне несприятливі наслідки для особи, щодо якої воно застосовується» [152, с. 65]. Таке визначення охоплює, зокрема, і відповідальність партійну.

Політична відповідальність представників партійної еліти, на наш погляд, зумовлюється цілями розвитку суспільства стосовно яких приймають програми шляхів розвитку та визначають механізми їх реалізації. Відповідальною можна назвати таку політичну партію, яка сприймає окреслені стратегічні цілі розвитку, керується визначеними законами нормами у своїй діяльності, враховує специфіку функціонування інститутів громадянського суспільства, тобто, мова йде про те, коли слова партії підкріплені її діями та справами.

Визначення рівня політичної відповідальності відбувається через оцінку прийнятих рішень стосовно проголошених цілей соціального, економічного та політичного реформування з боку певних «інстанцій».

В якості таких експертів виступають державні органи і громадськість. Здійснюючи вплив на коригування цілей розвитку, вибір векторності зовнішньої політики, стратегічних програм, громадськість тим самим визначає рівень легітимації прийнятих рішень та їх наслідків для суспільства. Таким чином, зміна цілей веде до їх удосконалення і реалізації через наявність у громадянського суспільства механізмів контролю.

Безвідповідальність політичної еліти повинна каратися, бо вона деформує суспільство і політику. Конкретна політична сила, чи лідер повинні також усвідомлювати відповідність їх ресурсів, можливостей, якостей тим умовам і завданням, які ставить час. Про це говорить В. Серебряніков, зазначаючи, що політична відповідальність пов'язана з усвідомленням партійними керівниками, членами партії життєво важливих інтересів суспільства, здатністю виробляти якісну політику, прийняттям оптимальних рішень, здійснення її з найбільшою користю для суспільного блага [123].

Про змагання за владу між політичними партіями писав ще Р. Даль, визначаючи розвиток, насамперед політичних партій, однією з передумов відповідальності в політиці взагалі. При цьому він розглядав проблему відповідальності з точки зору організаційних засад партій. Навіть, відповідальні партії, не можуть змінити тенденцію політики до «максимізації цінностей виборців активних і мінімізації виборців пасивних»[122]. Це створює перешкоди на шляху істинного усвідомлення рівня відповідальності політичних партій, що знаходяться при владі.

Про спроби підвищення ролі політичних партій, рівня їх відповідальності в українському суспільстві свідчить реформування політичної системи України з метою підвищення ролі парламенту, формуванні його на суто партійній основі. Внесення конституційних змін вбачається перспективним з боку прагнення влади наділити парламент, що є ареною діяльності політичних партій, більшими повноваженнями. Останнім часом багато говориться про те, що створення чітких формулювань щодо внутрішньої дисципліни значно підвищить рівень ефективності роботи політичних партій і в парламенті, і в обласних осередках, і на місцях в районних осередках. Вважається, що українські партії стануть фундаментом політики, тільки тоді, коли в країні буде встановлено право партій на формування влади [153].

Але рівень політичної відповідальності владної партійної еліти в сучасній Україні слід охарактеризувати як доволі низький. Це зумовлено слабкістю самих політичних партій як інститутів, більшість яких залишається політичними клубами або «клубами за інтересами» і об'єднуються не для відстоювання суспільних інтересів, а для досягнення особистих цілей. На думку В. Малярчука, такі партії не мають

чітко сформульованих ідеологічних концепцій, програм, висувають тільки пропагандистські лозунги [154].

Суперечливість феномену «політична відповідальність» зумовлюється невідповідністю політичної мети та інтересів суспільства, глибині їх усвідомлення та мірі вигоди. Так, розпад команди Президента України В. Ющенко відбувся саме через непорозуміння щодо шляхів та механізмів досягнення соціально-економічної та політичної стабільності політичної системи сучасної України. Тому ми поділяємо точку зору М. Хавронюка стосовно необхідності закріпити законодавчо Конституційну відповідальність в її розумінні як політично-правову – Президента України, Уряду, Верховної Ради, народних депутатів та інших суб'єктів конституційних правовідносин, передбачених безпосередньо Конституцією України, чи тих, що безпосередньо впливають з неї [155, с. 68].

На думку В. Мельниченка, політична відповідальність є не стільки індивідуальною, скільки колективною, не стільки ретроспективною (такою, що передбачає негативні наслідки через вчинення певних дій, прийняття рішень або бездіяльність), скільки позитивною, спрямованою на формування свідомого ставлення до використання влади як вираження публічної довіри [148]. З іншого боку, не можна, на наш погляд, в повній мірі погодитись з цим, бо здобуття і практична реалізація публічної влади не є (і не може бути) справою однаків.

Отже, поняття «політичної відповідальності» задіює відразу дві сфери: політики й етики. Реальна (а не тільки прокламована й уявлювана) політична відповідальність як мінімум триєдина: це відповідальність за чутливість, перцептивність до викликів часу, викликів суспільства, у якому живеш й, отже, відповідальність за своєчасну постановку, чітке формулювання назрілих проблем або тих, що насуваються (виходить, політик безумовно повинен мати здатність до аналізу); далі, відповідальність за прийняті рішення (але прийматися вони повинні не келійно, не вузькопартійно, не однією лише технократичною елітою, але бути також результатом широкого суспільного обговорення, за що політик теж несе відповідальність); відповідальність за сам політичний дискурс (без чого неможливо ні точно формулювати проблеми, ні давати їхнє виразне рішення; це, можна сказати, професійний борг політика – і немає сумнішого видовища, ніж недолугий політик; мимоволі перестаєш йому вірити). Нарешті, треба сказати й про відповідальність політика.

Політичну відповідальність необхідно відрізнити від відповідальності політиків. Наприклад, у дисертаційному дослідженні Х. Голинської визначено основні чинники партійно-політичної відповідальності. Розглянуто чотири моделі партійної відповідальності, а саме: парламен-

таризм з двопартійною системою, парламентаризм з багатопартійністю, президенціалізм з двопартійністю та президенціалізм з багатопартійністю [156]. Та політичну відповідальність можуть нести не лише окремі політичні актори, але й суспільство, певні суспільні групи і верстви, тоді як відповідальність політиків може, у свою чергу, мати правовий, етичний, власне політичний характер. Високий рівень відповідальності представників політичної еліти суспільства є вирішальним фактором, що визначає її якість. Власне політична відповідальність політиків полягає у відповідальності за збереження можливості відповідальної дії у майбутньому.

Питання персональної політичної відповідальності розглядаються в працях Н. Армаш [157], Г. Макаренко [158], Янюк Н. [159] й інших дослідників. Ця проблема є значно менш дослідженою у порівнянні з проблемою юридичної відповідальності державних діячів і державних службовців (Ю. Баулій [160], І. Булавінов [161], О. Піджаренко [162], О. Щербак [163]).

До політичної відповідальності може бути притягнутий практично будь-який суб'єкт суспільних відносин – юридична особа, фізична особа, політична партія, орган влади, держава в цілому. Однак, слід погодитися з В. Колісником [164] в тому, що сьогодні виникає нагальна потреба виходити з необхідності удосконалювання політичної відповідальності в першу чергу владних структур та політичних сил, що діють в суспільстві.

Окремі аспекти політичної відповідальності на рівні регіональних та місцевих влад і органів самоврядування розглядають такі автори, як О. Батанов [165], Ю. Деля [166], С. Серьогіна [167]. У сфері діяльності органів державної влади та місцевого самоврядування виокремлюються нові виміри відповідальності, що поряд з юридичною природою містять елементи рис політичної відповідальності (О. Краснікова [168], С. Олійник [169]). Ю. Мигаль залежно від покладеного в основу критерію виділяє різні форми відповідальності [170]. За суб'єктом відповідальності: персональну; групову; класову.

Відповідно до форм суспільної свідомості вона визначає відповідальність: моральну; правову; політичну; релігійну; екологічну; економічну. Власне, в розуміння політичної відповідальності вона включає державну, партійну, організаційну відповідальності.

Отже, аналіз концептуальних проблем відповідальності у рамках основних соціальних і гуманітарних наук, і насамперед, політології, дозволяє зробити висновок про відповідальність як про аспект будь-яких суспільних відносин, які іманентні будь-якому соціальному інституту, а в контексті нашого розгляду, властивому політичному інституту.

Резюме до першого розділу

Як показало дослідження сутності феномену відповідальності, не дивлячись на важливість цієї категорії, її місце в історико-політичному дискурсі, не існує загальноприйнятого тлумачення цього терміну, в тому числі змістовної і масштабної чіткості. В той же час слід підкреслити, що в більшості сьогоднішніх наукових публікацій розглядаються проблеми юридичної, а не політичної відповідальності. Проте до цих пір не вдалося визначити відповідальність як комплексну категорію, що поєднала в собі правову, морально-етичну, господарську, управлінську, політичну та інші її сторони.

Дійсно, першим, історично обумовленим, видом відповідальності, була правова, або юридична відповідальність, що є мірою державного примусу, базується на засудженні поведінки правопорушника і виражається в застосуванні до нього негативних санкцій (особових або майнових). Це обумовлено тим, що відповідальність в первинному сенсі пов'язувалася з ідеєю покарання і провини. Юридична відповідальність обмежена системою правосуддя і фіксує чітко певну кількість норм і обов'язків громадян.

Як частина соціальної відповідальності розглядається конституційна відповідальність, яка виражається в особливих негативних наслідках для суб'єкта конституційного правопорушення.

З точки зору етики, поняття відповідальності аналізується з позицій релігійної і світської етики. Відповідальність з точки зору релігійної етики дається людині богом, орієнтуючи його на добро. А з позицій світської етики – підкреслює важливе дотримання людиною морально-етичних норм суспільства, членом якого вона є.

У психології відповідальність – специфічна форма саморегуляції і самодетермінації, що виражається в усвідомленні особистістю себе як причини скоєних вчинків та їх наслідків. Це обов'язок і готовність суб'єкта відповідати за скоєні вчинки і їх наслідки. Слід визначити, що до цих пір детальному аналізу не підлягала категорія відповідальності в управлінських науках. В основному її пов'язували з реалізацією функції контролю.

Відповідальність як категорія розпадається на дві складові: зовнішню і внутрішню. Правова відповідальність (та її різновиди) відносяться до зовнішньої складової людини на індивідуальному рівні. Філософська, психологічна, етична – це внутрішні складові індивіда, що характеризують його поза прилюдними ролями, як приватну особу.

Що стосується політичної відповідальності то, на нашу думку, вона знаходиться посередині між зовнішньою і внутрішньою складовими відповідальності, оскільки характеризує людину як з точки зору

виконання нею соціальної ролі в суспільстві (правова відповідальність), так і поза цією роллю (морально-етична).

До цих пір відсутня класифікація видів відповідальності. Ми пропонуємо визначити дві класифікаційні ознаки: 1. суб'єкт реалізації: індивідуальна (особиста), колективна і корпоративна; 2. характер вживаних санкцій: юридична (кримінальна, адміністративна, дисциплінарна, цивільна), господарсько-правова, матеріальна, бюджетна; політична – імпічмент, відставка тощо.

Залежно від суб'єкта реалізації можна виділити індивідуальну, колективну і корпоративну види відповідальності.

Слід констатувати, що поняття політичної відповідальності владної еліти взагалі є недостатньо вивченим у вітчизняній політології. У наявних працях очевидним є переважання підходу, властивого радянському суспільствознавству. У деяких авторів це виявляється в тому, що поняттю політичної відповідальності бракує автономності щодо юридичної та соціальної відповідальності.

В понятті політичної відповідальності бракує й визначення мети: заради чого, власне, існує політична відповідальність, за що повинен відповідати суб'єкт політики. Крім того, має бути постулатом те, що політична відповідальність є атрибутом демократичної політики. Через те, що в Україні дотепер не склалися політичні традиції, становлення інституту політичної відповідальності супроводжується великими труднощами. Реалією сьогодення є те, що політичну відповідальність, котра має базуватись на політичних нормах, було зведено у закон і санкціоновано державою. Сенсом виокремлення політичної відповідальності є намагання держави забезпечити проведення єдиної поміркованої політики, що включає в себе увесь процес її творення: починаючи від розробки ескізу певного політичного сценарію, ефективної та оптимально швидкої його реалізації і до здійснення контролю-наглядних функцій, як запоруки балансу всіх стадій процесу.

Але у той же час, сутність політичної відповідальності полягає в тому, що, наприклад, Президенту України для прийняття рішення про відставку не потрібні які-небудь юридичні підстави, що впливають з дій того, чиї повноваження припиняються. Приймаючи таке рішення, Президент України може керуватися виключно міркуваннями доцільності. Й оскільки політика є «галуззю доцільного», виникає найгостріша проблема відповідальності правлячої еліти за суспільно прийнятне здійснення політики.

У вітчизняній політології відсутнє інтегральне поняття політичної відповідальності владної еліти, яке б демонструвало відносну самостійність політичної відповідальності; саму владу як засіб для досягнення мети демократичної політики як узгодження різноманітних ін-

тересів та вироблення спільного розв'язання проблеми; єдність «ретроспективного» та «перспективного» аспектів поняття політичної відповідальності.

Разом із вищезазначеними можна виокремити й інші проблеми, пов'язані з вивченням поняття політичної відповідальності. Наприклад, питання відповідальності є характерною ознакою правового статусу керівників органів виконавчої влади. Певна «знаковість» проявляється у тому, що для цієї категорії керівників характерною є персональна відповідальність за реалізацію ввіреними їм органами державної політики та притаманних функцій.

Відбувається це внаслідок того, що компетенція керівника є похідною від компетенції органу, а отже, маємо уособлення керівниками органів, які вони очолюють. Якщо персональна відповідальність є характерною усім керівникам органів виконавчої влади, то явище політичної відповідальності пов'язують лише зі статусом державного політичного діяча.

Виходячи із загального поділу поняття відповідальності на ретроспективну та перспективну, в обігу політичної науки поняття відповідальності може набувати декількох значень.

По-перше, це загроза покарання і власне покарання політиків, які не дотримуються взятих на себе зобов'язань. Воно може набувати вигляду вотуму недовіри уряду, відкликання депутата, відставки, в тому числі добровільної, тощо. Політичну відповідальність слід чітко відрізняти від кримінальної, в тому числі в аспекті покарання.

По-друге, відповідальність – це усвідомлення суб'єктом влади свого обов'язку перед об'єктом цієї влади. Зміст такого обов'язку полягає в захисті від негативного впливу інших суб'єктів або зовнішніх (природних) умов.

Таким чином, ідея відповідальності розкриває таку рису поняття владної еліти, як самообмеження. Іншими словами, влада в суспільстві – це інструмент його захисту й поліпшення умов життя його членів, наданий представникам політичної еліти від імені народу.

РОЗДІЛ 2 РЕАЛІЗАЦІЯ ПРИНЦИПІВ ПОЛІТИЧНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ В ПРАКТИЧНІЙ ДІЯЛЬНОСТІ УКРАЇНСЬКОЇ ВЛАДНОЇ ЕЛІТИ

2.1 Персональна політична відповідальність: світові й українські реалії

Політична відповідальність – це відповідальність за здійснення публічної влади, основною формою якої є влада державна. Вищими органами державної влади є глава держави, парламент, уряд, вищі суди. Але в українському суспільстві вимоги до політичної відповідальності перших осіб держави – особливі.

По-перше, це об'єктивно пов'язано із нестабільним станом політичної реформи України, коли з січня 2006 року Україна стала парламентсько-президентською республікою й повноваження голови уряду – прем'єр-міністра суттєво вирости, а з жовтня 2010 року в результаті фактичної відміни політичної реформи, Україна стала президентсько-парламентською республікою, де, навпаки, суттєво зросли вже повноваження Президента України. В лютому 2014 року парламент відновив Конституцію в редакції 2004 року й Україна знову стала парламентсько-президентською республікою. За даними дослідження Центру Разумкова, що було проведено у травні 2015 року у всіх областях, окрім Криму та окупованих територій Донецької та Луганської областей, парламентсько-президентську форму правління вважають найкращою для України 37 % опитаних, президентсько-парламентську – 16 %, парламентську – 5 %, президентську – 4 %, диктатуру – 3 % [171].

По-друге, з тим, що однією із специфічних рис української політики є феномен так званої «персоніфікації» влади [172], коли громадяни, здійснюючи свій політичний вибір, головну увагу звертають на конкретну особу політичного лідера діяча, сублімуючи в його особі своє бажання бачити політику в Україні чесною, справедливою й ефективною.

Визначаючи персоніфіковані аспекти відповідальності вищих посадових осіб держави, звернемося спочатку до світового досвіду, який визначає політико-правові аспекти цієї відповідальності. Важливість для нас цього досвіду обумовлена, насамперед тим, що Україна постійно підтверджує своє прагнення увійти у європейську спільноту. Отже, цілком логічно, що вона повинна поділяти й європейські цінності, серед яких відповідальність займає чільне місце.

Історія виникнення самого поняття політичної відповідальності, її формування, ймовірно, бере початок в Англії. Фактично Англія пода-

рувала світові систему, в рамках якої дії і рішення політиків та й пересічних громадян оцінювалися на основі виключно прагматичних критеріїв. Як приклад, після чуми у XIV ст., коли вимерла велика кількість людей, виникла гостра потреба в робочих руках. Тому в 1349 році в Англії був виданий закон, відповідно до якого всі здорові чоловіки і жінки, що молодші за 60 років і не мали власності, зобов'язані були під страхом кримінальної відповідальності працювати за стару плату в наймачів [173, с. 109].

Але, перш за все, йдеться про міністерську відповідальність перед парламентом, про яку вперше і заговорили як про політичну. Її сутність досліджувалася французькими, німецькими, англійськими, російськими вченими з початку XIX ст. аж до теперішнього часу. Особливістю цих досліджень слід вважати аналіз інституту політичної відповідальності виключно в контексті відповідальності парламентської. Однак сама практика міністерської відповідальності виникла набагато раніше, і пов'язана вона із становленням конституційно-монархічного ладу й виникненням представницького органу – парламенту. Справа в тому, що механізм влади в конституційній монархії визначався наявністю і постійною боротьбою трьох основних сил, а саме – народного представництва (парламенту), урядової бюрократії і монарха.

В абсолютистських державах радники монарха, виконуючи або порушуючи закони, виконували або порушували волю його і були відповідальними лише перед ним. Подібний квазіурядовий орган представляв собою, по суті, закритий колегіальний дорадчий (консультативний) орган під особистим керівництвом всесильного монарха. Однак розвиток двох інших сил (бюрократії і народного представництва) призвів до все більш-менш формального статусу монарха в системі державної влади.

Виходячи з такої розстановки сил в суспільстві стали можливими кілька принципово різних типів коаліцій. Перший тип презентований англійським варіантом конституційної монархії, що являє собою по суті завуальовану форму парламентської республіки. Другий тип конституційної монархії визначається як дуалістична форма правління, за якою парламент і монарх мають однакові прерогативи в царині законодавчої, а почасти й виконавчої влади, здійснюють взаємний контроль і стримування. Подібний режим виникав у ряді держав Західної і Центральної Європи як результат нестійкого компромісу після великих революційних потрясінь і мав тенденцію еволюціонувати в напрямку зміцнення монархічної влади.

Третій тип конституційної монархії – так званий монархічний конституціоналізм. У ньому повною мірою реалізовувалася коаліція монарха і бюрократії проти парламенту. Історична функція цього типу

полягала фактично в збереженні монархічної системи в нових умовах шляхом зміни структури влади і форми правління без зміни її природи. Вищевказаний тип конституційної монархії, реалізувався переважно в країнах Центральної та Східної Європи, в Росії та державах Азії. Він найбільше відповідає уявленням про так званий «уявний конституціоналізм» (А. Медушевський) [174]. Саме механізм розподілу влади в конституційній монархії в рамках тієї чи іншої держави зумовлював існування інституту міністерської (парламентської) відповідальності і його конкретний зміст.

До цього слід додати, що становлення і розвиток міністерської відповідальності в Англії передбачав в первісному вигляді її кримінально-правовий характер, зокрема, через реалізацію процедури імпічменту за вчинення кримінальних злочинів або власноручне парламентське «правосуддя» до зворотної сили (діяння не визнавалося злочинним до його скоєння) щодо певного «радника корони»(bill of attainder). Початковою підставою для застосування відповідальності до членів кабінету міністрів було порушення ними законів, проте з плином часу виникло питання про можливість реалізації відповідальності в разі «недоцільних», «шкідливих для держави» дій, що формально не є правопорушенням. Подібна відповідальність, яка розглядалася саме в якості політичної, передбачала оцінку парламентом спрямованості діяльності уряду і окремих його членів.

Питання щодо політичної відповідальності уряду вперше виникло в період англійської революції середини XVII ст. У ремонстрації (від англ. remonstrance – заперечення, протест) – акт, прийнятий Довгим парламентом 22 листопада 1641 року, поданий королю Карлу I, парламент зажадав щоб король управляв через радників, які користуються довірою парламенту, і видаляв би з ради тих осіб, які подібною довірою не користуються. У другій ремонстрації 1642 р. парламент безпосередньо скаржився на рішення державних справ в радах кабінету особами невідомими, які не мали суспільної довіри. Вищевказані дії парламенту можна сприймати як першу реальну спробу народного представництва в здійсненні контролю за формуванням і політичними діями «кабінету».

Принципи політичної відповідальності знайшли своє відображення й у теорії розподілу влад відомого французького мислителя Шарля Луї де Монтеск'є (1689–1775 рр.). Відомо, що розрізняючи в кожній державі три види влади – законодавчу, виконавчу і судову, Монтеск'є відзначав, що для запобігання зловживань владою необхідний такий порядок речей, при якому різноманітні влади могли б взаємно стримувати одна одну. Обґрунтовуючи свій загальний принцип поділу

влади, Монтеск'є описує і те, як кожна влада повинна бути організована з метою успішного функціонування.

Монтеск'є вважав за необхідне, щоб виконавча влада могла зупинити рішення законодавчого корпусу і розпустити його, тому що інакше він міг би забрати у свої руки всю владу і зробитися деспотичним. Навпаки, законодавчій владі не можна надати права зупинити владу виконавчу, тому що в такий спосіб могли б затримуватися справи. Проте вона повинна спостерігати за правильним виконанням законів і у випадку помічених відхилень притягати до відповідальності міністрів, через яких діє монарх.

Сам же монарх, на думку Монтеск'є, повинен залишатися безмовним, інакше він потрапив би в залежність від законодавчих зборів, що у такому випадку одержали б незаконну перевагу над виконавчою владою. Але, привертаючи міністрів до відповідальності, народні представники не повинні судити їх самі, тому що вони є при цьому зацікавленою стороною. Найкраще надати можливість в цьому випадку судити аристократичній палаті, що займає середнє положення між королем і міністрами, з одного боку, і народними представниками – з іншого. Такі функції влади за Монтеск'є в процесі їхнього поділу в контексті відповідальності, й така сутність його політичного ідеалу в цілому [175, с. 135].

І все ж Англія стала зразком парламентарної форми правління в плані домінування представницького органу над виконавчою владою. Існуючий абсолютний зв'язок між парламентською більшістю і складом уряду доповнювався виробленими в якості конституційних звичаїв підставами політичної відповідальності кабінету та його членів перед парламентом.

Російський учений А. Жилін [176] виокремив чотири таких підстави: недовіра з боку палати громад; осуд міністерської діяльності; неприйняття законопроекту, ініційованого урядом; або прийняття закону, щодо якого існувало заперечення з боку виконавчої влади; а також несхвалення палатою важливих заходів кабінету. З тими чи іншими модифікаціями міністерська відповідальність і особлива «політична» її форма, як втілення певного механізму влади під впливом англійського зразка, поширилися пізніше в інших країнах в ході революційних перетворень XVIII в. – початку XX ст.

Однак трактування відповідальності уряду по-різному тлумачилося в різних державах й було обумовлене рівнем суспільного розвитку, соціальними умовами і традиціями що склалися.

Одним з найперших, хто значно вплинув на подальший розвиток цього питання, став швейцарський юрист, політик І. Блюнчлі (1808–1881 рр.) [177]. Його ідеї стали розвивати й інші вчені, також поділя-

ючи ту думку, що міністерська відповідальність не може обмежуватися виключно порушенням законів, оскільки небезпека для держави його «закономірних» дій може бути навіть більшою, ніж протизаконних. Наприклад, обговорювалося питання про те, якої шкоди може завдати міністр торгівлі, який уклав не вигідні для держави торговельні угоди, або військовий міністр, який залишив без уваги питання оборони і озброєння. Ключовим висновком стало обґрунтування трансформації «інстанції» відповідальності міністрів – єдиний авторитет в особі монарха поступився місцем органу народного представництва, що виражає волю і інтереси суспільства, контролює як дотримання законів з боку виконавчої влади, так і зміст її діяльності.

Саме обґрунтування вищевказаного процесу було абсолютно різним – від визнання непогрішності монарха і неможливості здійснення ним зла щодо своїх підданих і, відповідно, порочності його радників (англійська формула «Король не може коїти зла» – «The King can do no wrong») до необхідності фокусування відповідальності на найближчих сподвижників монарха з огляду на політичну недоцільність притягнення до відповідальності його самого (німецька «теорія фікції» – «Fiktionstheorie»).

За словами Г. Малкіної, конституційний статус глави держави в європейському ракурсі визначається якраз принципом невідповідальності, що суттєво відрізняють його від статусу інших органів держави та їх посадових осіб [178].

Невідповідальність полягає в тому, що він не несе юридичної відповідальності за свої дії, здійснювану політику. Так, щодо особи монарха, то його невідповідальність є абсолютною – він не відповідає за будь-які, навіть кримінально карні дії. В конституціях монархічних держав є прямі застереження щодо невідповідальності (недоторканності) монарха, наприклад: «Особа Короля недоторканна; його міністри відповідальні» (ст. 88 Конституції Бельгії 1994 р.); «Король не несе відповідальності за свої дії; його особа недоторканна» (§ 13 Конституції Данії 1953 р.); «Особа Короля недоторканна, і він не підлягає відповідальності» (ч. 3 ст. 56 Конституції Іспанії 1978 р.); «Король не може бути притягнений до відповідальності за свої дії» (§ 7 гл. 5 Акта «Форма правління» Швеції 1974 р.) [179].

Конституції багатьох держав містять аналогічні застереження і стосовно президента, наприклад: «Президент не повинен нести відповідальності перед будь-якою палатою Парламенту або будь-яким судом за здійснення чи виконання повноважень і функцій, які відповідають його посаді, або за будь-яку дію, яку він вчинив або мав намір вчинити для здійснення чи виконання таких повноважень і функцій» (§ 8.1 ст. 12 Конституції Ірландії 1937 р.); «Президент не несе відпові-

дальності за свої офіційні дії» (ч. 1 ст. 11 Конституції Ісландії 1944 р.); «Президент Республіки за свою діяльність політичної відповідальності не несе» (п. 53 р. III Конституції Латвії 1922 р.); «Президент Республіки не несе відповідальність за здійснення своєї функції» (ч. 3 ст. 54 Конституції Чехії 1992 р.). Однак, на відміну від монарха, в більшості країн президент за певних підстав може бути притягнений до політичної відповідальності у формі усунення з поста в порядку імпічменту або за результатами референдуму і в разі скоєння злочину нести також кримінальну відповідальність [180].

За наявності в кожній країні специфічних особливостей, процедура імпічменту має і певні спільні риси. Ініціювати розгляд у парламенті питання про імпічмент президента в більшості країн може щонайменше третина парламентаріїв (у Литві, ФРН – четверта частина). На основі проведеного парламентського розслідування формулюється звинувачення президента, по якому проводиться голосування. Для підтримання звинувачення й усунення президента з поста в більшості країн потрібно, щоб за це проголосувало не менше двох третин парламентаріїв. Є країни, де для підтримання звинувачення досить абсолютної більшості голосів (Італія, Франція), і такі, де для цього вимагається навіть три чверті голосів парламентаріїв (Білорусь, Ісландія, Казахстан, Фінляндія). У випадку скоєння президентом злочину після усунення з поста він притягується до кримінальної відповідальності як звичайний громадянин.

Якщо парламент двопалатний, то в одних країнах ініціювання процедури імпічменту і формулювання звинувачення відбувається в нижній палаті, а остаточне рішення приймається у верхній палаті, яка перетворюється на судову колегію (США, Бразилія), а в інших країнах рішення приймається на спільному засіданні палат парламенту (Італія, Польща, Франція). В Індії та ФРН рішення щодо імпічменту може ухвалити будь-яка з палат парламенту. В деяких країнах остаточне рішення про імпічмент приймає конституційний (Італія, Словаччина, Угорщина, ФРН, Чехія) або спеціальний (Греція, Польща, Франція) суд.

Конституції по-різному визначають види правопорушень, за вчинення яких президент може бути притягнений до відповідальності в порядку імпічменту. Іноді такі правопорушення обмежуються тільки державною зрадою (Казахстан, Франція, Чехія). Нерідко поряд з державною зрадою зазначається також «інший тяжкий злочин» (Білорусь, Росія). Чи не найширшим є коло підстав для імпічменту президента США – він може бути усунений з посади після засудження в порядку імпічменту за державну зраду, хабарництво або інші тяжкі злочини і проступки (розд. 4 ст. II Конституції США 1787 р.)[181].

За такими конституційними формулюваннями приховується велика різниця в обсязі юридичної відповідальності глав держав та ефективності самого інституту імпичменту. В Казахстані, Франції і Чехії притягти президента до відповідальності практично неможливо, оскільки малоймовірно, щоб обрана (народом чи парламентом) главою держави авторитетна особистість опустила до переходу на бік ворога в умовах воєнного стану чи в період збройного конфлікту, шпигунської діяльності, надання іноземній державі допомоги в проведенні підривної діяльності проти власної держави тощо, що складає ознаки державної зради як кримінального злочину.

Так само практично неможливо притягти президента до відповідальності за «інший тяжкий злочин». Не тільки через малоймовірність скоєння президентом такого злочину, а й через практичну неможливість його доведення стосовно наділеного юридичною недоторканністю і широкими повноваженнями в усіх сферах державної діяльності чинного глави держави.

За найширшого кола підстав для імпичменту президента США (воно охоплює не тільки злочини, а й проступки, під якими в контексті інституту імпичменту розуміються взагалі негідні вчинки) притягнення глави держави до відповідальності тут трапляється рідко. В історії США процедура імпичменту в повному обсязі застосовувалась щодо президента тільки двічі: 1868 року стосовно Е. Джонсона (справа про незаконну відставку військового міністра), в 1998–1999 роках стосовно У. Клінтона (справа про лжесвідчення і перешкоду правосуддю у зв'язку з історією М. Левінські). В 1974 році справу про Уотергейт було порушено проти Р. Ніксона, однак вона не розглядалась у Сенаті через добровільну відставку президента.

Як підставу для усунення президента з поста в порядку імпичменту конституції багатьох держав передбачають не тільки державну зраду чи інший тяжкий злочин, а й навмисне (чи грубе) порушення ним конституції і законів (Австрія, Італія, Литва, Польща, Словаччина, Угорщина, ФРН та ін.). У такому випадку притягнення президента до відповідальності в порядку імпичменту є більш реальним, оскільки до навмисного порушення конституції і законів він вдається значно частіше, ніж до скоєння кримінального злочину. Однак випадки усунення президента з поста і на такій підставі є рідкісними.

Так, у 2004 році за порушення Конституції в порядку імпичменту був усунений з поста президент Литви Р. Паксас. Це єдиний випадок у Європі. Загалом відомі ще два випадки усунення президента з поста в порядку імпичменту: наприкінці ХХ століття президента Бразилії Ф. Колора і президента Індонезії А. Вахіда [182]. Набагато частіше,

особливо в латиноамериканських країнах, президенти вимушено залишали свій пост під тиском мас, які протестували проти їх політики.

Рідкість випадків усунення президента з поста в порядку імпічменту свідчить, що стримувальним чинником в системі стримувань і противаг інститут імпічменту виступає не як засіб притягнення глави держави до відповідальності, а як сама можливість такого притягнення. Українські дослідники І. Кресіна, А. Коваленко, С. Балан дотримуються тієї точки зору, що інститут імпічменту має насамперед запобіжне значення, бо притягнення президента до відповідальності в порядку імпічменту трапляється у політичній практиці держав дійсно порівняно рідко [112].

В парламентарних республіках, де президент обирається парламентом і здійснює свої повноваження під контролем уряду, інститут імпічменту не має суттєвого значення. В президентських і змішаних республіках він відіграє важливу роль не як засіб дострокового припинення повноважень президента, а як парламентська противага президенту в системі стримувань і противаг, засіб реального впливу органу законодавчої влади на главу держави, який так чи інакше (формально і реально або тільки реально) очолює виконавчу владу.

В усіх зазначених випадках йдеться про притягнення президента до відповідальності в порядку імпічменту внаслідок вчинення ним правопорушення: державної зради чи іншого тяжкого злочину, порушення конституції або законів. Така відповідальність є політичною – стосується здійснення державної влади, і водночас юридичною, оскільки настає у випадку вчинення її суб'єктом правопорушення.

Конституції деяких держав передбачають можливість притягнення президента до відповідальності у формі дострокового припинення повноважень без будь-яких правопорушень з його боку за результатами загальнонаціонального референдуму. Така відповідальність є політичною (пов'язана зі здійсненням державної влади), правовою (передбачена конституцією, однак не є юридичною відповідальністю у звичайному її розумінні, оскільки настає без вчинення правопорушення).

У цьому полягає одна з основних особливостей політичної відповідальності – вона може наставати і без скоєння правопорушення. Найчастіше до політичної відповідальності без будь-яких правопорушень з його боку притягується – парламентом чи главою держави – уряд, наслідком чого стає його відставка. Стосовно президента така відповідальність передбачена, зокрема, конституціями Австрії, Ісландії, Словаччини. Ініціатором усунення президента з поста шляхом референдуму виступає парламент. У випадку підтримання виборцями президента на референдумі політичну відповідальність несе сам парламент (нижня палата) – він розпускається.

В. Шаповал у цьому зв'язку зазначає, що «навіть у тих країнах, де згадуваний референдум передбачений в основному законі, він залишився поза державною практикою. Причиною цього є його «радикальність», яка не тільки уможлиблює протиставлення референдуму іншій основній формі безпосередньої демократії – прямим виборам, а й може спричинити дестабілізацію політичної системи суспільства, а також негативні наслідки загалом для соціуму» [183, с. 337].

Конституції деяких держав передбачають поєднання імпичменту й референдуму щодо дострокового припинення повноважень президента. Так, у випадку вчинення тяжких діянь, якими порушуються положення Конституції, президент Румунії може бути усунений з посади Палатою Депутатів і Сенатом на спільному засіданні більшістю голосів депутатів і сенаторів після консультації з Конституційним Судом. Пропозицію про усунення з посади можуть висувати не менше однієї третини від числа депутатів і сенаторів. Якщо пропозиція про усунення з посади схвалюється, то не пізніше, ніж через 30 днів, призначається референдум для усунення президента (ст. 95 Конституції Румунії 1991 р.). Конституція не передбачає розпуску парламенту у випадку підтримання виборцями президента на референдумі. Референдум з такими результатами стосовно Президента Румунії Т. Бесеску відбувся 2007 року – без будь-яких негативних наслідків для парламенту.

Протягом ще тривалого часу дискурс про політичну відповідальність продовжував розвиватися в Європі в контексті саме міністерської відповідальності. Однак подальша демократизація суспільства привела в європейських державах в більшості випадків або до відмови від монархічної форми правління, або до перетворення її у парламентську монархію. Оскільки в більшості сучасних держав народ проголошується в якості єдиного джерела влади («народний суверенітет»), надання народом відповідному суб'єкту певної влади базується на певному акті і обумовлює виникнення значних обов'язків особи по відношенню до народу.

Найважливішою категорією стало «ставлення довіри», що представляє собою певний зв'язок між виборцями і тими, хто обираються, а поряд з «простими» процедурами – виборами, саме громадська думка, що формується засобами масової інформації, стала каналом «зворотного зв'язку» з політиками. Політик, що втратив довіру суспільства, приречений. Але відразу зіштовхуємося із цікавим парадоксом.

Політична відповідальність президента може мати не тільки правовий, а й моральний характер. Тут є кілька аспектів. Так, відомо, що політика президента України В. Ющенка одразу після Помаранчевої революції, була спрямована на підбір керівників за принципом особистої відданості та ефемерної «чесності» (пригадати хоча б представ-

лення Ющенком губернаторів, коли головною (чи не єдиною) їхньою чеснотою називалося те, що вони «не крадуть»). Вона призвела до того, що багато українців справді почали думати, що для ефективного керівництва саме це є найголовнішим. Принцип «революційної доцільності» в межах правового поля, однак, спричинили зростання нігілізму та байдужості українських громадян.

«Месіанство» та втовкмачування ідей про замалим не «богообраність» влади зневірили виборців у демократії. Акцент В. Ющенка на мовних та церковних питаннях призвів до вибуху беззмістовних дискусій. Тенденційний підхід до історії позбавив громадян здатності до критичного мислення. Усі ці моменти свідчать, що масова свідомість українців, особливо підростаючого покоління, зазнала чи не незворотних змін. І, на жаль, не у кращий бік [184].

Моральна відповідальність президента реалізується, наприклад, на президентських виборах. Порівняльний аналіз інституту політичної відповідальності глави держави в зарубіжних країнах дає змогу з'ясувати його особливості в Україні. Так, конституції більшості держав передбачають, що одна й та сама особа не може бути президентом більше двох термінів підряд. У деяких країнах одна й та сама особа може переобиратись на пост президента і без обмежень як, наприклад, в Білорусі й Казахстані. Дві останні вважають за доцільне наявність президентської форми правління, що максимально потужно впливає не лише на систему противаг і стримувань, але й на сам характер діяльності парламентів, які підтримують практично всі ініціативи президентів цих країн, спрямовані на посилення їхніх владних функцій та привілеїв.

У цьому контексті як приклад слід навести ухвалені казахстанським парламентом 19 червня 2007 року зміни до закону Казахстану «Про Президента Республіки Казахстан» 2 від 26 грудня 1995 року, якими для нинішнього глави держави дозволено балотуватися на цю посаду необмежену кількість разів, тоді як всі інші кандидати не можуть обіймати цю посаду більш ніж два рази поспіль [185, с. 8].

Зі статті 81 конституції Білорусі в результаті республіканського референдуму 17 жовтня 2004 року було вилучено норму, якою обмежувалася кількість термінів перебування на президентській посаді [186]. Так, якщо у тексті статті 97 конституції від 1994 року вказувалося, що «Президент обирається безпосередньо народом Республіки Білорусь. Термін повноважень Президента – п'ять років. Одна і та ж особа може бути Президентом не більше двох термінів», то у тексті конституції з внесеними змінами і поправками від цієї норми залишилась лише відсилка на п'ятирічний період перебування на посаді глави держави [187]. На практиці О. Лукашенко обирався президентом Бі-

лорусі у 1994 і 2001 роках, тобто на два терміни поспіль. Втретє він, як бачимо, на законних підставах, що зафіксували дефіцит демократії в країні, заступив на цю посаду 19 березня 2006 року й обіймає її понині.

Конституція України 1996 року встановила недоторканність Президента України: «Президент України користується правом недоторканності на час виконання повноважень» [188, Ст.105] і передбачила можливість притягнення його до відповідальності тільки в порядку імпичменту у разі вчинення ним державної зради або іншого злочину» [188, Ст. 111]. Але встановлена Конституцією України процедура імпичменту досить складна й на основі цих конституційних норм усунути Президента України з поста практично неможливо.

По-перше, тому що підставою для усунення Президента України з поста визнається тільки вчинення ним державної зради або іншого злочину (що для глави держави малоймовірно), але не порушення Конституції і законів України (до чого він часто вдається). Прикладами порушення президентами України Конституції можуть бути: не своєчасне підписання законів, ухвалених парламентом; відмова підписувати закони після подолання парламентом президентського вето щодо них; відмова від призначення всеукраїнського референдуму за народною ініціативою; призначення та звільнення керівників деяких центральних органів виконавчої влади і голів місцевих державних адміністрацій; видання актів без скріплення їх підписами (контрасигнування) глави і членів уряду; навіть (як показала політична криза 2007 року) розпуск парламенту без відповідних правових підстав. Однак такі дії не визнаються злочинами чинним кримінальним законодавством України. Це означає, що Президент України не може бути притягнений до відповідальності за навмисне порушення Конституції.

По-друге, через невиправдано завищені вимоги щодо парламентської більшості, необхідної для реалізації процедури імпичменту: питання про усунення Президента України з поста ініціюється більшістю від конституційного складу Верховної Ради України (щонайменше 226 народних депутатів); рішення про звинувачення Президента України приймається не менш як двома третинами від конституційного складу Верховної Ради України (щонайменше 300 народних депутатів); рішення про усунення Президента України з поста приймається не менш як трьома четвертими від конституційного складу Верховної Ради України (щонайменше 338 народних депутатів). Потрійне голосування в однопалатному парламенті та ще й з такими вимогами щодо більшості не застосовується у демократичних державах.

По-третє, через надмірне розширення кола учасників процедури імпичменту. Крім народних депутатів як членів Верховної Ради Украї-

ни та її спеціальної тимчасової слідчої комісії, до нього належать ще «спеціальний прокурор і спеціальні слідчі», статус яких не визначено ні в Конституції, ні в законі, а також Конституційний Суд України і Верховний Суд України, кожний з яких з тих чи тих причин (у тому числі й через симпатії суддів до глави держави) зможе звести нанівець усю процедуру імпичменту.

На виборах політична відповідальність президента перед виборцями реалізується й одночасно віддзеркалюється через їх відмову в обранні його на наступний строк. У такому випадку йдеться не про правовий механізм притягнення президента до відповідальності, а про моральний осуд виборцями його політики.

Так, у 2004 році всі захоплення чинного президента сприймалися багатьма громадянами винятково позитивно. На тлі прагматичних Л. Кучми з В. Януковичем, націонал-патріотизм В. Ющенко видавався українцям чимось оригінальним. Але з плином часу ставало дедалі зрозуміліше, що крім пустопорожніх культурних проектів і патріотичної демагогії, жодних конструктивних дій від президента годі й чекати. Паралельно з усвідомленням цього українськими громадянами відбувалось падіння рейтингів В. Ющенко. Агресивна і часто зовсім безпідставна русофобія, яку він виявляв за весь час свого президентства, завдала, можливо, невинного удару по наших національних інтересах.

За словами А. Герасимчука, – «вся українська політика будувалася на протистоянні. Зробити гірше, підсунути свиню, зарубати бюджет, накопати криміналу... Безперервна боротьба між різноколірними депутатами – стінка на стінку...» [189].

Чи стало інакше за президентство В. Януковича? Міжнародні експерти переконані, що український режим став «не лише авторитарний, а крім того й глибоко непрофесійний і некомпетентний... Зокрема, управлінська вертикаль, яку вибудував Віктор Янукович, не працює ефективно. Водночас, Янукович тримає у своїх руках забагато управлінських ниток, а тому фактично відповідає за все і ні за що» [190].

Нинішнього Президента П. Порошенка в березні 2014 року підтримували 42 % українців, до квітня завдяки активній виборчій кампанії цей показник зріс до 47 %, а у вересні – сягнув 55 %. На жаль, багато із того, що обіцяв здійснити чинний президент так і залишилося нездійсненим. Тому наприкінці 2016 р. кількість тих, хто підтримує дії чинного Президента, становила, за даними соціологів, лише 20 %. Натомість число тих, кому робота Глави держави не подобається, сягнуло вже 74 %, і це другий показник в історії досліджень популярності Петра Порошенка за час його перебування на президентській поса-

ді. Гірше до нього ставилися лише в лютому 2016 року, коли кількість невдоволених склала 75 % [191].

Одним з ключових в системі органів державної влади є інститут глави уряду (прем'єр-міністра). Від його функціонування значною мірою залежить ефективність здійснення внутрішньої та зовнішньої політики держави, дотримання законодавства, забезпечення політичної й економічної стабільності.

Аналіз досліджень та публікацій з окресленої вище проблеми свідчить про її недостатню вивченість. Більшість науковців концентрують свою увагу передовсім на конституційному статусі та повноваженнях уряду в цілому, при цьому лише побіжно висвітлюючи питання функціонування інституту глави уряду.

На сьогоднішній день найбільш ґрунтовними науковими працями, що висвітлюють аспекти даної проблематики, є дослідження російських дослідників А. Черкасова [192] та А. Козиріна й О. Глушко [193]. Проте вони не узагальнюють європейського конституційного досвіду регулювання статусу глави уряду і, зрозуміло, не розкривають дану проблему в українському контексті. Серед вітчизняних науковців окремі складові питання висвітлювались у роботах І. Дахової [194] та В. Шаповала [116; 183].

Як свідчить європейський конституційний досвід, статус глави уряду спеціально регулюється у таких напрямках: обрання (призначення) глави уряду; повноваження глави уряду при формуванні складу уряду; права, обов'язки, відповідальність глави уряду; відставка глави уряду.

Відповідно до конституцій країн Європейського Союзу кандидатура на посаду глави уряду вноситься главою держави на затвердження до представницького органу країни. Як правило, вона визначається із числа представників політичної сили, що має більшість у парламенті. Так, у ФРН Федеральний Канцлер обирається Бундестагом без дебатів за пропозицією Федерального Президента [195]. В Іспанії Король після консультацій із представниками політичних партій, представлених у парламенті, пропонує кандидата на пост глави уряду через голову Конгресу [196].

За Конституцією Греції Прем'єр-міністром призначається керівник політичної партії, яка має в Палаті депутатів абсолютну більшість місць. Президент Греції доручає лідерів такої політичної партії сформувати уряд. Якщо зазначену можливість не було реалізовано, то Президент Греції дає відповідне доручення керівникові другої за значенням парламентської партії, а у разі негативного результату – голові третьої за кількістю депутатських місць в парламенті політичної партії [197].

Зокрема, Конституції Польщі та Хорватії [198; 199] містять положення стосовно того, що коли новий глава уряду презентує в парламенті програму діяльності свого кабінету, його персональний склад, вноситься пропозиція про висловлення відповідного вотуму довіри. Й лише коли останнє отримується призначення глави уряду та його членів вважається легітимним. Водночас при вступі на посаду глава уряду та міністри складають присягу або перед парламентом (ФРН), або перед президентом (Італія, Хорватія).

Відповідальність глави уряду регулюються в конституціях країн Європейського Союзу у двох моментах – керівництво внутрішньою та зовнішньою політикою держави та організація роботи уряду. У конституціях держав Європейського Союзу також зафіксований механізм контрастигнації правових актів. Контрастигнація – підпис урядовця чи іншої офіційної особи на документі, що виданий і підписаний главою держави чи міністром, який означає, що урядовець чи інша офіційна особа бере на себе юридичну та політичну відповідальність за цей документ разом із головою держави чи міністром.

Так, згідно з Конституцією Польщі, офіційні акти Президента Республіки набувають чинності за наявності підпису Голови Ради Міністрів, який разом із скріпленням акту своїм підписом бере відповідальність перед Сеймом за його виконання [198]. Конституція ФРН встановлює, що Федеральний Канцлер визначає основні напрями державної політики й несе відповідальність за їх дотримання. У межах даних основних напрямів кожний федеральний міністр самостійно та під свою відповідальність веде справи конкретної сфери. Також визначається й адміністративна складова статусу глави уряду – Федеральний Канцлер спрямовує урядову діяльність відповідно до регламенту, прийнятого Федеральним Урядом і схваленого Федеральним Президентом [195]. В Італії Голова Ради Міністрів керує загальною політикою уряду й несе за неї відповідальність. Він підтримує єдність політичного й адміністративного напрямків, заохочуючи й координуючи діяльність міністрів [200].

В Конституції Греції зазначається, що глава уряду здійснює керівництво й координацію загальної політики уряду й несе за неї відповідальність [197]. У Франції глава уряду може, у разі необхідності, замінювати Президента Франції за його дорученням на засіданнях окремих державних рад та комітетів. Крім того, Прем'єр-міністр Франції визначається Конституцією Франції відповідальним за забезпечення виконання законів, за національну оборону та може здійснювати призначення як на цивільні, так і на військові посади [201].

Отже, необхідно підкреслити, що правова норма стосовно відповідальності глави уряду за здійснення керівництва урядом, реалізацію

внутрішньої та зовнішньої політики держави є досить поширеною в конституціях країн Європейського Союзу. Окремо в конституційному праві країн Європейського Союзу встановлюється відповідальність глави уряду за скоєння злочинів. Зокрема, в Конституції Італії вказується, що злочини, вчинені Головою Ради Міністрів і міністрами при виконанні своїх обов'язків, розглядаються як протягом, так і після завершення їхніх повноважень у порядку звичайного судочинства з дозволу парламенту [200].

У конституціях держав Європейського Союзу детально визначено процедуру відставки уряду, зокрема, роль глави уряду в даному процесі. У цьому зв'язку глава уряду, як правило, наділяється правом порушувати питання про довіру до діяльності очолюваного ним кабінету. Відповідно до Конституції Польщі Голова Ради Міністрів може звернутися до Сейму із проханням про висловлення довіри Раді Міністрів [198]. Також глава уряду може запропонувати розпуск парламенту. Наприклад, згідно з Конституцією Іспанії Прем'єр-міністр Іспанії може запропонувати Королю розпустити Конгрес, Сенат або Генеральні Кортеси [196].

Конституція України в багатьох випадках дублює загальноєвропейські правові норми щодо статусу глави уряду, але у доволі звуженій формі. До повноважень Прем'єр-міністра України, згідно із ст. 114 Конституції України, належить керівництво діяльністю Кабінету Міністрів України, спрямування його роботи на виконання урядової програми дій, схваленої Верховною Радою України. Як бачимо, в Конституції України Прем'єр-міністру України надається переважно адміністративна роль організатора функціональної роботи уряду.

Однак, на відміну від конституцій деяких європейських країн, описаних вище, в Основному Законі України відсутні положення про керівництво державною політикою з боку Прем'єр-міністра України та його безпосередню відповідальність за здійснення національної внутрішньої та зовнішньої політики. Стаття 116 Конституції України визначає Кабінет Міністрів України в цілому відповідальним за забезпечення державного суверенітету, здійснення внутрішньої і зовнішньої політики держави, виконання законів [188].

Разом із тим, саме з цих питань досить часто лунала критика Президента України В. Ющенка на адресу прем'єр-міністра: «У Москві прем'єр-міністр Юлія Тимошенко уклала газові домовленості, не вигідні для України. Контракти не відповідають моїм директивам, рішення прем'єр-міністра приймала особисто без колегіальної думки уряду... У 2009 році Україна має заплатити за газ на 25 мільярдів гривень більше, ніж у минулому році... Я вимагаю негайно внести зміни до державного бюджету на 2009 рік. Це єдиний спосіб виправити станови-

ще... Зроблений вами документ – це повітряний замок... Я звертаюся до Юлії Тимошенко... це ваша відповідальність. Шановна Юлія Володимирівна, ви свідомо заклали в бюджет всі завищені показники та обіцянки, які не можете виконати сьогодні. Гроші не сконцентровані, а розпорошені, в тому числі і на чергову виплату заощаджень...»[202]. На цьому прикладі ми можемо спостерігати розгалуженість у розумінні юридичної відповідальності прем'єра і відповідальності за практичні дії в політичному процесі.

Сьогодні лише 13 % українців підтримують дії чинного прем'єр-міністра В. Гройсмана. Втім, його рейтинг ніколи й не був надто високим: за даними соціологічної групи «Рейтинг», у червні 2016 року його підтримували лише 20 % респондентів.

Його попередник А. Яценюк розпочинав свій прем'єрський шлях із набагато кращих позицій, проте з високих 46 % рейтингу в березні 2014-го політик-«камікадзе» скотився до 7 % у лютому 2016-го [191].

У контексті відповідальності Прем'єр-міністра України необхідно звернути увагу на зобов'язуючий характер інституту контрасигнації. Статтею 106 Основного Закону України встановлено, що укази Президента України, які стосуються визначеного кола питань, мають бути обов'язково скріплені підписом Прем'єр-міністра України й міністра, відповідальних за їх виконання.

Статтею 115 Конституції України визначається право Прем'єр-міністра України заявити Верховній Раді України про свою відставку. Відставка Прем'єр-міністра України, висловлення Верховною Радою України недовіри Кабінету Міністрів України, смерть Прем'єр-міністра України мають наслідком відставку всього уряду, який продовжує виконувати свої повноваження до формування нового кабінету [188].

Разом з тим, в контексті політичної відповідальності як президента України так і прем'єр-міністра слід, на наш погляд, розглядати не лише їх діяльність, пов'язану із реалізацією конституційних повноважень, але й виконання політичних, зазвичай, передвиборчих обіцянок громадянам України. Ця тема є постійним предметом аналізу, але радше соціологів і журналістів, а не науковців. Її знаходиться вона не в правовому полі дотримання законів і Конституції України, а в площині моралі.

Суперечливість такої постановки питання, пов'язана, по-перше, із складністю і суперечливістю доказів позитивної чи негативної діяльності перших осіб України в плані реалізації їх передвиборчих програм й політичних обіцянок. Причому, ЗМІ й різні політичні сили трактують це по-різному, в залежності від власних інтересів. Це стосується, наприклад, таких питань: чи виконувалась програма президента

В. Ющенко. «Десять кроків назустріч людям»? програма Ю. Тимошенко «Український прорив»? Ми можемо спостерігати найрізноманітніші оцінки, причому такі, що супроводжуються конкретними цифрами для доказу позитивної динаміки [203]. З урахуванням цього в українському суспільстві склалася, на наш погляд, негативна й стала традиція з боку новообраного уряду постійно звинувачувати попередній уряд у безвідповідальності й некомпетентності [204; 205].

По-друге, якщо вважати конституційно-правову відповідальність основним різновидом політичної відповідальності (за формою, наприклад, уряду – перед парламентом, парламенту – перед президентом, президента – перед парламентом), то в разі її настання передбачені й санкції, про які йшлося вище. Приміром, відправка парламентом уряду у відставку, розпуск парламенту президентом, усунення парламентом президента з поста в порядку імпичменту. Але за політичні обіцянки й навіть дії українські політики, на жаль, юридичної відповідальності не несуть.

Наприклад, Блок Юлії Тимошенко (БЮТ) на позачергових парламентських виборах 2007 р. отримав більше 30 відсотків голосів виборців завдяки передвиборчим обіцянкам Ю. Тимошенко. Це стосується і переходу з 1 січня 2008 року на професійну армію, і виплати заощаджень колишнього Ощадбанку. Як відомо, вони не були виконані. Однак, це не заважало Ю. Тимошенко напередодні президентських виборів 2009 р. в свою чергу заявити: «Кожна виборча кампанія ставить на меті щось пообіцяти людям... Безумовно, всі розповідатимуть, як вони красиво подолають кризу після того, як прийдуть до влади... Я під час цієї виборчої кампанії планую звітувати, а не обіцяти. Я проходитиму по кожному пункту і розповідатиму, що зроблене і що зараз робиться» [206].

Цікавим є й той факт, що дихотомії «зрада – відповідальність» в Конституції України приділяється увага лише у ст. 111 стосовно імпичменту Президента. Слово «зрада» в Конституції згадується два рази й жодного разу не стосується політичних дій прем'єр-міністра України. Отже, юридичної відповідальності за зраду (яку слід обґрунтувати, насамперед, критеріально) прем'єр-міністр також не несе. Однак в площині конкретної політичної діяльності звинувачення діючого прем'єр-міністра України саме у державній зраді можна спостерігати досить часто.

Отже, тема політичної відповідальності перших осіб країни ще далеко не вичерпана і має вельми широке підґрунтя для продовження дослідження. Розуміння політичної відповідальності потребує уточнення в плані визначення її конкретних критеріїв. Однак, як нам видається, подальший розвиток розуміння політичної відповідальності за

конкретні політичні дії не може існувати поза визначенням загальних принципів моралі. Але проблема полягає в тому, що моральні принципи, як базис політичної відповідальності доволі складно поєднати з юридичними санкціями.

Характерною ознакою правового статусу керівників органів виконавчої влади також є питання відповідальності. Певна «знаковість» проявляється у тому, що для цієї категорії керівників є характерною персональна відповідальність за реалізацією довіреними їм органами державної політики та притаманних функцій.

Відбувається це внаслідок того, що компетенція керівника є похідною від компетенції органу, а отже, маємо уособлення керівниками органів, які вони очолюють. Якщо персональна відповідальність характерна всім керівникам органів виконавчої влади, то явище політичної відповідальності пов'язують лише зі статусом державного політичного діяча. Цей вид відповідальності забезпечується правом Верховної Ради України затверджувати резолюцію недовіри Кабінету Міністрів України (ч. 4 ст. 115 Конституції України) та чинною процедурою відправлення його у відставку (п. 9, 10 ч. 1 ст. 106 Конституції України).

Слід нагадати, що статус державного політичного діяча мають лише члени Кабінету Міністрів і цей вид відповідальності реалізується через прийняття Верховною Радою України резолюції недовіри Кабінету Міністрів України (ч. 4 ст. 115 Конституції України) та процедури відправлення у відставку (п. п. 9, 10 ч. 1 ст. 106 Конституції України).

Як бачимо, єдиною очевидною підставою притягнення до політичної відповідальності є політичні мотиви, які можна охарактеризувати як суб'єктивне уявлення керівного складу про хід політичних процесів у керованій ним організації. Причому, ініціатором політичної відповідальності може бути не тільки керівник, а й будь-який член організації, суб'єктивні уявлення якого про хід політичних процесів не збігаються із позицією керівництва.

Більше того, специфіка діяльності органів виконавчої влади полягає у тому, що загальнотеоретичний принцип «дозволяється усе, що не забороняється законом» повинен діяти в іншій інтерпретації: дозволяється все, що дозволяється законом. А тому використання невизначених підстав притягнення до відповідальності за реалізацію абсолютно визначених повноважень вважається, принаймні, недоречним.

На прикладі підстав припинення повноважень глав місцевих державних адміністрацій добре ілюструється принцип незастосування політичної відповідальності за наявності стосунків підпорядкування. А саме: керівник може звільнити підлеглого лише в разі дисциплінарної відповідальності (за допущені правопорушення), відповідно не може

його звільнити, керуючись політичною доцільністю. Цей принцип направлений на захист підлеглого від необґрунтованого звільнення.

Підводячи підсумок всьому викладеному вище, слід зазначити, що в законодавстві відсутня чітка регламентація політичної відповідальності державних чиновників. Ситуація із притягненням до відповідальності керівників органів виконавчої влади, які мають статус державних політичних діячів є досить неоднозначною. Це викликано тим, що часто юридична відповідальність суб'єктів влади поєднується із відповідальністю політичною, продукуючи нові, змішані форми відповідальності.

2.2 Відповідальність як політична цінність української владної еліти

Одним з важливих кроків на шляху до розв'язання кризових, ентропійних процесів в українському суспільстві повинна, на наш погляд, стати своєрідна ревізія системи існуючих цінностей. На думку багатьох дослідників, які займаються вивченням природи цінностей, стан аксіології потребує подальшого розвитку. Наприклад, Д. Леонтьєв вказував, що: «в науках, які мають справу з ціннісною проблематикою, поняття цінність не займає місця, яке хоча б приблизно відповідало його реальному значенню» [207, с. 16]. Він же пише: «Дослідження з філософії, соціології і психології цінностей не дуже приваблюють дослідників і мають низький рівень ККД» [207, с. 6]. Ця проблема цінностей є універсальною майже для всього спектру гуманітарних наук зокрема й для політології. На думку О. Івіна: «Під цінністю розуміється будь-який предмет будь-якого інтересу, бажання, устремління і т. д.» [208, с. 12].

Іншої точки зору дотримується Т. Парсонс: «Цінності – складові частини соціальної системи – загально прийняті уявлення про бажаний тип соціальної системи» [209, с. 368], а також В. Супрун: «Цінності – є стійке переконання в тому, що певний тип поведінки (дій) більш значимий (бажаний) в існуючому типі культури чи культурному континуумі. Цінності існують у соціальній свідомості та інтерналізуються індивідом» [210, с. 162].

Отже, існує три способи трактування феномену цінностей. Перший підхід (А. Івін) базується на тому, що в якості цінностей можуть виступати різноманітні предмети, будь-які речі (як матеріальні, так і соціальні за своїм субстратом). Тобто вони більш схильні вважати цінності перш за все як щось іманентне.

Другий підхід (Лапін, Смелзер, Парсонс і т. д.) акцентує свою увагу на цінностях як на явищі трансцендентного характеру, що прита-

манне перш за все внутрішньому світові людини, і виявляється через прояв її психіки: погляди, уявлення, переконання, емоції і т. д.

Третій підхід (Богомолів, Леонт'єв), який певним чином синтезує попередні два: відмінне від перших двох, трактування цінностей – трактування їх як явищ особливої реальності, яка не зводиться винятково до фізичного чи то матеріального буття, чи то царства абстрактних величин. Серед маси оточуючих предметів і явищ цінності притаманний своєрідний онтологічний статус. Наприклад, А. Богомолів трактував їх як елемент суспільних відносин, втілений у формі соціальних інститутів. Подібних поглядів дотримується Д. Леонт'єв: «Система цінностей являє собою предметне втілення системи діяльності і суспільних відносин, відображаючи таким чином сутність життєдіяльності даної спільноти, її конкретно-історичного способу життя» [211, с. 12].

Зазначимо, що й проблема взаємодії чинників політичної відповідальності, як цінності, у сфері формування механізмів її ефективної дії в просторі управлінської діяльності владної політичної еліти в Україні також вивчена на даний час дуже мало. З іншого боку, на жаль, суспільство не може сьогодні покладатися на те, що до влади завжди приходимуть відповідальні й компетентні люди, які повинні конкретно піклуватися про співгромадян, процвітання Батьківщини і авторитет Української держави. А наявність демократичного устрою країни зовсім не визначає автоматичної появи політичної відповідальності владної еліти.

Як слушно зауважують Х. Лінц та А. Степан: «Політичні рішення демократичних урядів та законодавців безумовно впливають на якість життя, особливо на довшу перспективу, але жодна демократія не може гарантувати добру репутацію банкірів, ініціативність підприємців, відданість лікарів своїм пацієнтам, компетентність професорів, творчу насагу вчених або митців, або навіть порядність суддів. Загальна якість суспільства є лише незначною функцією демократії...» [212, с. 210].

Соціологія конкретніше підходить до проблеми цінностей. Так, Е. Дюркгейм бачив в цінностях ідеали, функція яких полягає в перетворенні реальностей, до яких вони відносяться [213]. М. Вебер убачав в цінностях один з мотивів соціальної дії: вона засноване на вірі в «цінність певної поведінки як такої, незалежно від того, до чого вона приведе» [18, с. 628]. За Т. Парсонсом, цінності є одним з чотирьох незалежних структурних компонентів будь-якої соціальної системи. Вони по суті ні що інше, як «уявлення про бажаний тип соціальної системи, які регулюють і забезпечують збереження і відтворення культурних зразків системи» [214, с. 18].

У своїй фундаментальній роботі «Поняття моралі» О. Дробницький дійшов висновку, що «внутрішньо властива моральному вчинку і способу життя цінність – це феноменальний вираз надзвичайної складності, різноманітності і взаємного переплетення відбитих у всякій нормі суспільно-історичних потреб» [215, с. 374]. Звідси постає, за О. Здравомисловом, що «зміст цінностей зумовлений культурними досягненнями суспільства» [216, с. 160].

Важливим питанням, на наш погляд, є структуралізація та деталізація цінностей, в чому є значна заслуга американського соціального психолога Мілтона Рокича. Заслуга М. Рокича в тому, що він виділив 36 найбільш значимих, базових цінностей: 18 термінальних і 18 інструментальних. Серед термінальних цінностей перші три місця зайняли мир на Землі, сім'я і свобода, три останні місця зайняли життя, повне задоволень, активне, насичене життя і краса. Серед інструментальних цінностей власне відповідальність займає третю позицію. Першу й другу відповідно – зайняли чесність, високі домагання. Три останніх – старанність, розум і раціональність. М. Рокич підтвердив гіпотезу про більшу стійкість термінальних цінностей і їх визначальну роль по відношенню до інструментальних [217].

В той же час, принципове значення, на наш погляд, все ще зберігає загальний висновок В. Ядова: «система фіксованих диспозицій особи, мабуть, взагалі не може повністю відповідати соціальній поведінці індивідів в заданому «масштабі», яким би він не був» [218, с. 91]. Таким чином, поки що не стався прорив у пошуках методів прогнозування, тим більш цілеспрямованого подолання протиріч між ціннісними орієнтаціями і реальною поведінкою особи. Одні гіпотези отримали часткове підтвердження, інші – ні.

Але головний результат психолого-соціологічних наукових розвідок це, на наш погляд, створення концепції диспозиційної структури особи, яка дозволила по-новому розуміти саморегуляцію соціальної поведінки людей. Був показаний системний характер ціннісних орієнтацій і їх роль в основних сферах діяльності людини, створені ефективні методики їх емпіричного дослідження. Це і послужило стимул-реакцією для подальшого розвитку не лише психолого-соціологічних, але і соціально-політичних досліджень ціннісних орієнтацій особи, індивідуально і соціально значимих цінностей.

З цього випливає, що проблема політичної відповідальності владної еліти в цілому пов'язана із глибинними основами, які розкривають значення й сутність ролі моральних чинників в політичному розвитку сучасного суспільства. Дослідження по цій темі активізували і українські вчені. Вітчизняні науковці Г. Гребінник [219], С. Наумкіна та

М. Петраков [220], а особливо І. Кресіна та С. Балан [111], Ю. Щербакова [221] звертають сьогодні на це пильну увагу.

У монографії В. Холода з проблем «параполітики» розглядаються порушення етичних норм під час політичної діяльності. На його думку, «... термін параполітики виступає в єдиному семантичному ряді – «політиканство», «брудна політика», «політична демагогія» тощо» [222, с 9]. Але, нажаль, слід констатувати, що до практичної реалізації злуки моралі й політики в Україні ще дуже далеко.

Отже, це потребує, на нашу думку, проаналізувати ціннісні засади діяльності представників владної української еліти й не просто визначити місце відповідальності в них, але й самі умови для виникнення такої. Деталізація цінностей, за висновками українських науковців, дозволяє говорити про етичні, станово-класові та інші варіації ціннісно-сміслових універсумів певних цивілізацій, аж до ціннісно-сміслового універсуму кожної окремої особистості [223, с. 28]. Виходячи з вищезазначеного, можна говорити про наявність особливого різновиду соціальних цінностей – політичних цінностей.

Політичні цінності суспільства, – за словами Н. Жабінець, – це «сукупність політичних ідей, орієнтирів, уявлень, знань, що мотивують політичну діяльність і поведінку суб'єктів політики» [224, с. 26]. Значний вплив на формування політичних цінностей справляють: культурний рівень та рівень розвитку особистості, спосіб соціалізації, соціальне й матеріальне становище особи, статевовікові особливості, нарешті, релігія як елемент національної культури, що утримує в собі традиційні цінності. В цьому відношенні дослідження Н. Жабінець цікаве тим, що вона, проаналізувавши наявні джерела та зіставивши їх з досвідом оновлення українського суспільства часів незалежності України, запропонувала систему позитивних політичних цінностей, призначених для сучасного українського суспільства.

На її думку, основу мають становити дві групи взаємопов'язаних цінностей: 1) домінуючі ідеї – цінності, до яких автором віднесені: свобода, справедливість, політична стабільність, громадянське суспільство; 2) розвиваючі цінності, якими вважаються: законність; політична лояльність; толерантність, схильність до компромісів; відповідальність; свідоме, неупереджене ставлення до змін; ефективна участь у політичному житті; безпека; рівність; політичний суверенітет; патріотизм; політичний плюралізм; легітимність; пост матеріалізм [224 с. 32].

Отже, якщо послуговуватися запропонованою класифікацією, то видно, що відповідальність займає чільне місце в системі політичних цінностей. Політична відповідальність що визначається як «усвідомлене дотримання політичними суб'єктами норм і правил політичного

життя, форм контролю політичної діяльності» [225, с. 341], передбачає в свою чергу формування системи морально-правових цінностей, правил політичної поведінки особистості.

Українська дослідниця Ю. Щербакова, зокрема, запропонувала авторську інтерпретацію, згідно з якою встановлено відмінність понять «політичні цінності» та «цінності політичного простору». На її думку, політичні цінності відображають належний стан речей, мету, бажаний результат політичної діяльності, на відміну від цінностей політичного простору, які відображають специфіку вподобань, позицій, диспозицій, потреб та інтересів акторів політичного простору, акторів, які діють у реальному політичному вимірі та часі, акторів, які ведуть постійну боротьбу за перерозподіл ресурсів специфічних полів (економічного, політичного, соціального, культурного) [221, с. 8].

Отже, враховуючи різноманітні підходи щодо трактування політичних цінностей, спробуємо визначити роль й сутність ціннісних орієнтирів представників владної еліти. На нашу думку, саме вони найбільш чітко характеризують владну еліту й фактично не залежать від форми правління, співвідношення сил та конфігурації влади. Більше того, як видається, система цінностей влади сама визначає ці політичні параметри державного життя.

Так, після проголошення незалежності України у 1991 році, питання політичної відповідальності перед громадянами України представників новообраної влади стояло досить гостро й носило, насамперед, етичний характер. Тимчасовий регламент Верховної Ради України дванадцятого скликання, що був затверджений Постановою Верховної Ради України на першій сесії, деталізував процедурні положення розділів Конституції про Верховну Раду та Закону про статус народного депутата України.

Питання депутатської етики регламентувалися ст. 6 Закону України «Про статус народного депутата України», в якому йшлося про неприпустимість «використання депутатом свого статусу всупереч законним інтересам суспільства, громадян, держави», обов'язковість дотримання «норм депутатської етики», правове наповнення яких залишається відкритим й на сьогодні, а також щодо позиції, висловленої народним обранцем, яка не може бути предметом розгляду у Верховній Раді та її органах, якщо він (депутат) не допустив дій, прямо заборонених законом.

Членами мандатної Комісії та Комісії з питань депутатської етики були розроблені проекти: «Положення про комісію Верховної Ради України мандатної та з питань депутатської етики», «Правила етики народного депутата України» тощо. Але вони не були розглянуті Верховною Радою України навіть у першому читанні.

Як слушно зауважує М. Шульга, «у новій системі відносин ті, хто залишається на ключових посадах у державному керуванні чи керуванні в суспільно-політичних організаціях, не стільки формуються як еліта, скільки переформовуються» [226, с. 48]. Разом з тим, на думку М. Головатого, пробивалася до влади й нова еліта, яку висунули самі маси, населення, а не владні структури чи партійно-бюрократична верхівка, як це було раніше [227, с. 45].

Створилася ілюзія певного оновлення політичної еліти, що відобразила помітний приплив націонал-демократів та інших опозиціонерів, особливо з середовища інтелігенції, в політичні структури. Представники цього прошарку нової еліти на перших порах завоювали велику популярність, особливо за допомогою засобів масової інформації. Усе це нагадувало зміну зовнішнього вигляду владної політичної еліти: вона не могла трансформуватися якісно за рахунок різномірної групи осіб. Тому владний конгломерат із колишніх партійних функціонерів і колишніх політичних дисидентів можна було б назвати переделітою. Це ж підтверджують Д. Видрін та Д. Табачник: «рівень політичної кваліфікації, загальної і правової культури, характер професійного й життєвого досвіду тощо не дозволяють віднести ранній український істеблішмент до класу повноцінної еліти» [228, с. 24–25].

Інтелектуальна самостійність України – особливо важлива ціннісна компонента, яка залежить від рівня розвитку національної еліти, науки і культури, патріотизму і високої активності до здобуття і творення нових знань. Але саме «кволість суспільної еліти», – за словами С. Вовканича, – особливо політичної, історично була слабким місцем у нашому державотворенні... Сміслового інтелектуального українського простору не було створено» [229, с. 191]. Тому ця нова політична еліта України змогла запропонувати суспільству лише ту систему цінностей, що була і є близькою їй самій.

Якщо взагалі давати характеристику ціннісним орієнтаціям владної української політичної еліти, то тут слід назвати такі риси, як політична та економічна консервативність, схильність до авторитаризму, високий ступінь групової поруки та кланова згуртованість. На словах вона виступає за державну незалежність, демократію, багатопартійність, ринкову економіку, але насправді все це реалізується, не зачіпаючи її головного принципу – збереження влади і власності.

Як зазначалося, оновлена владна політична еліта, запозичила у старої цінності, норми, ідеї, звичаї, традиції. Цей процес в Україні відбувався і відкрито, і приховано. У першому випадку йдеться про повагу до загальнонаціональних цінностей та історичних святих, яку зазвичай навіть найконсервативніші представники старої номенклатури. У другому випадку, незважаючи на публічні декларації про пов-

ний розрив з минулим, які в Україні підкріплювалися зовнішніми атрибутами (змінюю символіки, обрядів, гасел), спосіб мислення залишився старим, хоча й на свій лад пристосованим до нових умов. У державах Центральної та Східної Європи особливо проявився процес входження із неелітного середовища в елітне на початку трансформаційних процесів. В Україні цей процес розтягнувся на роки. С. Наумкіна зазначає, що «з 1994 р. почалася глобальна зміна структури української еліти, її формування. До політики почали відчувати підвищений інтерес бізнес-еліта, «нові українці» [230, с. 56].

За словами В. Добіжі, новообрані парламентарії, що представляли собою нову еліту, на 96 % були з вищою освітою, кожний п'ятий – доктор чи кандидат наук, економічну освіту мали 37 осіб, юридичну – 27. За фахом найширше репрезентовані інженерно-технічні працівники – 26,4 %, фахівці освіти – 18,4 %, сільського господарства – 14 %, підприємці – 9 %, голови колгоспів – 8,3 %, працівники місцевих держадміністрацій – 7,1 %, державних підприємств – 6,8 %. Серед депутатів виявилось молоді до 30 років – менше 4 %, депутатів віком 31–40 років – 28 %, віком 41–50 років – 42 %, 51–60 років – 23 %. Отже, склад Верховної Ради оновився на 84 % [231, с. 99].

Але в цілому протягом 1991–1998 років при владі знаходився конгломерат з колишніх партійних функціонерів і політичних дисидентів. Звідси – пріоритет егоїстичних (корпоративних, групових) інтересів (передусім, економічних) над національними інтересами, надвисокий рівень корумпованості влади. Саме «боротьбу з корупцією та злочинністю», за даними опитувань, громадяни України вважають одним із першочергових завдань, від розв'язання яких залежить її майбутнє. Але вражає той факт, що кожен десятий державний службовець був притягнутий до відповідальності за корупцію [231, с. 104]. Корупція пронизувала усю владну вертикаль згори донизу, а «зразки» такої поведінки встановлюються на найвищих щаблях державного управління.

Приклад – голова Апеляційного суду І. Зварич. Служба безпеки зафіксувала на відео десять епізодів, коли судді того ж суду приносили йому хабарі. Але цей Апеляційний суд не було розформовано. Хабарники, які брали хабарі, носили голові суду, продовжують здійснювати правосуддя [232]. Що тоді говорити про звичайних громадян?

Розгублене, значною мірою позбавлене моральних орієнтирів суспільство отримало «взірець» у вигляді поведінки вищих представників еліти, головними рисами якої є орієнтація на цінності особистого споживання, зневага до тих, хто не є елітою і кому пропонується керуватися законом, встановленим для всіх, і загальними нормами моралі. Внаслідок цього в суспільстві встановлена подвійна мораль. Одна існує для того, щоб проголошуватися з трибун, інша – щоб досягати

своїх цілей. Своєю поведінкою – проголошуючи високоморальні цінності і одночасно їх порушуючи – правляча політична еліта України розбещує суспільство, що призводить до корозії моральних цінностей.

На жаль, Україна через свою вікову бездержавність не надбала стійких демократичних традицій, не виховала висококультурної політичної еліти, згуртованої навколо національної ідеї; політики штучно ділять суспільство на «західне» і «східне», панують не національні, а вузько корпоративні інтереси. Все це породжує в політиці безпринципність і безвідповідальність.

Характерний приклад безвідповідальності владної еліти: на початку 2005 року 18 тисяч професійних державних службовців були зміщені з посад і замінені новими, «помаранчевими» кадрами. 2006 року «помаранчевих» так же хутко почали замінювати на «регіоналів» та «донецьких». З цього народ України має лише постійну тривогу за завтрашній день. Все це засвідчує не сформованість традицій політичної відповідальності владної еліти перед народом.

На сучасному етапі правляча еліта об'єдналася в олігархічні клани, нерідко їх називають клієнтелами. Головна їхня мета – особисте збагачення. Якщо проаналізувати дані ринку нерухомості, то з'ясується, що першу позицію за купівлею дорогих маєтків посідають судді, другу – податківці, третю – прокурори, четверту – міліціонери, і лише п'яту – бізнесмени [232]. Так, спираючись на дані журналу Forbes за 2016 р. загальний статок сотні найбільших бізнесменів України становить 20 млрд дол. [233].

Не можна не погодитися з тим, що причина суспільної неефективності сучасної української правлячої політичної еліти в тому, що вона не має органічної потреби бути відповідальною перед суспільством. Безумовно, що така потреба може диктуватись або моральними цінностями еліти, або дійовими механізмами її політичної відповідальності, або тиском громадянського суспільства. Проте мораль нової буржуазії такої чесноти, як служіння суспільству, не передбачає. Певною мірою це пояснюється й тим, що переважна більшість представників політичної еліти походить із сільської місцевості або невеликих міст і є носіями традиційної культури, одним з визначальних компонентів якої є трайбалізм – схильність до містечковості та кумівства.

Використовуючи корпоративні, сімейні зв'язки, клани прагнуть захопити владу в країні чи регіоні або узурпувати її в окремих владних структурах в інтересах своїх представників [234, с. 666]. Керівники вищих рангів висувають на посади своїх родичів, друзів та знайомих, це намагаються робити й інші посадові особи.

В сучасній Україні соціальну мобільність населення можна порівняти з броунівським рухом молекул. Немає кар'єрних сходів, не пра-

цюють соціальні ліфти, а партійні елеватори активізуються тільки після парламентських виборів. За квотами партій, які перемогли на виборах, йде ротація міністрів, губернаторів і голів районних адміністрацій. Проте, сімейність і кумівство досі є головним каналом поновлення українських еліт.

Вже після 1997 року, після відставки уряду П. Лазаренка, трайбалізм проявився в Україні, як панування двох головних «земляцьких груп»: Дніпропетровської (близько 9 % у всіх вищих виконавчих структурах) і Київської області (7 %). Крім цих груп, добре представлені у владній політичній еліті висуванці, які, напевно, мали своїх патронів (Київське ядро – Центральна Україна): Вінницька область (6,1 %), Чернігівська (6,1 %), Житомирська і Полтавська (по 5 %). Разом з тим, промислово слабкі області Заходу мають мале представництво в «коридорах влади» – Волинська, Рівненська, Чернівецька області (по 0,5 %), південні: Херсонська, Миколаївська області, Кримська АР (по 1,1 %) [235, с.119]. За роки існування України на посади в вищих ешелонах різних гілок влади були призначені: за ознакою біологічного споріднення – 1823 чиновники; за ознакою духовної спорідненості (кумівства) – 3714 посадових осіб; за партійними квотами – 9302 людини і тільки 78 управлінців потрапили у владу за свої ділові якості – «з вулиці» [236].

Наслідком впливу трайбалізму і частково пов'язаної з ним клановості, стали виражені ознаки того, що владні структури заповнили промисловці і бізнесмени, які походили із східних та центральних регіонів.

Ці риси політичної еліти на нинішньому етапі стали особливо виразними і, в свою чергу, визначили цінності, якими вона керується у своїх діях. Зрозуміло, що така еліта могла створити політичний устрій лише за власною міркою – і створила його. Виразними рисами цього устрою є нехтування суспільними інтересами, безконтрольність, безвідповідальність, непрозорість.

В результаті між владою і суспільством відсутнє взаєморозуміння, шириться глибоке провалля. Ступінь корозії моральних цінностей безпосередньо пов'язаний із якістю правлячої політичної еліти. Деструктивною ознакою є те, що серед молоді спостерігається стійка тенденція до зниження морального порога, молоді люди починають думати, що досягти «елітарних» позицій у суспільстві можна лише нехтуючи нормами моралі. За даними опитувань 11 % молоді визнають, що на них норми моралі не поширюються, 21 % – ігнорують закон, 25 % – вважають, що рівень і якість освіти в житті не має значення, головне – мати багатих батьків, родичів чи «своїх людей» при владі чи комерційних структурах [237].

Окремою моральною проблемою в діяльності правлячої еліти України є так звана «проблема недоторканності». Вона стала своєрідною «розмінною монетою», починаючи із виборчої кампанії до Верховної Ради України в 2006 році. Власне, потреба у депутатській недоторканності виникла у багатьох тодішніх бізнесменів на початку правління Л. Кучми ще у якості прем'єр-міністра. Потреба у депутатській недоторканності для багатьох імущих стала питанням власного виживання і захисту майна, заробленого часто-густо незаконним або напівзаконним шляхом. Й саме депутатство надало чудові можливості не тільки для збереження власного майна, але і його максимального примноження.

В свою чергу реалізація ідеї зняття депутатської недоторканності означає повну або часткову відміну ст. 80 Конституції, в першому пункті якої записано: «Народним депутатам гарантується депутатська недоторканність».

Згадана стаття Конституції знімає з народних депутатів юридичну відповідальність за результати голосування або висловів в парламенті і встановлює особливий порядок залучення їх до кримінальної відповідальності. Відповідно до цього порядку, кримінальна справа проти народного депутата може бути порушена тільки Генеральною прокуратурою, а перед тим необхідно отримати згоду як мінімум 226 парламентаріїв.

Що ж до статусу «недоторканих» то, насправді, у нас його мають не тільки 450 парламентаріїв, а і ще десятки тисяч осіб, які, або мають мільйонні статки, що забезпечують їм можливість уникнути кримінальної відповідальності, або пов'язані з політичними угрупованнями, які захищають «своїх» усіма законними та незаконними засобами [238].

Відсутність ґрунтовних ціннісно-правових орієнтацій є ознакою не лише еліти. Вона зумовлена значно більш стійкою ментальною традицією. Дію останньої тим більше відчутно тому, що внутрішнє заперечення цінності права підкріплюється й постійною наявністю подвійних стандартів відповідальності, які привчили керівників різного рівня уникати будь-якої реальної відповідальності перед суспільством.

Зараз, коли започатковано кампанію із декларування доходів народних депутатів, представників влади та інших чиновників, – крім як до подразнення в суспільстві, вона ні до чого іншого не приводить. Це також відбивається на негативне ставлення до політичного класу як такого. Якщо ми подивимося на рейтинги, то побачимо, що у нас і влада, і партії, які декларують себе як опозиційні, виглядають на цьому тлі абсолютно однаково [239].

Коли на тлі такої ситуації система правління «вбудовує» у владу нові покоління еліти, нав'язуючи їм власні цінності й переваги, зрештою, відбувається деградація будь-якого політичного процесу в суспільстві. Інакше кажучи, при такій духовній солідарності старих і нових представників правлячого класу суспільство позбавляється механізмів легального, цивілізованого впливу на процеси прийняття політичних рішень, точніше політична еліта перестає бути ефективним механізмом висування соціальних вимог населення до влади.

Але саме в цьому разі була змога спостерігати ще один парадокс сучасної політичної реальності, коли система цінностей широких верств населення почала зазнавати прогресивних змін раніше, ніж система цінностей національної елітарної верстви.

Сьогодні цілком очевидно, що подальша трансформація системи ціннісних орієнтирів владної еліти, якщо на неї справді вплине прогрес масової свідомості, зрештою, позбавить основну масу громадян можливостей повноцінного політичного життя. Злам цієї не тільки жорсткої, а й відверто жорсткої системи мав би супроводжуватися творенням нової – цілісної та функціональної. Мав би, але не супроводжується. Причиною, ймовірно, є відверте небажання вітчизняної еліти відповідати перед будь-ким.

Цікавим видається й зауваження українського дослідника С. Глівенка стосовно того, що у період 2000–2010 років з'явилося ціле покоління представників еліти, які почали активно управляти сімейними активами, отриманими їх батьками в попередній період. Якщо покоління батьків до моменту отримання власності вже зробило кар'єру і володіло соціальним статусом, то покоління нової еліти відразу отримало право управління власністю, але не реалізувало себе в суспільстві. Це зумовило прагнення кар'єрного зростання як у бізнес-середовищі, так і в області політики та державного управління. Кар'єрні амбіції стали елементом системи цінностей нової української бізнес-еліти [240, с. 141]. Нажаль, в цілому Українське суспільство демонструє цінності несумісні з розвитком країни: вузький радіус довіри, лояльність до корупції, сприйняття влади, як інструменту особистого збагачення, зневага до праці, недовіра до людей, низька громадянська участь, нетерпимість до меншин, почуття знедоленості тощо.

Не заглиблюючись у питання, яке буде предметом подальшого дослідження, – чи може наша еліта бути відповідальною, можна говорити про:

- 1) відсутність цілісної системи відповідальності за здійснення державної влади;
- 2) неефективність спроб забезпечити відповідальне державне управління засобами виключно юридичного впливу;

3) звуження відповідальності переважно до внутрішньо апаратної – нижчих перед вищими;

4) брак відповідальності державного апарату (передусім, його «верхів») перед суспільством. Усе це змушує якнайпильніше поставитися до політичної відповідальності української владної еліти.

Безумовною є залежність політичної відповідальності від низки чинників: спроможності широкого загалу достатньо зважено оцінювати діяльність владних структур; адекватності політико-правової культури населення політичному режимові; розвиненості політичних інститутів тощо.

Політична відповідальність здебільшого безпосередньо не пов'язана з конкретними рішеннями, діями чи бездіяльністю органу влади, хоч і не виключає можливості настання для окремих посадовців або їх сукупності наслідків у зв'язку з політичною поведінкою в тій чи іншій конкретній ситуації.

Однак і в таких випадках ідеться не про вину, а про те, що позиція державного органу або окремих посадовців відображала надто вузькі суспільні інтереси. Себто, політична відповідальність передбачає певну змагальність інтересів і відображення найбільш впливових із них у діяльності держави, її органів та посадових осіб. Політики програють на виборах не тільки тому, що вони виявилися, з точки зору виборців, нездарамі, – в інших політиків повірили більшою мірою.

Фактом є переважно колективний і солідарний характер політичної відповідальності, оскільки здобуття й практична реалізація публічної влади ніколи і ніде не були справою одинаків. Політична відповідальність є передусім відповідальністю партій, інших суспільних сил та інститутів. Прийняття відповідних рішень стосовно конкретних посадових осіб є можливим саме внаслідок належності їх до тих чи інших політичних угруповань.

Політична відповідальність є централізованою. У демократичній державі, на відміну від авторитарної або тоталітарної, немає (і не може бути) такого центру ухвалення політичних рішень, який будував би взаємовідносини з іншими органами державної влади на засадах фактичного підпорядкування. Відповідно, немає і абсолютної централізації відповідальності. Однак діяльність державних органів, на які покладено розпорядчо-виконавчі функції, є неодмінно централізованою. Це зумовлює централізацію відповідальності за стан державного управління. При цьому відповідальність покладається тільки на ті політичні сили, які на виборах одержали від народу право визначати зміст державно-управлінської діяльності.

2.3 Партійно-парламентська відповідальності української владної еліти

Безперечно, що одним із найважливіших засобів узгодження волі народу і діяльності владної політичної еліти повинна бути політична відповідальність, що постійно функціонує. Але через те, що в Україні дотепер не склалися політичні традиції, становлення інституту політичної відповідальності на практиці супроводжується великими труднощами. М. Пірен взагалі вважає, що в Україні поняття «відповідальна влада» як важливий суспільний феномен, відкритим текстом поставила на порядок денний лише «помаранчева революція», але на практиці такого поняття не існує [130].

В теорії ми також спостерігаємо деяку підміну поняття «політична відповідальність». Оперуючи цим терміном, насправді застосовуються такі поняття як «соціальна відповідальність» [53; 56]; «державно-правова відповідальність» [65; 66; 67]; «юридична відповідальність» [74; 75; 76]; «правова відповідальність» [80; 83]; «конституційна відповідальність» [146] «партійна відповідальність» [124]; «відповідальність уряду» [145]; «професійна відповідальність» [130] тощо.

Очевидно, що якби поняття «політична відповідальність» було закріплено на законодавчому рівні, то виборці приділяли б значно більше уваги передвиборчим програмам партій, і це змушувало б політичну еліту бути відповідальною в урядових інститутах. За відсутності цього складно пояснити практику, що склалась із притягненням на підставі чи то Конституції України, чи то інших законодавчих актів до політичної відповідальності політичних діячів. Політична відповідальність у цьому випадку, виступає не в якості передумови, а в якості елемента конституційної відповідальності, чого, на нашу думку, не повинно бути.

Таке поняття як «партійно-парламентська відповідальність» в сучасній науковій літературі також відсутнє. Однак наш підхід до вказаного терміна, в контексті дослідження політичної відповідальності владної еліти в Україні, видається виправданим. Його своєрідність обумовлена тим, що український парламент – це важливе місце зіткнення різноманітних політичних сил та їх інтересів. Ще раз слід підкреслити, що ми свідомо уникаємо висвітлення такого розуміння як «парламентська відповідальність уряду», з огляду на те, що в наявній науковій літературі ця проблема знайшла достатнє висвітлення [145; 241], а робимо акцент саме на особистісній відповідальності депутатів – представників української владної еліти, які працюють у парламенті і є членами тієї чи іншої політичної сили.

Крім того, з огляду на закон про вибори, представники різних політичних партій опиняються в парламенті, утворюють партійну коаліцію. Одні члени партійних організацій стають парламентаріями, інші – йдуть працювати в уряд, чи в органи виконавчої влади на місцях. Більш того – вони автоматично заповнюють вищу елітарну нішу, стають владною політичною елітою, принаймні за формальною (функціональною) ознакою. В свою чергу ціннісний підхід до розуміння політичної еліти, на наш погляд, опосередковується саме аспектом її конкретних дій і відповідальністю перед суспільством. Причому відомо, що ідеальної виборчої системи не існує. Кожна модель має свої переваги й недоліки. Тому слід погодитися із тим, що в сучасних умовах найбільш оптимальною може бути виборча модель, яка «гарантуватиме максимально коректну презентацію інтересів виборців через вплив на персональний склад владних еліт» [242, с. 25] А партійно-парламентська відповідальність в цьому відношенні виступає, з одного боку, як форма політичної відповідальності, а з іншого – певний синтез відповідальності конституційно-правової, урядової, партійної, моральної, і представляє концентрований вираз саме відповідальності політичної.

З рештою, саме в парламентській діяльності, – за словами М. Пірен, – знаходить свій вияв професійна відповідальність політико-владної еліти [130]. Але це не означає, що партійно-парламентська відповідальність замінює собою якийсь конкретний її різновид. Тут ми повинні пояснити деякі важливі моменти щодо розуміння різних аспектів відповідальності, насамперед, ті її «нюанси», що їх відзначає юридична наука. Це необхідно, насамперед, для того, щоб виокремити аспекти саме політичної відповідальності, не плутаючи її з іншими різновидами.

Так, політична відповідальність не може розглядатися в якості складового елемента так званої «ретроспективної» конституційної відповідальності. В результаті проведеного вище дослідження, доходимо висновку, що, наприклад, «позитивною» конституційною відповідальністю парламентарія слід вважати відповідальний стан парламентарія за виконання покладених на нього функцій перед народом (вільний та змішаний тип мандата) чи перед виборцями відповідного виборчого округу (імперативний тип мандата), що виникає в момент набуття особою статусу члена парламенту та припиняється в момент припинення такого спеціального статусу особи, тобто триває протягом часу дії представницького мандата.

Відповідно, «позитивна» конституційна відповідальність народно-го депутата України – це його відповідальний стан за виконання покладених на нього функцій перед народом України, що виникає в мо-

мент визнання його обраним за рішенням Центральної виборчої комісії України і діє до моменту припинення дії мандата народного депутата України.

Ретроспективна відповідальність – це відповідальність за правопорушення. Водночас, правова наука визначає підстави ретроспективної відповідальності по-різному: це і протиправність, і правопорушення, і склад правопорушення. Проте, як вважають Н. Боброва та Т. Зражевська, принципової різниці між цими визначеннями немає, тому що протиправність знаходить свій прояв в правопорушеннях, є їхньою сутністю, а правопорушення обов'язково має свій склад [243, с. 155]. А. Пашенко вважає, що підстави юридичної і, відповідно, конституційної відповідальності (ретроспективний аспект) – це одночасно і конкретна правова норма, що порушується, і самі протиправні дії або бездіяльність. Відповідно, більш прийнятним уявляється його наступне твердження: «Підставами юридичної, і відповідно, конституційної відповідальності виступають усілякі види невідповідності фактичної поведінки суб'єкта суспільних відносин і поведінки, що передбачена законом» [244, с. 127].

Підставою «ретроспективної» конституційної відповідальності вважають особливий вид правопорушення – конституційний делікт, тобто діяння (дію або бездіяльність) політичного діяча, що не відповідає належній поведінці і тягне за собою застосування заходів конституційної відповідальності [245]. Однак, на наш погляд, справедливим є застереження Л. Нудненко, що конституційні делікти, як різновид правопорушення, специфічні за своєю природою і не можуть бути віднесені ні до проступків, ні до злочинів [246, с. 367].

Дійсно, наприклад, шкода, нанесена відносинам народовладдя, закріпленим конституційними нормами, не піддається точному обліку та вимірюванню, і, відповідно, в ряді випадків до об'єктивної сторони правопорушення неможливо віднести шкоду та причинно-наслідковий зв'язок. Не має юридичного значення в процесі реалізації конституційної відповідальності парламентарія і детальне встановлення об'єкта та деяких особливостей об'єктивної сторони важливих, наприклад, для кримінальної відповідальності ознак (місця, часу та інших обставин вчиненого правопорушення). Не є важливими для кваліфікації діяння і певні ознаки парламентарія як суб'єкта конституційного делікту (вік, осудність, обставини, що обтяжують чи пом'якшують відповідальність) [246, с. 367–368].

Цікаво, що діянням може бути як дія, так і бездіяльність парламентарія. Протиправність діяння може виражатися у незастосуванні конституційно-правової норми; невірному застосуванні конституційно-правової норми, що як наслідок має недостатньо ефективну реаліза-

цію передбаченої норми, у виконанні одного з можливих варіантів поведінки на шкоду іншим, при отриманні негативного результату; прямому порушенні конституційно-правової норми [247, с. 22].

Важливою стороною конституційної відповідальності парламентарія є, як правило, вина у формі умислу (прямого та непрямого). Водночас, з цього загального правила також можливі винятки. Ми спостерігаємо, що більшість конституційних правопорушень є результатом колегіальних рішень, що ускладнює встановлення вини конкретних осіб. Прикладом є конституційно регламентована можливість дострокового припинення повноважень законодавчого органу влади, як результат цього – дострокове припинення повноважень конкретного парламентарія, що не брав участь в дії чи бездіяльності, що склало об'єктивну сторону конституційного делікту.

Санкцією конституційної відповідальності парламентарія якраз і виступає дострокове припинення його повноважень. На цьому наголошує С. Авак'ян, визначивши відкликання депутата виборцями та припинення повноважень депутата за рішенням Ради у зв'язку зі вступом в силу обвинувального судового вироку по відношенню до особи, що є депутатом, в якості заходів державно-правової відповідальності виборних осіб, тобто своєрідних санкцій [247, с. 21]. Зазначимо, що згідно з законодавством України, дострокове припинення повноважень може бути застосовано як до окремого парламентарія – у разі вчинення ним конституційного делікту, так і до депутатського корпусу в цілому – внаслідок дострокового припинення повноважень парламенту, тобто у разі вчинення колективного конституційного делікту.

Отже, конституційна відповідальність народного депутата України – це його відповідальний стан за виконання покладених на нього функцій перед народом України, у випадку порушення якого, вчинення народним депутатом України конституційного делікту, застосовуються примусові заходи впливу (негативний аспект), суть яких полягає у вилученні народного депутата України із сфери здійснення публічної влади, прийняття рішень, що стосуються і зачіпають інтереси всього суспільства, держави в цілому або її окремого регіону (дострокове припинення повноважень народного депутата України).

Але яким чином визначити власне політичну відповідальність політичного діяча? Бо із попереднього розгляду очевидно впливає своєрідний симбіоз конституційно-правової та політичної відповідальності. На нашу думку, слід погодитися із аргументами О. Мельник: все, що виходить за межі нормативного закріплення, є відповідальністю політичною і полягає у «позбавленні права здійснювати державну владу шляхом вилучення зі сфери політики»[5]. Політична відповіда-

льність, за великим рахунком, є поза правовим примусом, який обумовлюється розбіжністю поглядів суб'єктів політичної боротьби з приводу здійснення державної політики і розміщенням політичних сил на даний момент часу. І не тільки розбіжністю поглядів.

На наш погляд, в якості своєрідного симбіозу політико-партійної й моральної відповідальності представників української вищої владної еліти сьогодні виступає принцип імперативного мандата. Однак слід зазначити, що поняття політичної відповідальності, що опосередковується дією імперативного мандата, по-перше, виглядає досить суперечливо в практичній площині його впровадження, а, по-друге, стосується не усього депутатського корпусу представників вищої еліти. Цей парадокс змушує нас більш детально зупинитися на сутності імперативного мандата, як практичному втіленню політичної відповідальності.

Так, 12 січня 2007 р. Верховна Рада України ухвалила закон про імперативний мандат, але лише для депутатів Верховної Ради Криму і місцевих рад, обраних за пропорційною виборчою системою, яка передбачає заборону переходу між фракціями депутатів місцевих рад. Схвалений 12 січня 2007 року закон суворо заборонив депутатам кримських законодавчих зборів і представникам місцевих рад змінювати фракційну «прописку». Відповідно до закону, повноваження депутата Верховної Ради Автономної Республіки Крим припиняються достроково без рішення Верховної Ради Автономної республіки Крим у разі відкликання його політичною партією, (виборчим блоком політичних партій), за виборчими списками відповідної організації якої його обрано депутатом Верховної Ради Автономної Республіки Крим.

Використання «політичних наручників» для членів Верховної Ради було узаконене у грудні 2004-го, після внесення відповідних змін у Конституцію. У 2007-му настала черга регіональних «парламентаріїв».

Депутат може бути відкликаний виборцями та відповідною політичною партією на підставі:

- 1) порушення депутатом Конституції і законів України, інших актів законодавства України, Конституції та нормативно-правових актів Автономної Республіки Крим;
- 2) незадовільне виконання депутатських обов'язків, визначених цим Законом та іншими законами України;
- 3) використання депутатського мандата в особистих та корисливих цілях, систематичне порушення норм етики і моралі [248].

Однак те, що наші політики називають «імперативним мандатом», насправді не зовсім ним є. Термін «мандат» (від латинського *mandatum* – доручення) означає документ, що засвідчує права та пов-

новаження будь-якої особи [249, с. 476]. Таким чином, під депутатським мандатом прийнято розуміти документ, що доводить законність повноважень (прав і обов'язків) депутата як члена представницького органу влади.

Щодо типу депутатського мандата, то він, на наш погляд, представляє собою концепцію такої політичної відповідальності, в якій закладено побудову відносин між парламентарем та виборцями. Законодавче закріплення того чи іншого типу депутатського мандата в подальшому визначає правовий статус парламентаря, його представницькі функції та ступінь залежності від волі виборців. Сьогодні зазвичай виділяють два типи депутатського мандата: імперативний мандат та вільний мандат.

Під імперативним мандатом прийнято розуміти систему відносин, в якій депутат розглядається лише як уповноважений своїх виборців. Але слід зазначити, що в науковій літературі не існує єдності в розумінні змісту імперативного мандата. Так, К. Арановський імперативним мандатом називає обов'язок депутата слідувати інструкціям (наказам) виборців, якими депутат зв'язує себе перед виборцями та несе відповідальність за невиконання своїх зобов'язань, зміст яких полягає у відмові виборців підтримувати депутата на чергових виборах і навіть у відкликанні (достроковому припиненні повноважень) парламентаря, що не виправдав виказаної йому довіри [250, с. 431].

До речі, перші випадки передчасного вигнання з представницьких органів зафіксовано ще в античні часи. Не гребував такою зброєю в боротьбі з опонентами навіть Юлій Цезар. Корисний досвід стародавніх римлян і ще більш стародавніх греків запозичили й збагатили правителі Середньовіччя. Проте імперативний мандат (у класичному розумінні цього терміну) народився трохи пізніше, на згарищі палацу Тюїльрі. Саме паризьким комунарам 1871 року спало на думку зробити членів Національних зборів заручниками електорату.

Паризька Комуна законодавчо закріпила положення, згідно з яким представники Національних зборів повинні були суворо дотримуватись «mandat impératif» (точної інструкції) і могли бути змінені в будь-який час [251]. Паризька Комуна проіснувала сімдесят два дні, але її принципи в подальшому знайшли своє закріплення у марксистко-ленінській доктрині. Таким чином законодавство республік радянського та соціалістичного типу визначало відносини депутатів рад всіх рівнів з виборцями за принципом імперативного мандата.

Отже, імперативний мандат складається з двох елементів: наказів виборців та права відкликання депутата виборцями. Такий підхід має підтримку і серед інших авторів, але найбільш поширеним в науковій літературі є поняття імперативного мандата, доповнене третім елемен-

том – підзвітністю депутата перед виборцями, прихильниками саме такого підходу були А. Безуглов [252, с. 214], М. Богомолів [253], В. Коток [254, с. 6], В. Лучін [255].

В радянському правовому полі інститут наказів як один з елементів імперативного мандата вперше з'являється у доповіді про землю на II Всеросійському з'їзді Рад. Доповідь включала в себе пункт про наказ земельним комітетам на підставі 242 наказів місцевих Рад селянських депутатів. До виборчої реформи 1936 року накази вносились в нижчі представницькі органи, у випадку визнання наказу об'єктивним наказ направлявся або до виконкому Ради для його реалізації, або до Ради вищого рівня, якщо положення наказу належали до компетенції такої Ради.

З прийняттям Конституції 1936 року було запроваджено принцип прямих виборів. Ця система замінила багатоступеневі вибори, що, в свою чергу, викликало необхідність зміни процедури внесення наказів. Реформа 1936 року дозволила населенню обирати депутатів до всіх Рад, в тому числі і до Верховної Ради СРСР. Таким чином було закладено правові засади для розвитку інституту наказів виборців. Але в конституціях союзних та автономних республік, прийнятих у 1937 році, про накази не згадувалось.

Положення, присвячене наказам виборців з'являється в статті 102 Конституції СРСР 1977 року та в подальшому знаходить своє нормативне закріплення в Конституціях радянських республік. Але у вересні 1980 року виходить Указ Президії Верховної Ради СРСР про організацію роботи з наказами виборців, який містить розбіжності з положеннями Основного закону.

Так, стаття 102 Конституції СРСР 1977 року передбачала можливість виборців надавати накази депутату представницького органу влади, а в тексті Указу закріплювалась можливість надавати накази лише кандидатам в депутати. Такий підхід змінив зміст наказів як елементу імперативного мандата, що, в свою чергу, засвідчило послаблення імперативності мандата і впливу виборців на діяльність парламентаря. Не на користь дієвості інституту наказів виборців свідчила відсутність чітко визначеної і нормативно закріпленої процедури прийняття та оформлення наказів виборців, а також порядку роботи з наказами депутатів і Рад.

Наступний елемент імперативного мандата – відкликання депутата. Правовий інститут відкликання депутата – це специфічний інститут народовладдя, який встановлює взаємини громади (виборців) з обраним нею депутатом. Іншими словами можна сказати, що відкликання депутата місцевої ради є однією з форм прямої (безпосередньої)

демократії. Дострокове припинення повноважень депутата є формою його політичної відповідальності перед виборцями.

З іншого боку, встановлення інституту відкликання депутата є певною гарантією посилення відповідальності народних представників (оскільки виборці можуть поставити питання про відкликання депутата, який не відвідує засідання місцевої ради і не здійснює свої депутатські повноваження або втратив будь-який зв'язок зі своїми виборцями).

Цікаво, що винахідником процедури відкликання у постцарській Росії був особисто Ленін. Восени 1917-го він власноручно підготував законопроект, який ліг в основу грудневого декрету ВЦВК «Про право відкликання делегатів». Але цікаве інше. Саме В. Ленін свого часу першим порушив питання про імперативну відповідальність членів партії й категорично заперечив пряму залежність партійців від позиції керівництва. 1903 року в Женеві він заявив: «Важливо відзначити рішення з питання про імперативні мандати. Це питання було порушене задовго до з'їзду й було вирішене в тому сенсі, що імперативні мандати мають бути скасовані... Було ухвалено, що на з'їзді ніхто з членів партії не повинен вважати себе пов'язаним будь-якими зобов'язаннями перед організацією, яка його туди послала...» [259].

Отже право відкликання депутата належить до імперативного мандата, який існує в Україні з 1918 року і базується на декреті ВЦВК від 04 грудня 1917 року «О праве отзыва делегатов». В той же час Декрет не передбачав механізму відкликання, ототожнюючи цей інститут з перевиборами, проведеними за ініціативою не менше половини виборців певного округу.

Показовим є також те, що Конституція СРСР 1936 року запровадила можливість відкликання депутатів за рішенням більшості виборців округу, але нормативного закріплення процесуальних норм механізму відкликання не було. Перший законодавчий акт за цими питаннями було прийнято Верховною Радою СРСР лише 30 жовтня 1959 року, тобто через 42 роки після відкликання депутатів. Наприклад, згідно зі статтею 96 Конституції УРСР 1978 року «депутат, який не виправдав довіри виборців, може бути в будь-який час відкликаний за рішенням більшості виборців у встановленому законом порядку» [256]. Однак сьогодні, незважаючи на те, що законами України передбачено відкликання депутата і навіть регламентовано його процедуру, Конституція України № 254к/96ВР від 28 червня 1996 року правового інституту відкликання народного представника не передбачає.

Одночасно звертає на себе увагу те, що соціалістичні конституції поступово почали корегувати ідею імперативного мандата. Частина 3 статті 103 Конституції СРСР 1977 року визначає: «у своїй діяльності

депутат керується загальнодержавними інтересами, враховує запити населення виборчого округу, добивається втілення в життя наказів виборців». І хоча в частині 2 статті 107 передбачалась можливість відкликання виборцями депутата, що не виправдав їхньої довіри, тобто проголошення інституту відкликання. Згідно з нормами Закону «Про порядок відкликання депутатів Верховної Ради СРСР» [257, с. 278] повноваженнями з приводу відкликання депутата наділялись не виборці, а виборчі органи громадських організацій, які приймали рішення про відкликання, та визнавали його підстави.

Одночасно до суперечливих ситуацій приводила невизначеність термінології, що використовувалась в тексті Закону. Що, наприклад, означало «депутат, який не виправдав довіри виборців»? Чи вважався таким депутат, який не виконував свої обов'язки на сесії, але активно працював у своєму окрузі та вчасно звітував перед виборцями? Як наслідок, суб'єктивізм в розумінні цієї проблеми породжував суттєві ускладнення у процесі реалізації інституту відкликання на практиці.

Разом з тим, право відкликання депутатів було закріплено в усіх конституціях ССРСР, конституціях союзних та автономних республік, зокрема й УССР. Ці ж норми набули свого прямого закріплення в положеннях Основних законів республік СРСР і, відповідно, Конституції УРСР 1978 року [256].

Третій елемент імперативності мандата – звітування депутатів перед виборцями – також не набув свого чіткого нормативного регулювання. Чи міг вважатись звітом депутата його виступ перед виборцями округу, від якого його було обрано? Чи міг вважатись звітом виступ по радіо, телебаченню, виступ у пресі, або тільки безпосередньо перед виборцями? Не були вирішені в повному обсязі проблеми визначення періодичності звітів, порядку їх проведення, оформлення їх змісту, кворуму зборів виборців.

Аналіз вищенаведених елементів імперативного депутатського мандата, що знайшли своє відображення в законодавстві, доводить існування ряду недоліків у правовому регулюванні та практичній реалізації імперативного мандата, що призвело до появи різних точок зору на відсутність підстав його закріплення.

Так, О. Безуглов наводить такі три підстави, що піддають сумніву ефективність імперативного мандата: по-перше, виборці далеко не з усіх питань, в рішенні яких бере участь депутат, висловлюють свою точку зору, по-друге, надаючи наказ або висловлюючи свою волю в іншій формі, виборці можуть не володіти відомостями про обставини, що існують об'єктивно та впливають на формування громадської думки і, по-третє, окрім зв'язку між депутатом та виборцями округу, іс-

нує стійкий зв'язок між депутатом та Радою, до складу якої його обрано [258, с. 14].

Вивчаючи досвід застосування імперативного мандата в різних державах у різні історичні епохи, слід відзначити деякі особливості. Інструмент відповідальності, котрий ми описуємо, безболісно приживався в тих політичних системах, у яких:

- спостерігалася тенденція до концентрації влади в одних руках, аж до злиття законотворчих, управлінських та судових функцій;
- джерелом влади де-юре і (або) де-факто вважався не народ, а сама держава.

Держав, які користуються інструментом імперативного мандата тієї чи іншої форми, не так і багато. Останньою стала Росія, яка в 2008 році узаконила заборону на перехід із фракції у фракцію для членів Держдуми та депутатів регіональних законодавчих зборів. У цивілізованих країнах його вважають антидемократичним елементом, а в авторитарних і тоталітарних державах є інші засоби впливу на неслухняних законодавців. Вже у сучасній Франції імперативний мандат заборонено категорично, що відповідним чином закріплено в конституції.

Інститут імперативного мандата, крім РФ, передбачений ще на Кубі, у Китаї, КНДР, В'єтнамі, Індії, ПАР, Нігерії та Вануату. Сьогодні – в Україні [259].

Однак, статус імперативного мандата в нашій країні постійно залежить не від об'єктивності обставин його існування, а від політичної доцільності і, нажаль, ситуативної мотивації політичних сил.

Так, закон про запровадження імперативного мандата для депутатів місцевих рад було внесено у свій час із ініціативи БЮТ. Цей блок регулярно зазнавав втрат через масовий характер перебіжок у «ворожі» фракції. Соратники Ю. Тимошенко майже одностайно віддають свої голоси за легалізацію «партійного кріпосництва» і кажуть про відновлення прав виборців, порушених перебіжчиками. Серед тих, хто голосував «за» – Турчинов, Білорус, Зубов, Сас, Левцун, Кирильчук. Але їхні недавні соратники з «Нашої України» у повному складі не голосували. Серед тих, хто не голосує за імперативний мандат, – Кириленко, Беспалий, Ключковський, Кульчинський, Кендзьор, Танюк. Деякі з них вказують на порушення прав і свобод, згадують застереження Венеціанської комісії.

Але цікаво, що в 2001 році фракція «Реформи – Конгрес» вносить проект закону, який забороняє перехід із фракції у фракцію. Автор документа – Б. Беспалий. Останні два роки – один із головних публічних критиків імперативного мандата. Але тоді – один із найзавзятіших захисників. Він ігнорує згадку про рішення Венеціанської комісії і каже

про те, що, «залишаючи фракцію партії, за списками якої їх було обрано, депутати змінюють результати виборів... Проект спрямований на захист прав громадян, депутатський мандат залишиться у тієї партії, якій виборці висловили довіру» [259]. Власне, про це говорила і Ю. Тимошенко у 2007 році.

Але тоді, 2001-го, фракція «Батьківщина» рішуче виступає проти імперативного мандата. Її представник Черненко називає імперативний мандат драконівською мірою і гнівно кидає опонентам: «То кого ви записуєте в списки, що вони у вас стрибають постійно? Перш ніж голосувати, подумайте, кого ви записуєте до свого партійного списку, щоб потім його насильно не утримувати...» [259].

Представники Ю. Тимошенко майже одностайно не підтримують запровадження імперативного мандата. Серед них – Турчинов, Білорус, Зубов, Сас (до речі, автор нинішнього закону про імперативний мандат для депутатів місцевих рад) Левцун, Кирильчук. Опір тимошенківців не заважає ініціаторам новації заручитися підтримкою більшості депутатського корпусу – за імперативний мандат голосують 262 народні обранці. Серед них – Кириленко, Беспалий, Ключковський, Кульчинський, Кендзьор, Танюк.

До числа прибічників мандата входить і президент Л. Кучма. У своєму листі на адресу Конституційного суду він заявив, що запропонована норма спрямована на захист прав і свобод виборців і виступає гарантією народного волевиявлення. Конституційні арбітри (як ми вже казали) поділили думку арбітра нації.

Слід згадати, що депутати БЮТ (наприклад, Андрій Шкіль) у свій час нещадно критикували імперативний мандат. Влітку 2006-го Д. Видрін висловився цілком однозначно: «Нам потрібно скасувати імперативний мандат для депутатів, дозволити їм створювати фракції за бажанням...» [259]. Але у січні 2007 року він голосував за імперативний мандат, як і А. Шкіль.

Швидкий зсув політичної свідомості – відмінна риса наших політиків. Найяскравіший приклад – О. Мороз. Мало не відразу після ухвалення закону висловив сумнів із приводу конституційності деяких його положень. Весною 2006 року О. Мороз виступив за введення імперативного мандата для депутатів місцевих рад. 3 травня, під час зустрічі з представниками Партії європейських соціалістів в українській столиці, лідер СПУ заявив, що таке нововведення необхідне й виправдане, оскільки воно впливає з логіки формування коаліцій на місцевому рівні. Про щирість лідера СПУ годі й говорити. Нагадаємо, що й БЮТ отримав схвалення законів про імперативний мандат і опозицію (у першому читанні) в обмін на підтримку прокоаліційного закону про Кабінет міністрів.

В цілому розгледіти вигоди для країни від ухвалення імперативного мандата складно. Імперативний мандат вигідний майже усім політичним силам, оскільки практично всі вони планувались як «авторитарні» чи «вождистські» проекти.

«Закон про імперативний мандат для місцевих депутатів дає лідерам фракцій в місцевих радах можливість шантажувати депутатів, оскільки він закладає механізм лише односторонньої відповідальності», – заявляв депутат міської ради Т. Дяків [260].

За словами Т. Дяківа, запровадження імперативного мандата було б корисним тільки тоді, коли відповідальність за свої дії разом з депутатом несла і його фракція: «А то виходить так, я голосую відповідно до програми партії чи блоку, виконую виборчі обіцянки, а фракція відмовляється від власної задекларованої політичної лінії. То хто повинен нести відповідальність у такому випадку? Якщо я не виконуватиму волю фракції, то відповідно до норм цього Закону мене можуть відкликати. Принаймні Закон дає формальні приводи відкликати депутатів і не має значення за що мене насправді «звільнять» [260]. Відтак, в Законі можна побачити загрозу для тих депутатів, які відстоюватимуть задекларовані політичною силою принципи в той час, коли вона сама від них відмовиться.

На основі вищесказаного можна зробити висновок, що в сучасних умовах державотворення імперативний мандат в буквальному значенні є нежиттєздатним інститутом. Навіть якщо розуміти імперативний мандат менш жорстко, а саме як обов'язок парламентаря слідувати волі всіх виборців, коли вона прямо виражена, при вільній діяльності в решті випадків ми знову повертаємось до ситуації в якій, якщо парламентар вважає виражену волю своїх виборців такою, що не відповідає національним інтересам, він зобов'язаний виконувати її або подавати у відставку чи піддатися відкликанню. Імперативний мандат не відповідає системному веденню суспільства, він базується на сприйманні суспільства лише як простої суми складових частин, а не як єдиного цілого з його особливими якостями та інтересами. Окрім того, серед теоретиків конституційного права інститут відкликання депутата достатньо часто сприймається як механізм можливого тиску на депутата.

Розвиток парламентської демократії, закріплення ідеї розподілу влади та проведення вільних виборів сприяли появі та становленню альтернативного типу мандата, що гарантує особливе становище депутатів, а також їх незалежність і непідзвітність перед виборцями – вільний мандат.

Одним з перших, хто виступив з обґрунтуванням необхідності закріплення принципу вільного мандата, був англійський державний ді-

яч Едмунд Бьорк (1729–1797 рр.). В 1774 році він звернувся до своїх виборців з промовою, в якій висловив, що бажання виборців повинні здійснювати вплив на депутата, думка виборців заслуговує поваги, але, разом з тим, депутат не повинен приносити в жертву вам або будь-якій людині чи групі осіб свою об'єктивну думку, зрілий погляд, просвітницький розум.

Своє нормативне закріплення принцип вільного мандата отримав під час Великої французької революції, а саме у тексті декретів Національних зборів 1879 року, якими парламентарів звільнили від обов'язку дотримуватись інструкцій виборців. Пізніше такі інструкції були заборонені взагалі.

Закріплення вільного мандата визначає, що парламент є інститутом державної влади і наділений делегованими повноваженнями на здійснення суверенітету від імені всієї нації. Як наслідок, доручення, інструкції або накази виборців депутату втрачають свою імперативність, оскільки депутат представляє не свій окремий округ, а всю націю. Вільний мандат забороняє здійснення на депутатів тиску під впливом відповідальності у формі відкликання депутата і тим самим посилює статус депутата.

Однак вільний мандат не означає повної свободи дій парламентаря, хоча і на відміну від імперативного дає значно більше можливостей для самостійної роботи. Навіть при відсутності відкликання та обов'язковості наказів виборців депутат залишається представником народу і не може не підтримувати зв'язки з виборцями та не здійснювати взаємодію з ними. Якщо б така ситуація мала місце, це призвело б до грубого порушення принципу народовладдя, а саме одного з його інститутів – представницької демократії. Законодавче закріплення вільного типу мандата, як наслідок, відкриває більше можливостей для професіоналізації депутатів порівняно з імперативним мандатом. Депутат, який впевнений у тому, що буде продовжувати свою професійну діяльність без погрози відкликання, має змогу відкрито і незалежно виражати свою думку. Одночасно вільний мандат суттєво зменшує вплив регіонального лобізму.

В Україні перехід від імперативного типу мандата до вільного пов'язаний з прийняттям 28 червня 1996 року Конституції України. Положення чинної Конституції України не містять прямого закріплення певного типу депутатського мандата, але принцип вільного мандата знаходить своє відображення в частині 2 статті 79 Конституції України і виражений в змісті присяги, яку депутати приймають перед Верховною Радою України: депутати присягають на вірність Україні, дотримуватися Конституції і законів України, виконувати свої обов'язки в інтересах всіх співвітчизників. Зміст цієї статті свідчить,

що народний депутат України є повноважним представником народу в Верховній Раді України. Водночас в переліку підстав для дострокового припинення повноважень народного депутата України (стаття 81 чинної Конституції України) не містить положень про можливість відкликання парламентаря виборцями.

Серед аспектів, що впливають на правовий статус парламентаря і одночасно пов'язані з питанням визначення типу депутатського мандата, є виборча система, за якою обрано депутата. Набуття політичними партіями та їх виборчими блоками права на участь у виборчому процесі в якості самостійних суб'єктів, здійснення ними функції згуртування виборців навколо політичних, економічних та соціально-культурних ідей розвитку суспільства трансформують питання про те, чи повинен депутат слідувати наказам виборців у питаннях про ступінь та юридичну обов'язковість програми політичної партії (виборчого блоку політичних партій), за списками якої було обрано депутата.

Саме партія визначає передвиборчу програму, впливає на поведінку депутата, має можливість вимагати звіт щодо діяльності депутата в представницькому органі, не включити в партійний список на чергових виборах. Політична партія зацікавлена у виконанні передвиборної програми усіма депутатами, що складають її фракцію у представницькому органі, і це є запорукою успіху на чергових виборах. Таким чином, незалежність депутата перетворюється на юридичну фікцію.

В свою чергу, це дає нам підстави стверджувати, що з моменту набуття сили положень про зміни до Конституції України відбудеться поєднання ознак вільного та імперативного мандатів. А саме, буде збережено пряму незалежність депутата від виборців, водночас включено елемент імперативності мандата через призму відносин депутата з політичною партією або виборчим блоком політичних партій за списком яких було обрано депутата.

Резюме до другого розділу

Проблема політичної відповідальності владної еліти в цілому пов'язана із глибинними основами, які розкривають значення й сутність ролі моральних чинників в політичному розвитку сучасного суспільства.

Визначено, що політичні цінності суспільства – це сукупність політичних ідей, орієнтирів, уявлень, знань, що мотивують політичну діяльність і поведінку суб'єктів політики. Відповідальність займає чільне місце в системі політичних цінностей. Політична відповідальність визначається як усвідомлене дотримання політичними суб'єктами норм і правил політичного життя, форм контролю політичної діяльності.

Показано, що ціннісні орієнтири представників владної еліти характеризують її найбільш чітко й майже не залежать від форми правління, співвідношення сил та конфігурації влади. Більше того, система цінностей влади сама визначає ці політичні параметри державного життя. Ціннісним орієнтаціям владної української політичної еліти притаманні такі риси, як політична та економічна консервативність, схильність до авторитаризму, високий ступінь групової поруки та кланова згуртованість. На словах вона виступає за державну незалежність, демократію, багатопартійність, ринкову економіку але насправді все це реалізується не зачіпаючи її головного принципу – збереження влади і власності.

Причина суспільної неефективності сучасної української правлячої політичної еліти в тому, що вона не має органічної потреби бути відповідальною перед суспільством. Така потреба може диктуватись або моральними цінностями еліти, або дійовими механізмами її політичної відповідальності, або тиском громадянського суспільства. Політичні цінності владної української еліти, як показало дослідження, виявляється спрямованою не тільки на постійне й переважне використання адміністративних важелів влади, але й одностороннє відображення особистих інтересів. Система цінностей широких верств населення почала зазнавати прогресивних змін раніше, ніж система цінностей національної елітарної верстви.

Принцип політичної відповідальності президента закріплення в конституціях не знайшов. Крім того, в деяких країнах проголошується принцип повної політичної безвідповідальності президента. Це викликано його обов'язками арбітра, примирителя між виконавчою та законодавчою гілками влади. Разом з тим реально існує політична відповідальність президента. Так, приводом для порушення імпичменту найчастіше слугують політичні мотиви, під тиском політичних сил він може добровільно піти у відставку. Політична відповідальність президента може мати не тільки правовий, а й моральний характер. Моральна відповідальність президента реалізується на президентських виборах.

Одним з ключових в системі органів державної влади є інститут глави уряду (прем'єр-міністра). Від його функціонування значною мірою залежить ефективність здійснення внутрішньої та зовнішньої політики держави, дотримання законодавства, забезпечення політичної й економічної стабільності.

В контексті політичної відповідальності як президента України так і прем'єр-міністра слід, на наш погляд, розглядати не лише їх діяльність, пов'язану із реалізацією конституційних повноважень, але й виконання політичних, зазвичай, передвиборчих обіцянок громадянам

України. Ця тема знаходиться не в правовому полі дотримання законів і Конституції України, а в площині моралі.

Визначено, що через те, що в Україні дотепер не склалися політичні традиції, становлення інституту політичної відповідальності на практиці супроводжується великими труднощами. Автор вводить в науковий обіг новий термін – «партійно-парламентська відповідальність». В роботі визначено, що специфічними рисами партійно-парламентської відповідальності є сукупність певних негативних факторів, що суттєво корегують стан політичної відповідальності політико-владної еліти України. До них слід віднести:

- кумівство, непотизм, трайбалізм, як вияв ментальних ознак української політичної еліти;

- логролінг (торгівля голосами), що суперечить моральним та ідеологічним настановам виборців, які голосували за певні політичні сили на виборах до парламенту;

- значна частка великого бізнесу в українській політиці, що породжує все нові схеми тіншового перерозподілу ресурсів і купівлі-продажу влади не в інтересах громадян України. В Україні відбулося поєднання політичних команд, які обслуговують інтереси кримінального капіталу;

- посилення внутрішньопартійної відповідальності відбувається в Україні на тлі відсутності реальних механізмів побудови комунікації парламентських політичних партій з виборцями та неспроможності (на думку окремих спостерігачів, навіть небажання) політичних сил формувати підвалини політичної відповідальності і нести її тягар.

В сучасних умовах державотворення імперативний мандат в буквальному значенні є нежиттєздатним інститутом. Навіть якщо розуміти імперативний мандат менш жорстко, а саме як обов'язок парламентаря слідувати волі всіх виборців, коли вона прямо виражена, при вільній діяльності в решті випадків ми знову повертаємось до ситуації в якій, якщо парламентар вважає виражену волю своїх виборців такою, що не відповідає національним інтересам, він зобов'язаний виконувати її або подавати у відставку чи піддатися відкликанню.

РОЗДІЛ 3 ШЛЯХИ ОПТИМІЗАЦІЇ ПОЛІТИЧНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ УКРАЇНСЬКОЇ ВЛАДНОЇ ЕЛІТИ

3.1 Формування інноваційного механізму політичної відповідальності

Проблема створення ефективного механізму політичної відповідальності та контролю за діяльністю владної політичної еліти сьогодні не втрачає своєї актуальності особливо стосовно вищих органів влади, які здійснюють основні функції держави. Відповідальність, як показало дослідження, є категорією аксіології, тобто цінністю, явищем, що не повинно залишати людину байдужою та вимушує її діяти певним чином.

У кожній країні механізм забезпечення політичної відповідальності формується під визначальним впливом національної специфіки. Однак є і певні спільні риси, зумовлені належністю до певної системи управління.

Політична відповідальність у країнах з парламентськими системами є за своїм характером постійною і опосередкованою. Постійною – оскільки урядова еліта, на яку покладається вся повнота відповідальності за здійснення державного управління, має постійно користуватися довірою парламентської більшості. Наслідком відмови в довірі стає відставка уряду або реорганізація більшості і формування на її основі нового уряду. Відповідні конституційні норми встановлено в Австрії (п. 1 ст. 74), Данії (п. 2 § 15, § 16), Іспанії (ст. 108), Німеччині (абз. 1 ст. 67), Швеції (§ 5 гл. 6), інших країнах.

Опосередкованість відповідальності виявляється в тому, що урядова еліта відповідає перед народом як єдиним джерелом влади не безпосередньо, а через парламент.

Державам з парламентськими системами управління притаманні розвиненість представницької демократії і формальної партійності. Відтак, політична відповідальність постає передусім як відповідальність партій і вищої партійної еліти в органах влади (уряді і парламенті). Зосередження повноти відповідальності за стан управління в руках уряду і його фактичне формування парламентською більшістю перетворює парламентські вибори на змагання за доступ до відповідального здійснення державного управління.

Саме фактична відповідальність певних політичних об'єднань, а не окремих осіб, які до цих об'єднань належать, визначає ступінь обумовленості потребами суспільства діяльності адміністрацій. Ігнорування цих потреб неминуче позначиться не стільки на нинішніх но-

сіях влади, скільки на потенційних претендентах на цю роль. Тож механізми суто партійної, внутрішньоорганізаційної відповідальності істотно впливають на політично відповідальну поведінку і діяльність вищих посадовців держави.

На тлі практики розвинених демократій наочною є відсутність дієвого механізму забезпечення політичної відповідальності в Україні. Передусім, відчутним є брак виражених і збалансованих конституційних норм, які б формували основу політичної відповідальності за стан державного управління. Відповідно до статей 85, 87, 106, 113, 115 Конституції України, вищим органом у системі виконавчої влади є Кабінет Міністрів України. Його формування здійснюється за участю парламенту і глави держави, яких наділено повноваженнями висловлювати уряду недовіру (припиняти повноваження). При цьому, як вже зазначалося, не передбачено настання тих чи інших наслідків ні для Верховної Ради, ні для Президента як елемент їх відповідальності перед народом України за дії або бездіяльність щодо формування складу уряду. Уряд може бути безжально відправленим у відставку тими ж органами держави, які його формували.

Проблеми політичної відповідальності, побудова системи механізмів відповідальності, виділення окремих рівнів їхньої дії розглядаються в роботі М. Самуйліка [127]. Теоретична цінність роботи безсумнівна, але зміни в політичній системі України, що відбулися з часу її написання, обумовлюють потребу подальших досліджень. Окремі аспекти функціонування механізмів політичної відповідальності в Україні висвітлювалися в роботах В. Баркова, Д. Видріна, В. Макаренка, Г. Почепцова, М. Примуша, І. Рейтаровича, О. Сушинського, В. Трипольського, В. Шевчука та інших.

Так, у роботі М. Паламарчука [261] розглянуто проблему механізмів політичної відповідальності у призмі забезпечення верховенства народу в політичній системі України, а у роботі В. Токовенко [262] досліджувалися лише загальні чинники, що впливають на ефективність взаємодії політичного керівництва і державного управління.

В цілому конструктивні параметри саме конституційної відповідальності визначаються досить конкретно. Так В. Полевий до складу механізму конституційної відповідальності включає такі елементи:

- сукупність правових норм, що визначають конституційно-правовий статус політичної партії (серед цих норм особливе місце займають норми, які встановлюють функціональні обов'язки партій, невиконання яких є підставою для застосування санкцій);
- правові норми, які визначають форми протиправної діяльності партій;

– державні органи, які здійснюють контроль за діяльністю політичних партій з метою своєчасного реагування на протиправні дії останніх;

– нормативно визначена процесуальна форма розгляду справ про відповідальність політичних партій;

– органи правосуддя, у компетенцію яких входить здійснення конституційного правосуддя в його широкому розумінні (тобто не лише контроль за відповідністю законів та інших правових актів Конституції України) [137, с. 144].

Стосовно параметрів механізму саме політичної відповідальності – складніше. Як вже зазначалося, її розуміння знаходиться поза правовим примусом. Як зазначає український дослідник О. Сушинський, на відміну від правової відповідальності, підстави якої чітко встановлені законодавством, власне політична відповідальність є суб'єктивною [263, с. 322]. Тому в основу політичної відповідальності, на наш погляд, з необхідністю слід ставити такі поняття як «мораль», «совість», «честь». Так, саме тому, що мораль і політика є тісно пов'язаними між собою явищами, вони не можуть діяти ізольовано, не порушуючи цілісності один одного. Отже, відповідальність політика є органічно пов'язаною із реалізацією моральної відповідальності. І це є закономірним, оскільки дії політичного керівника повинні мати моральну основу і визначатися значною мірою моральними принципами. Однак, моральна норма, засобами примусу також не забезпечується. Моральна відповідальність (на жаль) не вносить змін у майнове, правове і політичне становище владної еліти, до якої вона адресується, не закріплює свою негативну оцінку будь-яким реальним покаранням.

До речі, на відміну від України, законодавство багатьох країн світу, містить низку суспільно важливих морально-політичних зобов'язань, яким має відповідати політичний діяч протягом усього терміну перебування на посаді (Литва, Естонія, Болгарія, Польща [264]).

Так, наприклад, при усій своїй декоративності присяга, що дається Прем'єр-міністром та міністрами перед вступом на посаду своєму народові, при всіх обставинах дотримуватись Конституції й інших законів, має велике суспільно-політичне значення. Це зобов'язання є одним із ключових елементів легітимності уряду, невід'ємною умовою довіри народу до виконавчої влади і важливим моральним обмеженням для державного політичного діяча, якщо він опиниться перед спокусою порушити ті або інші правові норми.

Українське ж законодавство, на жаль, містить вимогу прийняття присяги лише щодо державних службовців, якими є, зокрема, керівники державних комітетів, органів виконавчої влади зі спеціальним статусом та місцевих державних адміністрацій. На нашу думку, це

спричинюється відсутністю спеціальних нормативно-правових актів, які б регулювали правовий статус Кабінету Міністрів та центральних органів виконавчої влади. Хоча, доцільніше було б, на наш погляд, такий обов'язок закріпити у Конституції України з огляду на принциповість та базовий характер присяги, як такої.

Категорії «совість» і «честь» також повинні становити суб'єктивну сторону відповідальності владної політичної еліти. Разом із тим потрібно зауважити, що моральний обов'язок не завжди виконується в результаті внутрішнього спонукання і переконання. У практичній дійсності моральна відповідальність, як об'єктивна реальність, частіше локалізується і діє у вигляді суспільної думки. Суспільна думка проявляється у вигляді суспільних відносин щодо оцінки діяльності політичних партій, їх лідерів, роботи Верховної ради, державного апарату, його керівників тощо.

Але основними чинниками, які обумовили зниження ефективності механізму політичної відповідальності владної еліти в Україні, є наявність у суб'єктів політичного процесу таких якостей, які не дозволяють їм ефективно брати участь у роботі відповідних механізмів; номінальність функціонування певних політичних інститутів та механізмів (зокрема тих, що забезпечують артикуляцію інтересів та політичну відповідальність); збереження, а часом і поява в українській політичній системі нових, недемократичних за своєю суттю інститутів та практик.

Слід зазначити, що саме проблема взаємодії чинників політичної відповідальності у сфері формування її механізму в Україні вивчена на даний час дуже мало. У той же час у країні на практиці була сформована ситуація, за якої у районній раді політичні рішення мала можливість у свій час приймати, наприклад «Свобода», в обласній – Партія Регіонів, у Верховній раді та уряді – БЮТ. За таких умов говорити про створення ефективного механізму політичної відповідальності немає сенсу.

На нашу думку, слід погодитися із І. Черленяком [120], що подібний феномен слід розглядати в двох смислових аспектах: а) політична відповідальність вищої партійної еліти за ефективність, доцільність та відповідність їхніх практичних дій політичним обіцянкам (про що йтиметься в наступному підрозділі дослідження); б) політична відповідальність політичних партій, їхніх територіальних організацій перед державою та перед суспільством за дотримання процедур партійної демократії та законів.

У сучасних умовах партії й, відповідно, вища партійна еліта, стають реальними чинниками державного управління. Тому, на наш погляд, повинні створюватися механізми збалансування виняткової ролі партій. Повинні існувати норми, інститути, процедури забезпечення

конструктивного ставлення партій та вищої партійної еліти до інтересів розвитку суспільства і до функцій політичного керівництва. Навіть у державах з традиціями демократичного устрою необхідно боротися за забезпечення своїх прав контролю над партіями та вищою партійною елітою. Тому одним з вагомих інститутів контролю й повинен стати інститут відповідальності владної політичної еліти перед суспільством.

Створення механізму відповідальності за політичну діяльність необхідне для впливу на систему діяльнісної мотивації політичних партій та представників вищої партійної еліти. У зв'язку з цим хотілося б звернути увагу на те, які форми відповідальності політичної еліти перед виборцями передбачено різними моделями системи виборів, що мали місце в Україні.

З прийняттям нової редакції закону України «Про вибори народних депутатів України» від 25 березня 2004 року, що вщент знищила механізми зворотного зв'язку між депутатами Верховної Ради і виборцями, говорити про відповідальність не доводиться і зовсім – це поняття винесли за рамки політичного життя.

По-перше, українці в абсолютній своїй більшості виявилися поза процесом складання партійних списків; по-друге, закрита форма бюлетеня позбавила їхньої можливості виразити свою персональну перевагу тому або іншому кандидатові. Ці, на перший погляд, технічні деталі, однак, мають досить визначальне значення в контексті питання про політичну відповідальність. Адже кандидати, розуміючи, що їхнє обрання або переобрання залежить, насамперед, від черговості місця в списку, приречені давати обітницю вірності перед партійним керівництвом, а не перед виборцями. Той же механізм спрацьовує і стосовно відповідальності: почувати і нести її вони будуть у першу чергу перед тими, від кого залежить їхнє політичне майбутнє. Більш того, подібний взаємозв'язок впливає не тільки на характер взаємин між депутатами і громадянами, але і диктує відповідні моделі поведінки представників владної еліти як у самій партії, так і в парламенті. Але це вже питання не стільки про відповідальність, скільки про співвідношення рівнів партійної дисципліни і внутрішньопартійної демократії.

Тут лише варто відмітити, що наївно було б розраховувати на персональну відповідальність там, де «делегування народного суверенітету» у частині владних повноважень відбувається на підставі організаційного, тобто партійного принципу. На жаль, більшість представників владної політичної еліти «бачать себе» у політичній діяльності, а не політичну діяльність для суспільства «бачать у собі». Саме примітивні мотивації «прописати» себе як найдовше у політичній грі, отримати посаду, забезпечити «дахом» свій бізнес та розширити його за

рахунок неправомірних преференцій через процедуру лобіювання – були й залишаються важливими мотивами діяльності, стимуляторами виходу на орбіту політичної діяльності. Як чітко визначає прислів'я: «Немає такого депутата, який би не мріяв стати кандидатом». З цим, на жаль, складно не погодитися.

У цьому зв'язку суспільству слід запитати, а громадськості відповісти: яку ціну сплачує суспільство за дію чинних політичних правил?; яку ціну сплачує суспільство за діяльність представників вищої владної еліти?; якою є роль політичної еліти та їхньої політичної діяльності у формуванні демократичного еволюційного процесу?

Ми спостерігаємо, що сьогодні Україна опинилася в небезпечному становищі, коли запекла політична боротьба ведеться між дуже вузькими політичними угрупованнями з дедалі більшим абстрагуванням від інтересів, потреб, запитів переважної частини суспільства. Народ здебільшого споглядає події у владних верхах як цирково-театральне видовище, яке дуже мало впливає на суспільну практику. Тому безвідповідальність влади, сенс існування якої визначається необхідністю впорядковувати належним чином суспільну життєдіяльність, робить суспільство нечутливим до зовнішніх і внутрішніх загроз демократичному розвитку української державності і їй самій.

В цьому відношенні слід зазначити, що своєрідним механізмом організаційного відновлення демократії в розвинених західних країнах – є механізм конкуренції між політичними партіями. Досвід цих країн демонструє, що конкуренція має відбуватися в певних умовах інституціоналізації суспільного політичного життя. До речі, режим такої конкуренції й називається режимом партійної демократії [265].

Його слід розуміти як політико-владну систему, в якій реальне функціонування демократичних механізмів здійснення влади забезпечується не тільки інституціоналізацією умов змагальності та відповідальності політичних партій, а й реальною вільною конкуренцією та змагальністю демократично організованих парламентських партій під контролем громадян. Такий контроль здійснюється через засоби масової інформації, громадські організації та неполітичні об'єднання громадян. Як видається, в процесі подальшої демократизації суспільства ідея відповідальності вищої владної еліти не просто повинна знаходити загальне визнання, але й закріпитися законодавчо, як основа правової держави.

Ми повинні усвідомити: доти поки не буде забезпечений ефективний механізм відповідальності влади перед громадянами, ми ніколи не станемо соціальною і правовою державою, і влада, бюрократія буде працювати для себе, а не для людей. Ми поки що не маємо такого

конкретного механізму, який би змушував владу прислухатися до інтересів людей і реагувати на ці інтереси.

Так, наприклад, у нас є вибори, але на них не обирають міністра соціальної політики чи прем'єр-міністра. Обирають Президента, але він – не є главою виконавчої влади, не керує урядом. Депутати теж обираються, але прямого впливу на реалізацію державної політики також не мають, вони пишуть закони. А потім ці закони, навіть якщо вони гарні, все одно не виконуються. А якщо і виконуються, то тільки в тій частині, що не суперечить інтересам бюрократії.

Політична відповідальність може мати досить широкий спектр значень. Але механізм реалізації майже для жодної ділянки спектру політичної відповідальності в Україні також не встановлений. У цьому, на наш погляд, полягає, зокрема, причина серій невдалих кроків на оперативному, тактичному та стратегічному інтервалах за історію новітньої української держави. У цьому причина відставання України в цивілізаційних показниках розвитку.

Як організувати цей механізм відповідальності влади перед суспільством? Чи треба для цього винаходити якийсь український спосіб?

Певне слід, насамперед, звернути пильну увагу на наявний досвід, накопичений європейськими країнами. Там депутати національного рівня, як правило, не займаються проблемами своїх виборчих округів, місцевими проблемами займаються депутати місцевого самоврядування. А от національними проблемами займаються представники політичних сил, тобто партій, за програми яких голосували виборці на виборах. А партія (або коаліція партій), що перемогла на виборах, виконуючи свою програму, визначає політику виконавчої влади і несе за це відповідальність перед виборцями. Таким чином, населення по ланцюжку впливає на виконавчу владу, задає їй програму дій. Якщо уряд буде ігнорувати інтереси людей, то вони не будуть голосувати на виборах за партію, що його сформуvalи.

У зв'язку із цим, конструювання цілісної системи політичної відповідальності української владної політичної еліти, як і будь-якого іншого суб'єкта суспільних відносин, на наш погляд, передбачає комплексне використання всіх заходів соціальної відповідальності – етичних, моральних, політичних, юридичних та ін. Примат тих чи інших заходів відповідальності, їхня здатність замінювати та доповнювати один одного залежить від сфери суспільних відносин, у якій діють суб'єкти відповідальності, від специфіки їхньої діяльності, а також від мети, що досягається шляхом застосування відповідальності.

Тому слід, насамперед, зупинитися на тих важливих умовах існування та практичної реалізації політичної відповідальності, що зможуть в перспективі стати не лише запорукою стабілізації української

політичної системи загалом, але й основою для конструювання ціннісної системи політичної відповідальності в процесі подальшої демократизації українського суспільства.

Соціально-історичні умови. Ми маємо на увазі ті політичні події під час виборів Президента України вкінці 2004 року, які призвели до «очищення» нової влади протягом 2005 року та підготовка до всіх наступних виборів. Події виборчих кампаній 2004–2015 рр. в Україні стали іспитом на зрілість інституту громадянського суспільства, яке почало розвиватися за роки незалежності України.

Після проголошення у грудні 1991 року незалежності, очікування в суспільстві позитивних змін та сприяння розвитку громадянського суспільства поступово змінилося тривогою людей. Спроби держави виправдати допущені помилки і кризову ситуацію тяжкою спадщиною чи труднощами перехідного періоду у суспільстві перестали сприйматися. Суспільні процеси виявились малокерованими і, як наслідок, малоефективними, а іноді – і негативними за своїми наслідками. Зокрема, істотно знизився життєвий рівень громадян, збідніння переважної кількості населення (до 60 %) стали поширеним явищем, збільшились захворюваність, смертність, зросли злочинність, алкоголізація, наркоманія, торгівля людьми, соціальне сирітство, жебрацтво. Більшість громадян України виявились ошуканими, пограбованими матеріально і морально своїми ж співгромадянами і навіть інститутами державної влади, в лоні яких набули значного прояву корупція, зловживання владою та інші правопорушення.

Через зловживання владою та бездарне впровадження реформ більшістю державних службовців, так званою «псевдоелітою», держава, яка створювалася для обслуговування інтересів громадянського суспільства, поступово перетворилася в господаря і почала нав'язувати суспільству свою волю. Інститут громадянського суспільства протягом більш як десяти років залишався нерозвиненим, посттоталітарні стереотипи громадян домінували та трансформувались у патерналістську суспільну свідомість. Окремі прояви громадянської активності, демократичні вибори влади, зростання кількості та дієвості громадських організацій були ще нездатні створити дієвий контроль над владною політичною елітою та примусити її діяти на користь народу.

Вітчизняний науковець Ф. Рудич так визначав ймовірність сценаріїв розвитку громадянського суспільства в Україні: або згортання громадянського суспільства, реставрація в тому чи іншому вигляді тоталітарного режиму і консервація авторитарних методів управління, або поступовий еволюційний розвиток і зміцнення громадянського суспільства, якісний прорив на основі демократичних цінностей і як наслідок, формування системи влади, підзвітної громадянам, поступо-

ве піднесення життя населення, що з часом наблизить Україну до рівня розвитку провідних європейських країн [266].

Дійсно, ще тільки формуючись, в Україні спостерігався надто вразливий зв'язок за лінією громадянське суспільство – демократична правова держава. Перше в Україні лише формується, а держава вже фактично набула стійких рис не правової. Політичні правила гри вмотивовані не законами, але персоналіями за принципом стримувань та противаг. В Україні, попри буремні суспільні події початку 90-х, революційний 2004-й, і владі й суспільству скоріше вдається намагатися будувати демократію за формою, але не за суттю, користуючись визначеннями американського транзитолога Т. Карозеса. Не дивно, що така українська версія демократії, яка за своєю суттю відрізняється від європейської, – відштовхує громадян.

Сьогодні в арсеналі політиків можна побачити й боротьбу за соціальні стандарти, й боротьбу проти пневмонії й «свинячого» грипу [267]. Вибірчі кампанії набули рис тотального популізму й у виступах і у можливості розпоряджатися ресурсами. Про перемогу та переваги вітчизняного популізму певною мірою може якраз свідчити зростання тези про добробут в обмін на демократію: третина готова в обмін на власний добробут поступитися державі частиною своїх прав і громадянських свобод, третина, навпаки, заради дотримання свобод та громадянських прав готова терпіти певні матеріальні труднощі, а ще третина вибору зробити взагалі не змогла. Дослідженням, проведеним соціологічною службою Центру Разумкова спільно з Фондом «Демократичні ініціативи» ім. Ілька Кучеріва з 30 березня по 4 квітня 2012 року, виявлено таке. На запитання чи має значення, демократичний режим у країні чи ні, у 2006 році ствердно відповіли 10,9 % респондентів, а у 2012 – вже 18,3 % [268].

Представляється цілком логічним, що політична відповідальність тих, хто ухвалює рішення про політику розвитку, насамперед, на стратегічних етапах, має наступати за результатами певних етапів. Але яким чином встановити задовільні чи незадовільні отримані результати? Відповідь необхідно шукати у побудові певної групи критеріїв. Одним з них – є ступінь розшарування суспільства або дотримання принципу гармонійної коеволюції всіх суспільних груп країни. Тобто, забезпечення ієрархії, динаміки, коеволюції станів суспільних груп, системи людських ресурсів.

Так, соціальна стратифікація українського суспільства характеризувалася наявністю таких соціальних груп як верхній прошарок (правляча еліта, яка постала в ролі основного суб'єкта перетворень). Середній – (підприємці, менеджери середніх і невеликих підприємств, середня ланка владних структур, найкваліфікованіші інженерно-технічні

фахівці, наукова, творча інтелігенція, лікарі, вчителі). Наступний прошарок суспільства – базовий, який охоплює дві третини суспільства, має середній професійно-кваліфікаційний потенціал і відносно обмежені трудові можливості.

Ще один значний прошарок – нижній (в основному, це люди похилого віку, а також ті, хто не має професії і зайнятий малокваліфікованою працею).

Останній прошарок – соціальне «дно» (напівзлочинні елементи, алкоголіки, наркомани, бомжі).

Саме середній прошарок, та студентська молодь, яка зросла протягом років незалежності, як виявилось восени 2004 року, засвоїли демократичні цінності та стали авангардом демократичних змін. Особливо молодь продемонструвала іншим верствам населення приклад відданості демократії і політичної участі заради свого перспективного майбутнього на початку Революції гідності у 2014 р. І саме відповідальність за своє майбутнє стало джерелом натхнення українського студентства у обстоюванні демократичного вибору. Отже, зрілість громадянського суспільства проявилась через колективну відповідальність за своє майбутнє, а , отже, і за фактично обрану Майданом нову політичну еліту.

З іншого боку, роль політичної еліти на відповідальному етапі забезпечення функціонування влади найбільш важлива. Особливо, коли кредит довіри і рівень очікувань кращих змін у суспільстві надзвичайно високий. Маючи переважно таке ж коріння, що і переможена політична еліта (в її складі переважають представники великого і середнього бізнесу, для яких основний сенс діяльності – захист цього бізнесу політичними методами), нова політична еліта, на нашу думку, просто вимушена була керуватися у своїй діяльності демократичними нормами і цінностями, серед яких – політична відповідальність. Але її реальна наповненість була б можливою за умов трансформації революційної громадянської активності в контроль над владою і співпрацю з владою. На жаль, цього не відбулося.

Так, наприклад, Верховною Радою України 9 квітня 2010 р. було зареєстровано проект Закону «Про політичну відповідальність в Україні» № 6286 (автор М. Папієв). В цьому документі політична відповідальність визначалась як «особливий вид соціальної відповідальності, що полягає у легітимному застосуванні політичних і правових санкцій до суб'єктів політики, визначених цим Законом, що настає за порушення ними політичних норм, узятих на себе політичних зобов'язань» [269]. Цей законопроект у разі реалізації давав змогу встановлювати правові засоби та міри впливу з боку інститутів громадянського суспі-

льства на суб'єктів політики. Але вже через 7 днів після реєстрації його було відкликано.

Важливою умовою політичної відповідальності є політико-правова взаємодія громадянського суспільства і політичної еліти. На сьогодні питання ефективності управління, й у першу чергу публічного управління стають дедалі більш і більш актуальними, і це стосується не тільки України, але й усього світу. Ефективність публічного управління, безпосередньо пов'язана з легітимністю державної влади, з її підтримкою громадянами. Критерії управлінських пріоритетів владної еліти – легітимність, законність, прозорість, чесність, ефективність, узгодженість, адаптація, партнерство і консультування. Ці чинники, власне, і є складовими ціннісної (аксіологічної) системи політичної відповідальності.

Прозорість сприяє ефективному управлінню завдяки відкритості процесу прийняття рішень на основі публічного нагляду і підвищення рівня контролю громадян за звітами управлінських (владних) інститутів. В цьому відношенні важливою умовою в Україні є існуюча державно-правова практика з питань надання інформації громадянам, яка поки що не відповідає цінностям та стандартам демократичної держави [270, с. 65].

Разом з тим, наявність відповідних нормативно-правових документів є достатньою. Доступ громадян до інформації в Україні гарантується Конституцією України, а на практиці найчастіше застосовуються процедурні норми Законів України «Про звернення громадян», та «Про інформацію». Основний масив нормативно-правових актів такого роду з'явився ще у 2000–2003 роках [271]. Регулювання суспільних відносин, які виникають з приводу доступу громадян до інформації з обмеженим доступом, перш за все тієї, що не становить державної таємниці, є «білою плямою» в законодавстві України. Це зумовлено не лише відсутністю чіткого розмежування конфіденційної та таємної інформації, але й безсистемним та недбалим викладенням положень, які стосуються будь-якої інформації з обмеженим доступом, якщо вона не становить державної таємниці, непридатністю відповідних норм до практичного застосування. Усунення зазначених недоліків є обов'язковою передумовою розвитку інформаційного законодавства України, в тому числі й законодавчих основ системи захисту інформації.

В січні 2004 року громадяни отримали нове нормативно-правове забезпечення, яке гарантує право на отримання інформації від органів публічної влади – Закон України «Про засади державної регуляторної політики у сфері господарської діяльності» [272, с. 51–52]. Законом передбачена нова ідеологія інформаційного забезпечення відкритості

та прозорості публічної влади – регуляторні органи (органи державної влади та місцевого самоврядування, визначені в ст. 1 закону) зобов'язані оприлюднювати обумовлений законом обсяг інформації. У цьому законі в статті 25 визнано, що орган юстиції має відмовити в реєстрації регуляторного акта, щодо якого не були дотримані процедури підготовки та оприлюднення необхідної інформації. Але вже в березні 2004 р. Верховна Рада України, без суспільного обговорення, не радячись із громадянами України, фактично протягом ночі ухвалює один із найважливіших законів в плані функціонування політичної системи України щодо виборів до Верховної Ради за пропорційною основою. Негативні наслідки через прийняття та сутність цього закону і досі є предметом політичної дискусії в суспільстві. Тому можна стверджувати, що суворе дотримання інформаційної (в даному випадку) прозорості публічної влади стане реальністю тільки за умов активної та послідовної вимоги громадськості про відкритість влади.

Ефективна влада вимагає етичної поведінки й енергійної боротьби з корупцією. Чесність є передумовою для становлення ефективної влади, яка заслуговує на довіру. Ефективні владні інститути передбачають відповідальність перед своїми громадянами, що включає звітування і використання зворотних механізмів зв'язку із суспільством. У свою чергу модель «партійної відповідальності» спирається на ідеальні моделі демократії, через що зв'язок між політиком і виборцем отримує абстрактний характер. Г. Кітчельт та С. Вілкінсон зазначають, що у сучасних розвинених демократіях природа зв'язків між виборцями та політиками має патронажний характер, котрий полягає в наявності певних стійких зв'язків між виборцями та політиками, у яких перші обирають останніх в обмін на збереження чи запровадження певної політики доступу до колективних благ (як-от: розвиток системи освіти, містобудування, безпека, економічний прогрес тощо) та перерозподілу доходів. Відповідно, підзвітність полягає у прямому обміні свого голосу на матеріальні заохочення чи продовження доступу до публічних благ [273].

Проблема реалізації моделі «відповідальної партії» в Україні полягає також і в нестійкості політичних інститутів – виборчої системи, поділу компетенцій гілок влади тощо. Відсутні тривалі періоди як функціонування єдиної схеми розподілу повноважень (президентсько-парламентська у період 1996–2004 рр., парламентсько-президентська у 2004–2010 рр., повернення до старої моделі восени 2010 року), так і регулярної виборчої системи (коливання від мажоритарної до пропорційної моделей та повернення до змішаної). Тож стійкі практики щодо оцінювання виборцями своїх обранців просто не мали шансу закріпитися. До того ж «відповідальна партія» найкраще спрацьовує саме у

парламентських системах, у той час як інші системи розподілу повноважень (президентська, напівпрезидентська або ж консенсусна демократія, як у Швейцарії) пов'язують різні типи відповідальності з різними мандатами. Таким чином, завдяки більшій незалежності гілок влади та відповідній виборчій системі (найчастіше орієнтованій на кандидата) партійні структури слабші, а отже, слабші і зв'язки між партією та виборцем [273].

В Україні, попри специфічні особливості, відбуваються процеси, доволі схожі з тими змінами у суспільних настроях щодо політики й політиків, які існують в Європі. Схожі, але не тотожні, адже наявна низка ключових відмінностей, які характеризують пострадянську самобутність часів первинного накопичення капіталу, в політичній культурі між Україною та країнами ЄС, Східної Європи. Одна з відмінностей полягає навіть у погляді на суспільно-політичний розвиток. Якщо в Європі тривають дискусії про те, як зробити демократію демократією, як залучати громаду до політики, знайти оптимальні моделі зв'язку та співпраці між владою та громадянами, неурядовими інститутами, в Україні такі дискусії як правило точаться навколо того, як нам трансформувати владу, як розподілити повноваження між її гілками, щоб всім цим гілкам вистачило владних ресурсів. При цьому «джерело» цієї влади, тобто народ, як правило грає роль деперсоніфікованого атрибуту політичних дискусій.

Ще однією важливою умовою формування дієвого механізму політичної відповідальності, на наш погляд, є насамперед ціннісний контекст політичних орієнтацій як громадян України, так і владної політичної еліти. Одним з важливих моментів є розподіл за політичними лініями, який відбувається між тими, хто бажав би укріплювати зв'язки з РФ, і тими, хто орієнтується на США та Європу.

Втім, сьогодні в Україні не так просто дати однозначну відповідь на запитання, які геополітичні сили кого підтримують, і хто з кандидатів на що орієнтується в своєму стратегічному виборі. Адже демократична риторика у виборчій кампанії деяких кандидатів у президенти робилася за російський кошт і продукується «зафрахтованими» росіянами. Й навпаки, політичні сили, які виступали за подвійне громадянство та російську офіційну мову широко користуються послугами американських політтехнологів [274].

Важливою реальною умовою для створення основ конструювання ціннісного механізму політичної відповідальності як політичної цінності між політичною елітою та українським суспільством є також:

- висока активність громадськості;
- велика залежність нової правлячої політичної еліти від громадянського суспільства, якому ця еліта зобов'язана перемогою;

— глобальні світові зміни, що створюють шанс для людини стати і метою і визначальним чинником водночас;

— форма публічних звітів нової влади;

— особлива прихильність вищих посадових осіб (Президента України та прем'єр-міністра) до морально-етичних критеріїв політичної діяльності та намагання їх дотримуватися при виконанні своїх повноважень: «...весь час повинен говорити правду і тільки правду...діяти для блага людей, в ім'я людей...Відповідальність першої особи за країну і за людей, оце – цінності, оце – ідеологія!...» [275].

Однак, на наш погляд, тільки науково-раціональне мислення уможлиблює саме існування і є зовнішньою вимогою для політичної відповідальності. Як видається, передумовою такого мислення виступає етика політичного дискурсу (етика відповідальності). Тобто, ми поступово повинні перебирати на себе відповідальність за розв'язання проблеми реального світу, але не поодинці, а як члени реальної комунікативної спільноти. Тільки в її межах можливе порозуміння між громадянами України і правлячою політичною елітою.

Основа реалізації механізму політичної відповідальності може базуватися як на досвіді обґрунтування правових норм у законодавстві демократичної правової держави, так і на запровадженні відповідальності за наслідки, шляхом критично спрямованого дискурсу. Нерозвиненість інституційного механізму забезпечення політичної відповідальності, адекватного умовам демократичного суспільства, є особливо нестерпною на тлі неефективності юридичної відповідальності за здійснення державного управління. Приміром, формально законними визначаються рішення і дії державних органів та посадових осіб, що відповідають (або, принаймні, не суперечать) матеріальним і процесуальним вимогам чинних законів. На практиці ж законними де-факто стають будь-які рішення та дії, якщо вони не були оскаржені як незаконні або, будучи оскарженими, не були визнані незаконними.

Яким же чином можна застосувати дискурсивну етику політичної відповідальності до реальної політики? Ця проблема пов'язана з низкою труднощів. Неможливо створити саме дискурсом відповідні умови для регулярної участі в практичній дискусії усіх опонентів. Часто густо бракує інституцій, які потрібні для дискурсивного волевиявлення з певної теми, процесів відповідної соціалізації, спрямованої на підготовку людей до участі в дискусії, самого бажання такої участі. Тому на питання, яким чином стає можливим моральне виправдання політичної практики, що має на меті реалізацію умов гідного людини буття, наприклад, Габермас відповідає, що для цього можна знайти хіба що лише процедурну відповідь.

Тому, на наш погляд, політична відповідальність як наслідок некоректних політичних дій владної політичної еліти повинна мати вираження передусім у вигляді санкції «вилучення зі сфери політичної діяльності». Механізми та процедури вилучення повинні бути протяжні у часі й наставати через дискретні інтервали часу. Оцінювати політичні дії владної політичної еліти та формувати інтеграл відповідальності з боку суспільства для представників владної еліти необхідно безперервно. Якщо лінія оцінки переривається, дискретний характер процедур притягнення до політичної відповідальності надзвичайно ускладнює застосування санкцій. Тому виникає необхідність розробити систему оцінки політичної відповідальності для представників владної політичної еліти усіх рівнів. Ця система може набути форми своєрідного «віртуального політичного кодексу», а до неї доцільно, на наш погляд, включати як критерії моральної відповідальності політичних кроків владної еліти, так і критерії професійної ефективності політико-управлінських кроків.

Політик має передусім виходити з норми, яка зобов'язує врегулювати усі конфлікти тільки досягненням згоди в дискурсі. Ця норма вимагає в усіх конфліктних ситуаціях, коли стикаються інтереси одних з інтересами інших, дбати про розумну практичну згоду з ними (при цьому розумне означає, що немає іншого примусу, окрім примусу вагомішого аргументу).

Водночас політик повинен, на наш погляд, дотримуватися імперативу ідеальної основної норми (вимоги консенсуального врегулювання конфлікту і неприпустимості застосування сили) в межах, які виключають перешкоди для здійснення норм збереження й захисту існуючого. Саме в цьому полягає парадоксальна ситуація проблеми застосування ідеальної етичної норми.

З цього діалектичного напруження між ідеальними основними нормами і політичною реальністю випливає третя норма, що долає відмінність між політичною етикою відповідальності та реальною політикою, яка фундується на незалежному від моралі, суто стратегічному мисленні.

Незважаючи на те, що відповідальний політик зобов'язаний зберігати і захищати довірену йому реальність, це аж ніяк не означає, що він позбавляється обов'язку керуватися ідеальною основною нормою розв'язання конфлікту на підставі аргументативного досягнення консенсусу. Скоріше з напруження між двома нормами з'являється стратегічно застосовна норма: згідно з можливостями впливати на довгострокову зміну відносин (з метою зменшення напруження між ідеальною нормою розв'язання конфлікту та політичною реальністю), на-

ближати таким чином ідеальні умови консенсуального розв'язання конфліктів.

Отже, політика, яка ґрунтується на етиці політичної відповідальності, має охоплювати такі основні моменти:

- 1) контрфактичне передбачення ідеальної комунікативної спільноти;
- 2) фактичні передумови реальних відносин комунікації;
- 3) практичну необхідність прогресивного подолання відмінності між першим та другим.

Тільки розвиток реальних форм політичної відповідальності може забезпечити достатній для розвитку суспільства рівень активності громадськості та політичних структур. Наявність вказаних умов сприяє в Україні конструктивній співпраці політичної еліти і громадянського суспільства, що зможе в перспективі стати запорукою стабілізації української політичної системи. Однак, головним ми вважаємо те, що політична відповідальність повинна стати національною цінністю, усвідомленою народом і офіційно вираженою.

3.2 Формування професійної відповідальності владної еліти в українському суспільстві

Безумовними й обов'язковими ознаками політичної еліти мають бути професіоналізм і патріотизм. Ми притримуємося тієї точки зору, що необхідно розглядати політичну діяльність як різновид управлінської професії у сфері соціально-політичного управління. Тоді стає зрозумілим, що для оцінки результатів професійної діяльності української владної політичної еліти необхідно мати визначені критерії професійної відповідальності, тобто відповідальності за здійснення професійної діяльності. Їх, на наш погляд, й необхідно формувати за логікою формування критеріїв відповідальності за здійснення професійної діяльності, наприклад, лікарем, податківцем, військовослужбовцем чи вчителем. У свою чергу відповідальність за наслідки та результати повинні стати критерієм якості політичної діяльності української владної еліти.

Професійна відповідальність владної політичної еліти, за словами М. Пірен, – «це не стільки її суспільна репутація, скільки усвідомлення нею свого обов'язку перед суспільством, а також спроможність виконувати обіцянки, що відповідають суспільним очікуванням та входять до сфери повноважень і компетенції того чи іншого типу еліти» [130].

На нашу думку, професійна відповідальність – поняття інтеграційне. Саме в ній інтегрується сукупність політичної, правової, соціальної та морально-етичної відповідальностей. І в такому випадку все

стає на свої місця: обіцянки депутатів, політичних лідерів, управлінців ніколи не будуть «словами», а обов'язково «дієвими рішеннями». Отже, професійну відповідальність політико-владної еліти можна визначити як суспільно значущу інтегральну цінність, котра проявляється в когнітивній, емоційно-мотиваційній та поведінковій сферах і є необхідною для соціальної адекватності її вчинків у суспільних нішах.

Політична відповідальність є передусім відповідальністю політичних партій, інших суспільних сил та інститутів. Прийняття відповідних рішень стосовно конкретних посадових осіб теоретично є можливим саме внаслідок належності їх до тих чи інших політичних угруповань. Характерно, наприклад, що О. Мороз в свій час у заяві, розповсюдженій прес-службою СПУ в розпал «спікеріади» 2006 року, зазначав: «Партійна політична відповідальність високих державних службовців у будь-якому разі надійніша і ефективніша, аніж відповідальність, умовно кажучи, перед друзями чи бізнес-партнерами. Партія підзвітна виборцям, а перед ким звітують, скажімо, куми?...»[276].

Україна є одним з європейських та світових лідерів за кількістю зареєстрованих політичних партій. Станом на 26 вересня 2016 р. в Україні зареєстровано 344 діючі політичні партії [277]. Але досить мало відомо про їхню діяльність і їхні партійні програми. У більшості випадків інформація про ті чи інші партії обмежується рівнем популярності лідерів. Якщо керівник партії відомий у суспільстві, то і про саму партію теж якось знають. З іншого боку, як можна говорити про відповідальність партій, якщо вони фактично не виявляли своєї політичної діяльності й відповідати їм просто немає за що: майже половина всіх українських політичних партій з'явилися за останні три роки. Так, за 8 місяців 2016 року було зареєстровано 41 нову партію; у 2015 році – 79; у 2014 році – 37. Загалом 2015 рік став рекордним для України за кількістю зареєстрованих політичних партій. До цього найбільше партій за один рік було зареєстровано після Помаранчевої революції, у 2005 році – 24 нові партії [277].

Але проблема у тому, що новостворені партії не беруть активної участі у виборах. Із створених у 2015 році партій, що могли взяти участь в чергових місцевих виборах, лише менше половини висунули кандидатів – 22 партії із 50. Ще вісім політичних сил заявили про своє бажання взяти участь в місцевих виборах, але так і не висунули жодного кандидата. Цікавим є те, що сьогодні в контексті контролю за відповідальністю політичних партій перед виборцями Комітет виборців України розпочав проект «Дослівно» з дослідження політичних обіцянок та їх виконання партіями і окремими політиками, з метою інформування виборців про реальну діяльність українського політикуму. «Дослівно» буде не просто одним дослідженням, а стартом великого

довготривалого проекту. Це буде системна тривала робота по моніторингу політичних обіцянок політиків різного рівня [278].

Щодо професіоналізму владної еліти. Ми постійно є свідками того, як у велику політику проходили й проходять спортсмени, підприємці, співачки, охоронців, журналісти, люди, які фактично не мали відповідної фахової підготовки. Форсованим маршем продовжує рухатись до політики великий бізнес, скільки б не говорили про необхідність його відокремлення від політики. І сьогодні це вже, навіть, не тенденція, а закон. Характерним у свій час був приклад російської компанії «Юкос». За словами політолога Д. Видріна, – суть конфлікту цієї компанії полягає не в тому, що її власники вирішили відійти від влади, а в тому, що вони побажали дуже щільно увійти до влади. «Коли стали підраховувати, скільки депутатів «Юкос» збирається провести в Думу за допомогою фінансування, то вийшло, що в руках однієї російської компанії зосереджується мало не контрольний пакет російського парламенту» [279].

Бізнес постійно бажає брати участь у внутрішніх справах влади. Майже третину (29%) тих, хто балотувався до українського парламенту в 2006 р. в списках політичних сил, становили представники бізнесу. Це набагато більша цифра, ніж під час попередніх виборчих кампаній. Підприємців у списках 2006 р., за офіційними даними ЦВК, налічувалося 2303 особи, керівників та працівників державних підприємств – 482, керівників і співробітників фінансових установ (читай – банків) – 82 [280].

В Україні надзвичайно мало професійних політиків, основним прибутком яких була б політична діяльність. Людину, яка тримає вдома мільйони доларів готівкою, важко називати політиком, а окремі з них, як свідчать е-декларації, мають більше майна, ніж олігархи. У 2016 р. депутатами Верховної ради задекларовано 12,6 млрд грн коштів. В середньому на кожного депутата припадає майже 30 млн грн (!). Майже 70 % цих коштів народні обранці тримають в іноземній валюті, не довіряючи українській гривні. 7,4 млрд, або 60 % від загальної суми коштів, депутати тримають в готівці, не довіряючи українським банкам [281].

В Україні давно відбулося поєднання політичних команд, які обслуговують інтереси кримінального капіталу. Склалась своєрідна форма організаційного зв'язку олігархічного прошарку суспільства з його економікою, який формується поза меж ринкових механізмів й призводить до руйнації держави. Базовим живильним середовищем олігархії є паразитування в економічному організмі країни, тому українську олігархію відносять до карнавального-паразитарного типу [282; 283].

Тож не дивно, що партії мають найнижчу довіру громадян, порівняно з іншими суспільними та політичними інституціями, – церквою, громадськими організаціями, профспілками, вітчизняними і зарубіжними ЗМІ. За дослідженнями соціологів, українці найбільше довіряють церкві – 58,8 %, волонтерам – 57,7 %, Збройним Силам – 45,3 %. Тим часом, президент, парламент та уряд мають довіру суспільства менше 10 % [284]. Поки це не зміниться, про якое економічне зростання та вдалі реформи не може бути й мови.

Класичним слід розуміти таке тлумачення політичної відповідальності, коли політичним партіям або їх лідерам громадяни відмовляють на нових виборах, якщо ті не виконували своїх політичних обіцянок. Так, у свій час Блоком Литвина в 2009–2010 рр. не виконано жодної передвиборчої обіцянки [285]. Блок не порадував своїх виборців потужною законотворчістю, але зміг напрацювати з початку року 64 законопроекти, з яких 3 поповнили законодавчу базу України [286].

Комуністи подали найменше всіх законопроектів (63) й найменшу кількість ухвалених проектів (2). Левова частка передвиборчої програми КПУ була присвячена соціальним ініціативам. Комуністи також планували ліквідувати інститут президентства, державні адміністрації, недоторканість депутатів, суддів і інших посадових осіб. Серед соціальних ініціатив були запропоновані: пенсія не нижче прожиткового мінімуму, подвоєння реальних доходів працюючих, державне регулювання цін на найбільш соціально-важливі категорії товарів та послуг, кошти на освіту і науку, соціальні виплати при народженні дитини та на її утримання, збільшення стипендій, безоплатну меддопомогу, державне фінансування будівництва житла для незаможних і пільговиків. У своїй законодавчій діяльності фракція зосередилася на політико-правовому напрямку (20 законопроектів з 63), соціальні питання цікавили комуністів менше [286].

Аналізуючи суть законодавчих актів, які пропонувала КПУ, стає зрозумілим: партія продукувала другорядні, стосовно своїх обіцянок, документи (за винятком хіба що проекту про підвищення престижності шахтарської праці).

Партія Регіонів виконала передвиборчу програму лише у тій частині пунктів, які фактично співпали з НУНС та БЮТ, а саме щодо студентських стипендій та підтримки матерів. Однак, Партія Регіонів проігнорувала виконання передвиборчої обіцянки про муніципальне житло, хоча має чисельні представництва у міських радах, а для виконання цього пункту програми необхідними є лише рішення саме міських рад. Крім того, відсутні законодавчі ініціативи щодо виконання пункту по житлу для працівників бюджетної сфери.

Виконання передвиборчих обіцянок блоком «Наша Україна – Народна Самооборона» (НУНС). Якщо уважніше придивитися до їх законотворчості, то стане очевидним, що вони так і не дійшли до виконання більшості пунктів власної програми. Так, скасувати депутатську недоторканність на законодавчому рівні в 2009 році вже не пропонували. Поза увагою залишилися відродження українського села, збільшення зарплат та пенсій, медицина. Реальне виконання обіцянок – тобто кількість прийнятих Радою законопроектів з числа тих, які пропонувала фракція НУНС – нівелює ефект від роботи цієї парламентської сили. Законами стали лише 4 проекти, авторами чи співавторами яких є представники пропрезидентської фракції.

За оцінкою фахівців, БЮТ мала найвищу оцінку відповідальності відповідно до своєї передвиборчої програми [287, с. 5]. Передвиборча програма БЮТ отримала активну назву – «Український прорив», яка мала показати, що під проводом Юлії Тимошенко країна лише за п'ять років стане в один ряд з найбільш активними, в сенсі економічного та соціального розвитку, країнами якщо не світу, то Європи.

БЮТ планував ввести обов'язкове медичне страхування, створити соціальній ринок ліків, серйозно стимулювати науку (особливо досліджень і розвитку ринку високих технологій). Також планувалося зробити з України велику транзитну державу, надати стимулюючого імпульсу малому та середньому бізнесу, ухвалити Податковий кодекс і ліквідувати ПДВ.

Планувалися й інші «прориви», зокрема енергоефективний, інвестиційний, будівельний та аграрний. 2009 рік показав, що значення слова «прорив» для бютівців і для звичайних людей докорінно різниться. Про проривні бажання соратників Юлії Тимошенко свідчило лише те, що БЮТ намагався підступитися до максимальної кількості поставлених у програмі задач.

Огляд законопроектів, який подавала фракція БЮТ, говорить про те, що бютівці частіше сходили з лижні у бік підвищеної уваги до проблем Кабміну (або задач, на яких наголошувала прем'єр) та завдань політичної доцільності.

«Прорив» зовсім перетворюється у фікцію, коли придивитися не лише до законопроектів, авторами або співавторами яких є бютівці, а й до більш серйозних, які мають реальний вплив на життя українських громадян, документів «від БЮТ». Йдеться про проекти, які були підписані, тобто фактично стали законами. Таких за першу половину 2009 року з'явилося 14. Але серед них фактично не було жодного, який можна було б розцінювати як спробу системного вирішення проблем, вказаних в якості програмних засад діяльності блоку.

ККД виконання обіцянок за 2009–2010 рр. (відношення підписаних законопроектів, які відповідають програмі партії або блоку до загального числа запропонованих фракцією) у КПУ становив 0 %, у НУНС – 0,5 %, у БЮТ 0,6%, у ПР – 1,1 %, у БЛ – 1,5 % [297]. Найбільш плідно (у перерахунку на одного парламентаря) працює БЛ – 3,2 проекти, за ним НУНС з 2,6 проектами та КПУ з 2,33. Найменша продуктивність у депутатів з БЮТ (2,01 проект) та парламентарів з ПР (лише 1,46).

Варто зазначити й безпідставно амбітні соціальні плани, якими рясніли програми більшості кандидатів у президентській кампанії 2010 року, які були досить дивними з огляду на те, що відповідно до чинного законодавства Президент не наділений достатнім обсягом повноважень для їх реалізації [288].

Так, на наш погляд, найменш соціально орієнтованим політиком в Україні виявився Сергій Тігіпка. У його надзвичайно лаконічній передвиборчій програмі соціальні питання як такі взагалі відсутні. Не було їх і в переліку політичних пріоритетів цього кандидата, що містить конкурентоспроможну економіку, сильну державу та розвинену демократію. Навіть більше, Тігіпка – чи не єдиний з усіх ключових кандидатів у Президенти, хто використовує у своїй передвиборчій програмі відверто ліберальні гасла. Усе це дає підстави стверджувати, що він – прихильник американської моделі, де соціальна сфера є похідною від економічного розвитку, а держава гарантує лише мінімальний рівень соціального захисту.

З нечисленних положень передвиборчої програми Тігіпка привертають увагу його наміри у сфері освіти. На відміну від більшості інших політиків цей кандидат не соціалізує вищу освіту, не перетворює її на інструмент утримання молоді завдяки збільшенню державного замовлення. Натомість декларується, що «оновлена система освіти забезпечить український інноваційний прорив». На жаль, його програма не зазначає, яким саме чином він планує цього досягти.

Не менш амбітні плани С. Тігіпка у сфері демографічної політики. Зокрема у його програмі йдеться про те, що «українці більше народжуватимуть дітей». Водночас зазначається, що «демографічна політика держави повинна підпорядковуватись інтересам конкретної сім'ї» [289]. Однак питання, яким чином буде забезпечено збільшення народжуваності після обрання Тігіпка Президентом і як це відповідатиме інтересам «конкретної сім'ї», залишаються відкритими.

А. Яценюк пропонував «спроєктувати наново» бюджетну медицину та освіту, що дасть їм змогу стати «більш конкурентоспроможними порівняно з приватними послугами в цій сфері» [290]. Усвідомлення необхідності не тільки надавати суспільні послуги, а й підвищувати

їхню конкурентоспроможність безперечно свідчить на користь цього політика, проте відсутність будь-яких конкретних пропозицій щодо поліпшення ситуації змушує ставити під сумнів його здатність досягти задекларованих цілей.

Якщо Тігіпка та Яценюка можна було класифікувати як носіїв ліберальної ідеології, то наступні три кандидати, починаючи з Ющенка, належать до табору соціал-демократів, які намагаються поєднати економічну свободу з принципами соціальної справедливості. Остання і стала ключовою ідеєю програми В. Ющенка [291]. В. Ющенко обіцяв «встановити чесну прозору формулу розрахунку зарплат та пенсій». Зокрема передбачалося встановити «справедливі співвідношення в оплаті праці всіх працівників бюджетної сфери», а також скоротити розрив між мінімальною та максимальною пенсіями. Водночас «мінімальна пенсія дорівнюватиме реальному прожитковому мінімуму».

З іншого боку, декларується принцип «багаті мають платити більше за бідних», проте відсутність будь-яких конкретних інструментів його реалізації, крім запровадження спеціального податку на «розкішне майно», ставить під питання послідовність дій Ющенка щодо забезпечення справедливішого перерозподілу суспільних благ [291].

Починаючи з Віктора Ющенка, освіти, передусім вищій, у передвиборчих програмах кандидатів починає надаватись успадкована від радянських часів і неприйнятна для західних суспільств соціальна функція. Так, у його програмі йдеться про необхідність збільшення держзамовлення, «щоб усі здібні діти мали можливість вчитися». Оскільки рівень держзамовлення в Україні й без того безпрецедентно високий за європейськими мірками, виникав сумнів, наскільки ефективним є подібне спрямування обмежених державних ресурсів та якою буде подальша доля на ринку праці такої кількості спеціалістів.

Цікавим є інструмент соціально-демографічної політики, який пропонував впровадити В. Ющенко: скорочення робочого дня на одну годину зі збереженням заробітної плати для матерів з дітьми дошкільного та молодшого шкільного віку. Попри те, що можливість повсюдного практичного впровадження цього інструменту та його результативність викликають великі сумніви, зміщення фокусу з виплат при народженні дитини до непрямих засобів впливу на народжуваність, безумовно, є позитивним сигналом [291].

Юлія Тимошенко одним із завдань передвиборчої програми поставила «перемогу над бідністю та соціальною несправедливістю». Досягти цього Тимошенко також планувала завдяки запровадженню спеціальних податків «на розкіш» і збільшенню мінімальної частки «зарплати у структурі собівартості до рівня світових стандартів» [292].

Чималу увагу в передвиборчій програмі Ю. Тимошенко приділено пенсійній реформі, зокрема пропонувалося запровадити накопичувальну пенсійну систему. Безперечно, ця важлива реформа вже давно на часі в Україні, проте навряд чи навіть найуспішніше її проведення змогло б забезпечити виконання такої обіцянки Тимошенко: «розмір пенсії становитиме не менше 60 % середньої заробітної плати, яку громадянин отримував до виходу на пенсію» [292].

Соціальною фішкою Тимошенко, як відомо, стало повернення населенню втрачених вкладів Ощадбанку Радянського Союзу. Його планувалося повністю завершити протягом трьох років. Утім, варто зазначити, що спосіб, у який це досі здійснювалося, за рівнем інфляційних тисків на економіку можна порівняти хіба що з прямою емісією. Серед інших соціальних гарантій передбачається збільшення стипендій до рівня прожиткового мінімуму, а також запровадження гарантованої медичної страховки «за рахунок роботодавця чи держави» [292].

Основним інструментом соціально-демографічної політики у розумінні Ю. Тимошенко залишалися виплати при народженні дитини. Додатково вона взяла на себе зобов'язання «відновити довгострокове іпотечне кредитування купівлі житла під 2–4 % на 10–30 років одразу після завершення кризи» [292]. Намір відновити те, про що навіть у кращі часи українці могли тільки мріяти, викликає щонайменше подив, а застереження «одразу після завершення кризи» не надто обмежувало Ю. Тимошенко в часі та змушувало сумніватися, чи доживе хтось із нас до цієї знаменної миті.

Програма В. Литвина була однією з найбільш деталізованих і сфокусованих на соціальній проблематиці. Переважна більшість ключових завдань «у соціальній та економічній сфері» нехтують економічною проблематикою та мають саме соціальний зміст. У них об'єднано заходи державної політики, що наближають нас до європейських стандартів, і утопічні декларації радянського зразка, що йдуть урозріз з принципами ринкової економіки.

До перших належить, зокрема, «скасування системи обрахунку мінімальної зарплати та заміна її соціальним стандартом споживання на основі обрахування витрат» [293]. Останні включають наміри повернути у державну власність водоканали, газо- та електромережі, газові та нафтові родовища, а також запровадити державний контроль за цінами на ліки, продукти харчування та товари першої необхідності.

Але дещо утопічними та необґрунтованими виглядали обіцянки «доведення частки оплати праці у виробничій сфері з 8 % до 30 % собівартості продукції»; «підвищення пенсій до 80 % від середньої заробітної плати» та «забезпечення співвідношення мінімальної та максимальної заробітної плати в пропорції 1 до 5» [293]. Проте не зрозуміле

а ні джерело наведених співвідношень, а ні спосіб, у який Литвин планував регулювати максимальну зарплату. Поряд із популярним серед кандидатів у Президенти податком «на багатство» в програмі Литвина пропонується запровадження прогресивної системи оподаткування, а окрім традиційного фінансування соціального житла та надання кредитів на будівництво декларувався намір встановлення «справедливих тарифів на комунальні послуги» [293]. На жаль, у програмі не зазначається, як він розуміє міру справедливості тарифів. Якщо за таку міру взяти ринкову обґрунтованість, то виходить, що тарифи на комунальні послуги ще мають значно зрости.

Серед позитивних у програмі Литвина варто зазначити цікаві інструменти демографічної політики. Насамперед ідеться про «надання державою молодим сім'ям пільгового кредиту на житло; списання 25 % суми кредиту після народження першої дитини, 50 % – другої, повне погашення при народженні третьої дитини» [293]. Застосування такого інструменту дало б змогу ефективніше використовувати державні кошти, одночасно стимулюючи народжуваність і збільшуючи рівень забезпечення населення житлом.

Не менш вартим уваги є запропонований Литвином підхід до повернення втрачених заощаджень, «у тому числі шляхом участі громадян у приватизації ліквідних підприємств, виділення їм землі, забезпечення лікування та навчання за рахунок бюджету, звільнення від сплати комунальних послуг» [293]. Пропоновані заходи є більш виваженими з економічного погляду та містять менше інфляційних загроз, аніж безпосередня виплата вкладникам їхніх заощаджень, частково здійснена Тимошенко. Утім, передбачені Литвином механізми фактично наслідують систему пільг у сфері ЖКГ, освіти та охорони здоров'я, а щодо приватизації, то взагалі змушують згадати про ваучери 90-х років. Обидва ці підходи, на наш погляд, вже давно себе дискредитували.

Віктор Янукович набагато випереджав більшість своїх конкурентів за обсягом соціальних зобов'язань, передбачених у його передвиборчій програмі. Особливістю його програми був цілком європейський підхід до формування соціальних стандартів, зокрема в ній передбачається необхідність «задоволення культурних потреб та можливості придбання товарів довгострокового споживання». Йшлося також про «встановлення мінімальних розмірів пенсій, які забезпечуватимуть базові потреби кожної людини: житло, їжа, лікування» [294].

Одним з пріоритетів програми Януковича була демографічна політика, спрямована на підвищення народжуваності в Україні. Її основним інструментом традиційно залишаються виплати при народженні дитини, що до 2011 року мають зрости вдвічі. Крім того, передбача-

ється активніше використання виплат з догляду за дитиною, до того ж такі виплати триватимуть аж до досягнення нею 18 років [294].

Передбачалося відновлення іпотечного кредитування «з фіксованою ставкою не більше 7 % на рік», що виглядає трохи реалістичніше, аніж «2–4 %» Юлії Тимошенко. Додатково Янукович пропонував використання такого широко вживаного в багатьох країнах Європи інструменту вирішення «житлового питання», як будівництво соціального житла. Утім, навіть за малоймовірної умови повного виконання всіх перелічених обіцянок, досягнення задекларованої мети Януковича «п'ятдесят мільйонів українців вже у 2020 році» [294] видається утопічним, адже найоптимістичніші демографічні прогнози пропонують цифру, що менша майже на десять мільйонів.

Освіті також надається соціальна функція. Зокрема програма Януковича гарантує «збільшення кількості бюджетних місць у державних вищих навчальних закладах до 75 %» [294]. Питання викликає і походження самої цифри саме у 75 %, і доцільність такого кроку, зважаючи на те, що Україна і без того посідає одне з провідних місць у світі за часткою робочої сили з вищою освітою.

Цікаво, що крім традиційних для більшості кандидатів обіцянок підвищити пенсії та соціальні виплати і забезпечити населення житлом та освітою, програма Віктора Януковича містить ноу-хау, яке суперечить соціал-демократичному спрямуванню більшості її положень. Ідеться про намір запровадити державні «антикризові» продовольчі та медичні кошики, тобто переліки продуктів харчування, лікарських засобів і медичних послуг, що мають бути захищені державою від цінних коливань [294]. Одразу спадають на думку закиди у ручному керуванні економікою, на які не скупився Янукович, критикуючи свої політичних опонентів.

Власне, ставши Президентом України, В. Янукович своїх соціальних обіцянок так і не виконав. «По-перше, так і не введена обіцяна вже в цьому році щомісячна допомога дітям до 18 років, – наголошує колишній перший заступник міністра праці та соціальної політики П. Розенко. – Дітям від 3 до 13 років обіцялося 250 гривень на місяць, від 13–18 років – 500 гривень. Так і не підвищена одноразова допомога при народженні дитини – Віктор Федорович теж обіцяв її проіндексувати. Крім того, обіцялося виплачувати з 2011 року: за першу дитину 25 тисяч гривень, за другу – 50, за третю – 100. Але вже зараз зрозуміло: і цієї обіцянки дотриматися не вдасться. У передвиборчій програмі Януковича було також зафіксовано зобов'язання встановити мінімальну пенсію на рівні на 20 % більше, ніж прожитковий мінімум. На сьогодні це теж не здійснено.

Серед таких конкретних речей говорилося і про закон, розпіарений тодішньою опозицією, про встановлення нових соціальних стандартів. Команда Януковича обіцяла, що з першого дня нової влади закон буде виконаний у повному обсязі, а його не виконують» [295].

Однак, ніякої відповідальності перед виборцями за свої обіцянки, окрім моральної, ані партії, ані їх лідери не несуть. На жаль, чіткого закону, який контролював би виконання партійних обіцянок не існує. Хоча підпункт про практичне виконання передвиборчих програм є в Законі про імперативний мандат. Українському виборцю доведеться знову вірити на слово. Бо законного способу вимагати від партій виконувати свої обіцянки, поки що, немає. Хоча дещо оптимізує ситуацію те, що у Верховній Раді України було зареєстровано законопроект про внесення змін до Закону України «Про політичні партії в Україні» (щодо звітності партій за політичні та передвиборчі програми), за який проголосували 332 депутати при 226 необхідних [296].

Як йдеться у пояснювальній записці, законопроект під реєстраційним № 1467 передбачає «встановити політичну відповідальність парламентських партій за реалізацію їхніх партійних та передвиборчих програм, вдосконалити партії як інститут політичної системи України». Зокрема, планується, щоб «політичні партії, представники яких є народними депутатами України, щороку звітували про хід реалізації програми політичної партії та передвиборної програми». На думку автора проекту О. Зарубінського, партії, які брали участь у виборчих блоках, надаватимуть спільний звіт разом з іншими партіями-учасниками блоку.

Однак видається, що відповідальність, яку пропонує встановити цей законопроект, буде мінімальною. З супровідних до законопроекту документів можна дійти висновку, що розробник підійшов не надто серйозно до цієї законодавчої розробки. Зміни, які він пропонує, обмежуються кількома рядками, доданими до ст. 7 Закону України «Про політичні партії в Україні», в яких і йдеться про цю ефемерну відповідальність.

Проте вже традиційно для вітчизняної законодавчої практики жодного слова не було про те, яким саме буде механізм стимулювання чи примусу до публікації таких звітів. Якщо ж дивитися на ті проекти, які все ж таки стали законами або були підписані, тобто не враховувати спроби щось створити, а оцінювати лише реальні справи, загальна ефективність роботи парламентських фракцій стане взагалі мінімальною. Так, серед запропонованих депутатами за січень-серпень 2009 року 882 законопроектів лише 31 був підписаний. Тобто тільки один з 28 проектів у сучасному українському парламенті стає законом [297].

Міністерство юстиції ініціювало більш жорсткий підхід – з квітня 2011 воно планувало розпочати перевірку виконання партіями вимоги закону України «Про політичні партії в Україні» щодо участі у виборах у Верховну Раду України й на пост Президента України протягом десяти років від дня реєстрації політичної партії та анулювання реєстраційних свідоцтв партій, котрі не висували протягом цього строку своїх кандидатів на вибори Президента й Верховної Ради [298]. Однак і сьогодні за даними соціології, наприклад, народні депутати Верховної Ради України VIII скликання за два роки своєї каденції виконали менше 50 % передвиборчих обіцянок [299].

Отож наша політико-управлінська еліта мусить усвідомити, що:

1) без стратегічного мислення управляти державою в сучасному світі неможливо;

2) вона цього у своїй країні робити не вміє, або ж той, хто міг би це робити, не може пройти до влади через брак фінансових ресурсів.

Таким чином, виходить, що зі ступеня доцільності та оптимальності політичних дій, ступеня відповідності політичних обіцянок реальним діям владної політичної еліти виводиться величина їхньої політичної відповідальності. Сьогодні ж все це свідчить, що для виборців сенсу обирати в Верховну Раду партії, орієнтуючись на те, що вони обіцяють, немає. Особливо це стосується невеликих фракцій Верховної Ради, яки фактично не мають можливості (навіть якби вони того і хотіли) впровадити в життя власні ідеї.

Сьогодні, на наш погляд, шляхи формування професійної відповідальності політико-владної еліти повинні бути пов'язані таким чином.

По-перше, необхідно збалансувати обсяги повноважень у сфері державного управління і ступеня відповідальності за його стан. До конституційної реформи ані глава держави, ані парламент не відповідали за стан державного управління: у не вельми привабливій ролі «хлопчика для биття» виступав уряд. Після 2006 року парламентська більшість і створений нею уряд тільки частково почали визначати зміст державного управління. Глава держави, з одного боку, ветоував ухвалені закони і зупиняв дію урядових постанов, а з другого – своїми указами, виданими відповідно до власного бачення управлінської доцільності, зобов'язував уряд до певних дій. Формування урядової більшості за участю пропрезидентського мегаблоку становища не змінює: нав'язувати власну політику вічним опонентам незрівнянно зручніше, аніж тимчасовим союзникам.

По-друге, відповідальність за здійснення влади в українському суспільстві повинна бути пов'язана виключно з результатами. Демонстрація здатності належно здійснювати владу потребує наявності у правлячого угруповання певних часових меж для реалізації публічно

задекларованих завдань. Скорочення цих меж у європейських демократіях можливе виключно за умови кризи правлячої коаліції.

По-третє, відносини відповідальності повинні практично пов'язувати вітчизняних політиків з народом, як це має бути в демократично організованому суспільстві. Плебісцитарність української демократії і нерозвиненість партій, які більше нагадують давні клієнти, зумовлюють високий ступінь незалежності політиків від суспільних інтересів, настроїв та очікувань. Не виборці визначають бажаний напрям розвитку суспільства – їм нав'язується дуже обмежена кількість варіантів вияву політичної підтримки. Сьогодні відчуження населення від політики не зменшується, а зростає. А заявлене прагнення посилити відповідальність політиків перед вождями помітно контрастує з цілковитою байдужістю до забезпечення відповідальності політиків перед виборцями. За таких обставин вибори стають не святом демократії, а даниною безнадії.

По-четверте, зробити максимально прозорим політичне життя владної української еліти. Політична відповідальність без цієї прозорості неможлива: громадяни мають знати, хто претендує на право ними керувати. Сьогодні владна політична еліта не поспішає оприлюднювати власні наміри та інтереси. В оцінках помітно переважають «плітки у вигляді версій». Електорат залишається об'єктом найбезсоромнішого і найбеззастережнішого маніпулювання.

По-п'яте, одним з важливих шляхів є те, що реальне функціонування демократичних механізмів здійснення влади повинно забезпечуватися змагальністю та відповідальністю політичних партій під контролем громадян. Контроль слід здійснювати через засоби масової інформації, громадські організації та неполітичні об'єднання громадян. Отже, є необхідність в створенні наступних механізмів демократизації: 1) демократичного та політично відповідального змагання партій; 2) демократичного механізму контролю громадськості за діями політичних партій й вищої партійної еліти.

Якщо політична партія пропонує політичний проект і отримує внаслідок укладання угоди з народом під час голосування згоду та повноваження на виконання цього політичного проекту, то відповідальність повинна наставати за невиконання угоди з населенням. Цей політичний проект слід зафіксувати інформаційно-правовим чином, щоб у результаті можна було говорити про політичну відповідальність за дії, рішення, зобов'язання та обіцянки представників вищої владної політичної еліти.

На перший погляд все здається простим і зрозумілим: якщо політична партійна еліта не виконала своїх передвиборних обіцянок, виборець може її «електорально покарати», проголосувавши на наступ-

них виборах – чергових або позачергових – за іншу партію. Звідси начебто очевидний висновок про те, що партії будуть з усіх сил намагатися реалізувати пункти своїх передвиборних програм, щоб виправдати довіру своїх же виборців.

Але, щоб навіть осмислити таку річ як «професійна політична відповідальність владної еліти», громадянин повинен з'ясувати для себе: наскільки політична партія реалізувала задекларовані у виборчій програмі цілі. Інакше як він зможе визначитися з тим, що йому потрібно робити стосовно цієї партії та її представників – «електорально карати» або ж «електорально заохочувати»?

Звідси випливає практична неспроможність реалізувати тезу про «політичну відповідальність». Наприклад, цілком очевидно, що при наявності в коаліції п'ятьох, або навіть, трьох партій, виборча програма жодної з них а ргіогі не може бути реалізована цілком і повністю. Справа тут не в ідеологічній сумісності чи несумісності, а в здоровому глузді – жодна політична партія не погодиться виконувати не свою, а чужу програму на 100 % – хай навіть і союзника по коаліції (які, як показала політична практика в Україні, є вельми недовговічними). Адже це б означало розписатися у своїй неспроможності і поставити в порядок денний питання про те, а навіщо, власне, взагалі існує така політична сила і який сенс за неї голосувати.

У цьому контексті цікаво навести думку лідера польської парламентської партії "Самооброна" А. Леппера: «Якби виборці віддали за мою партію 100 % голосів, тоді б я і програму виконував на 100 %. А так, як «Самооброна» набрала трохи більше 10 %, то я несу відповідальність за виконання тільки 10 % з обіцяного» [300]. Тому і проводяться всілякі внутрішньокоаліційні переговори, уточнюються позиції, щоб по закінченню каденції кожна партія мала з чим вийти перед ясні очі своїх виборців. Зіставивши передвиборну програму партії і програму діяльності уряду, виборець може спочатку порівняти рівень врахування, а потім і виконання даних цією політичною силою обіцянок.

Від того, наскільки він вважатиме цей рівень задовільним, і буде залежати його електоральна поведінка на наступних виборах. Тим виборцям, які дорожать своїм правом голосу і бажають підійти до майбутнього голосування з усією відповідальністю, залишається тільки обзавестися двома текстами – передвиборною платформою політичної партії, представленої в парламентській коаліції і програмою діяльності КМУ. Доцільним було б запровадження для парламентських партій опублікування самозвіту-аналізу щодо виконання політичних обіцянок та зобов'язань. Для представників вищої політичної еліти (політичних діячів, депутатів, посадових осіб зі статусом «політичного рі-

шення») запровадити політичний професійний кодекс правил, дій, рішень та політичної відповідальності.

Але тут українського виборця чекає розчарування, оскільки останній рік уряд працював без будь-якої програми. Дуже вигідно «відповідати політично» тоді, коли навіть не існує документа, за яким тебе можуть перевірити. Неохоче збираючись на вибори, коаліційні партії активно будуть, та й вже експлуатують риторику, що, мовляв, їм не дали можливості і часу реалізувати все намічене. Власне, це бездоганна позиція: поділяти владу за формулою відносної більшості в парламенті, а відповідальність – пропорційно кількості отриманих партією голосів.

Тому у політиці, як і в будь-якій іншій сфері, існує або персональна відповідальність, або ж колективна безвідповідальність. Сьогодні, на жаль, в Україні діє така система формування влади, в якій не присутній ні елемент представництва, ні тим паче елемент реальної відповідальності.

Резюме до третього розділу

Як показало проведене дослідження, цілісної аксіологічної системи політичної відповідальності в українському суспільстві поки що не вироблено. Враховуючи, що її розуміння знаходиться поза правовим примусом, в основу політичної відповідальності, на наш погляд, необхідно ставити такі поняття як «мораль», «совість», «честь» не тільки політичних діячів, але й, насамперед, представників владної політичної еліти.

Основними чинниками, які обумовили зниження ефективності механізму політичної відповідальності владної еліти в Україні, є наявність у суб'єктів політичного процесу таких якостей, які не дозволяють їм ефективно брати участь у роботі відповідних механізмів управління; номінальність функціонування певних політичних інститутів та механізмів (зокрема тих, що забезпечують артикуляцію інтересів та політичну відповідальність); збереження, а часом і поява в українській політичній системі нових, недемократичних за своєю суттю інститутів та практик.

У сучасних умовах партії й, відповідно, вища партійна еліта, стають реальними чинниками державного управління. Тому, на наш погляд, повинні створюватися механізми збалансування виняткової ролі партій. Повинні існувати норми, інститути, процедури забезпечення

конструктивного ставлення партій та вищої партійної еліти до інтересів розвитку суспільства і до функцій політичного керівництва.

Конструювання цілісної системи політичної відповідальності української владної політичної еліти, як і будь-якого іншого суб'єкта суспільних відносин, повинно передбачати комплексне використання всіх заходів соціальної відповідальності – етичних, моральних, політичних, юридичних та ін. Примат тих чи інших заходів відповідальності, їхня здатність замінювати та доповнювати один одного, залежить від сфери суспільних відносин, у якій діють суб'єкти відповідальності, від специфіки їхньої діяльності, а також від мети, що досягається шляхом застосування відповідальності.

При конституюванні відповідних механізмів в Україні слід врахувати наявний стан та дієвість всієї системи політичних механізмів, що забезпечують реалізацію волі народу. Заходи, спрямовані на зростання політичної відповідальності суб'єктів, яким делеговано владу, у жодному разі не мають призвести до радикалізації політичної боротьби або зниження рівня плюралізму в політичній дискусії.

Важливою умовою політичної відповідальності є політико-правова взаємодія громадянського суспільства і політичної еліти. На сьогодні питання ефективності управління, й у першу чергу публічного управління стають дедалі більш і більш актуальними, і це стосується не тільки України, але й усього світу. Ефективність публічного управління, безпосередньо пов'язана з легітимністю державної влади, з її підтримкою громадянами. Критеріями управлінських пріоритетів владної еліти є легітимність, законність, прозорість, чесність, ефективність, узгодженість, адаптація, партнерство і консультування. Ці чинники, власне, і є складовими ціннісної (аксіологічної) системи політичної відповідальності.

Основною проблемою функціонування механізмів політичної відповідальності як складової системи реалізації волі народу є проблема їх ступеня. З одного боку, надто чутливі механізми можуть завадити реалізації довгострокових політичних стратегій, узалежнити її від тимчасових настроїв або позицій нерепрезентативних, але активних в інформаційному просторі груп, зробити процес ухвалення і виконання політичних рішень хаотичним, обумовленим не стільки потребами та побажаннями загалу, скільки дією випадкових чинників та політичних коаліцій. Надміру складні у застосуванні механізми відповідальності, навпаки, зроблять поведінку суб'єктів, яким делеговано владу, надто автономною від зміни ставлення до них загалу.

Застосування народом імперативних механізмів безпосередньої демократії щодо посадових осіб нижчого рангу видається недоцільним. За умов розвиненої політичної культури політичного класу та ефективної дії механізмів реалізації волі народу гостре несприйняття їхньої діяльності з боку загалу тягне за собою чи добровільну їх відставку, чи звільнення компетентним органом, який має відповідні повноваження. Проте бажано розглянути можливість розширення політичної відповідальності тих чи інших керівників через дію політичних механізмів, розрахованих на участь територіальних громад та регіональних спільнот.

Поступова трансформація ролі держави в політичному процесі, дедалі більше зростання значення діяльності автономних від неї суб'єктів, які тим не менш, здатні справити суттєвий вплив на політичний процес, загострюють проблему розробки адекватних механізмів, за допомогою яких громадяни разом з іншими учасниками політичного процесу були б здатними застосувати до них політичну відповідальність.

Отже, можна дійти таких висновків: парламентські та президентські вибори, які є основними способами політичної відповідальності в демократичній державі, не повною мірою виконували відповідну функцію через слабкість політичних інститутів, нерозділеність сфер компетенції між ними. Це багато в чому зумовлено свідомою діяльністю впливових політичних гравців, які в умовах формування (а відтак слабкості) демократичних інституцій бажали знизити політичні ризики від конкуренції, а подекуди й просто вийти з-під впливу механізмів демократичного контролю.

Для оптимізації функціонування механізмів політичної відповідальності вищої владної еліти, на нашу думку, необхідне продовження структурних реформ органів влади, вдосконалення правового регулювання цієї сфери. В цьому контексті найважливішим є чітке встановлення компетенції та забезпечення на цій основі розмежування відповідальності між вищими органами держави, вдосконалення законодавчого регламентування імперативних процедур як безпосередньої відповідальності перед народом, так і перед інституціями його представництва. Структурування вітчизняного політикуму, зростання ваги публічної політичної конкуренції та політичної активності громадян є сприятливими передумовами для відповідних процесів.

Разом із тим, досі відкритою є проблема вдосконалення механізмів впливу народу на діяльність економічних суб'єктів, які, не прагнучи

отримати владні повноваження, тим не менш активно впливають на перебіг політичних процесів.

Безумовними й обов'язковими ознаками політичної еліти мають бути професіоналізм і патріотизм. Для оцінки результатів професійної діяльності української владної політичної еліти необхідно мати визначені критерії професійної відповідальності, тобто відповідальності за здійснення професійної діяльності. Їх, на наш погляд, необхідно формувати за логікою формування критеріїв відповідальності за здійснення професійної діяльності, наприклад, лікарем, податківцем, військовослужбовцем чи вчителем.

У свою чергу відповідальність за наслідки та результати повинні стати критерієм якості політичної діяльності владної української еліти. Сьогодні шляхи формування професійної відповідальності політико-владної еліти повинні бути пов'язані: з необхідністю збалансування обсягів повноважень у сфері державного управління і ступенем відповідальності за його стан; відповідальність за здійснення влади в українському суспільстві повинна бути пов'язана виключно з результатами; відносинами відповідальності практично слід пов'язувати вітчизняних політиків з народом, як це має бути в демократично організованому суспільстві; зробити максимально прозорим політичне життя владної української еліти. Політична відповідальність без цієї прозорості неможлива; реальне функціонування демократичних механізмів здійснення влади повинно забезпечуватися змагальністю та відповідальністю політичних партій під контролем громадян.

ВИСНОВКИ

Проведене дослідження показало, що розв'язання питань щодо політичної відповідальності владної української еліти є нагальною як теоретичною, так і практичною проблемою в українському суспільстві. Політична відповідальність є важливою та гострою проблемою сучасної політики, що потребує етичного осмислення. Ця проблема стала актуальною з розвитком демократичної моделі правління і на сьогоднішній день знаходиться в стадії теоретичної розробки.

1. Дослідження показало, що в науковій літературі немає однозначного розуміння сутності, особливостей і забезпечення політичної відповідальності як форми соціальної відповідальності. Політична відповідальність – автономний вид відповідальності, який стосується політичної сфери, та використовує правові та моральні механізми. Політична відповідальність притаманна лише вузькій професійній галузі і застосовується лише по відношенню до політичного суб'єкта, яким може виступати один індивід або група. Політична відповідальність у нашому розумінні є не стільки індивідуальною, скільки колективною; не стільки ретроспективною (такою, що передбачає настання негативних наслідків у разі вчинення певних дій, прийняття рішень або бездіяльності), скільки позитивною, спрямованою на формування свідомого ставлення до використання влади як вияву публічної довіри.

2. У демократичній державі, на відміну від авторитарної або тоталітарної, немає (і не може бути) такого центру ухвалення політичних рішень, який будував би взаємовідносини з іншими органами державної влади на засадах фактичного підпорядкування. Відповідно, немає і абсолютної централізації відповідальності. Однак діяльність державних органів, на які покладено розпорядчо-виконавчі функції, є неодмінно централізованою. Це зумовлює централізацію відповідальності за стан державного управління. При цьому відповідальність покладається тільки на ті політичні сили, які на виборах одержали від народу право визначати зміст державно-управлінської діяльності.

3. Безумовною є прозорість політичної відповідальності: про її наявність можна говорити тільки тоді, коли не тільки номінально визначено, а й усвідомлено суспільством, хто саме відповідає за стан державного управління, які політичні сили, представлені у сфері управління певними особами, визначають зміст, форму та способи використання державної влади і з якими суспільство має пов'язувати всі (позитивні й негативні) наслідки цього використання. Тому політичну відповідальність слід розглядати як відповідальність за належне (в розумінні суспільства або його більшості) здійснення державної влади. Суб'єктом політичної відповідальності при цьому постають ті носії

влади, які реально визначають зміст державно-управлінської діяльності. У тих чи інших проявах політична відповідальність є атрибутом усіх державно організованих суспільств. Інститут політичної відповідальності слід розглядати як неформалізовану форму суспільної відповідальності.

4. Вимогу стосовно впровадження принципів політичної відповідальності слід розглядати комплексно. Практична реалізація демократичних принципів залежить не тільки від провідної верстви суспільства, але й від громадян. Політична відповідальність пов'язана з громадянською; представник політичної еліти, політик, теж є громадянином. Політична еліта бере участь у відповідальності своєї нації – і в цьому сенсі сприяє національній самосвідомості.

5. Поняття «політична відповідальність» стосується одразу двох сфер: політики і етики. Реальна політична відповідальність, як мінімум, це відповідальність за сприйнятливість до викликів часу певного суспільства, за своєчасну постановку, чітке формулювання назрілих або прогнозованих проблем, за рішення, що приймаються і є результатом широкого громадського обговорення; відповідальність за сам політичний дискурс, без чого неможливо ні точно формулювати проблеми, ні давати їхнє виразне тлумачення. Політична відповідальність у цьому відношенні повинна стати загальнозначущою суспільною цінністю. Тільки за цих умов вона може набути ефективної дії.

6. Аналіз джерельної бази засвідчує істотну відмінність політичної відповідальності від юридичної. Перша більшою мірою суб'єктивізована і відносна, оскільки немає абсолютних і формалізованих критеріїв оцінки стану державного управління на тому чи іншому етапі розвитку суспільства і в тих чи інших умовах. Своєрідність політичної відповідальності полягає в тому, що вона настає не лише за певну провину, але і за некомпетентність, пристосовництво, бездіяльність, кон'юнктурність, необачність у питаннях політики. Також слід виділити проблему відповідності між реальними проблемами в суспільстві і їх усвідомленням владною політичною елітою, яка береться за процеси реформування. Помилка суб'єктів влади може бути найщирішою, але, намагаючись вирішити політичні та інші кризи, еліта автоматично повинна покласти на себе відповідальність. Така форма політичної відповідальності покликана гарантувати суспільству достатню захищеність від суб'єктивізму керівництва. Адже неадекватні дії еліти можуть привести суспільство до серйозних потрясінь.

7. Відповідальність має одразу дві площини – політичну і конституційно-правову. А заходи відповідальності покликані забезпечити належне функціонування публічної влади як з погляду неухильного виконання органами влади своїх функцій відповідно до статусу та

компетенції, так і з погляду доцільності, ефективності їхніх рішень та відповідності діяльності інтересам суспільства в цілому. Така подвійність мети, політичне забарвлення діяльності органів влади призвели до того, що політична та конституційно-правова відповідальність мають багато спільних рис і часто об'єднуються одним терміном – «політико-правова відповідальність».

8. Надто помітною в українському суспільстві є залежність політичної відповідальності від спроможності широкого загалу зважено оцінювати діяльність владних структур; адекватності політико-правової культури населення політичному режиму; розвиненості політичних інститутів тощо. Зазначене свідчить, що реалізація місії владної політичної еліти ґрунтується на довірі громадян, яка водночас ґрунтується на презумпції відповідальності. Низький рівень політичної відповідальності на всіх рівнях пов'язаний із відповідним рівнем політичної культури, слабкістю громадянського суспільства.

9. Що стосується механізмів та шляхів забезпечення політичної відповідальності, то вони повинні передбачати прийняття відповідних рішень стосовно конкретних посадових осіб саме внаслідок їх належності до тих чи інших угруповань. Звідси політична відповідальність має розглядатися як особливий вид соціально-ціннісного сприйняття політичного процесу із приводу проголошених обіцянок суб'єктів політики та їх здійснення, з урахуванням їх професійного знання у поєднанні із наявними моральними установками та мотиваціями, на основі яких те чи інше політичне рішення ухвалюється і здійснюється. З практичної точки зору оцінювати наявність відповідальності у конкретного представника владної політичної еліти повинен його електорат, що може просто не проголосувати за недобросовісного парламентаря на наступних виборах.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Drucker P. F. Management: Tasks, Responsibilities, Practices / P. F. Drucker. – N. Y. : Harper & Row, 1974. – 840 p.
2. Конфуций. Афоризмы мудрости / Конфуций. – М. : Белый город, 2007. – 448 с.
3. Платон. Федон [Электронный ресурс] / Платон. – Режим доступа : http://www.gumer.info/bogoslov_Buks/Philos/index_philos.php. – Назва з екрана.
4. Аристотель. Политика : сочинения в 4 т. / Аристотель. – М. : Мысль, 1983. – Т. 4. – С. 376–644.
5. Мельник О. В. Конституційно-правова відповідальність вищих органів державної влади : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. Наук : спец. 12.00.02 «Конституційне право» / Олена Володимирівна Мельник. – К., 2000. – 18 с.
6. Гоббс Т. Левиафан [Электронный ресурс] / Т. Гоббс. – Режим доступа : http://www.zipsites.ru/books/gobbs_leviafan/. – Название с экрана.
7. Лавровский В. М. Сборник документов по истории Английской буржуазной революции XVII в. / В. М. Лавровский. – М. : Высшая школа, 1973. – 342 с.
8. История философии в кратком изложении / [пер. с чеш. И. И. Богута]. – М. : Мысль, 1995. – 590 с.
9. Юм Д. Трактат о человеческой природе : в 2 кн. // / Д. Юм ; [пер. с англ. С. И. Церетели ; отв. ред. М. А. Абрамов ; вступ. статья М. А. Абрамова ; прим. И. С. Нарского]. – М. : Канон, 1995. – 1 кн.1: О познании. – 399 с.
10. Кант И. Наблюдения над чувством прекрасного и возвышенного [Электронный ресурс] / И. Кант. – Режим доступа : <http://viktr.p narod.ru /select/ kant/>. – Название с экрана.
11. Кант И. Основы метафизики нравственности [Текст] / И. Кант // Кант И. Сочинения : в 6 т. – М. : Мысль, 1965. – Т. 4. – Ч. 1. – 544 с.
12. Гегель Г. Философия права / Г. Гегель. – М. : Мысль, 1990. – 524 с.
13. Bentham J. A Fragment On Government / J. Bentham ; [introduction F. C. Montague]. – Kessinger Publishing, 2008. – 264 p.
14. The Federalist Papers [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www. foundingfathers.info/federalistpapers/>. – Назва з екрана.

15. Маркс К. Сочинения : в тт. Т. 42 : Экономическо-философские рукописи 1844 года / К. Маркс, Ф. Энгельс. – [изд. 2-е.] – М. : Государственное издательство политической литературы, 1955–1974. – 723 с.
16. Ленин В. И. Полное собрание сочинений : в 55 т. – Т. 38 : Проект программы РКП(б) / В. И. Ленин. – М. : Издательство политической литературы, 1970. – С. 96.
17. Милль Дж. Ст. Основы политической экономии : в 3 т. / Ст. Дж. Милль. – М. : Прогресс, 1980. – Т. 1. – 495 с.
18. Вебер М. Избранные произведения / М. Вебер ; [пер. с нем. ; сост., общ. ред. и послесл. Ю. Н. Давыдова ; предисл. П. П. Гайденко]. – М. : Прогресс, 1990. – 808 с.
19. Ильин И. О чувстве ответственности [Электронный ресурс] / И. Ильин. – Режим доступа : http://www.gumer.info/bogoslov_Buks/Philos/Iin/chuv_otv.php. – Название с экрана.
20. Piaget J. The moral judgement of the child / J. Piaget. – L. : Free Press, 1997. – 416 p.
21. Маслоу А. Г. Мотивация и личность / А. Г. Маслоу ; – [3-е изд.]. – СПб. : Питер, 2006. – 392 с.
22. Перлз Ф. Практикум по гештальттерапии / Ф. Перлз, П. Гудмен, Р. Хефферлин. – М. : Психотерапия, 2007. – 240 с.
23. Роджерс К. Р. Взгляд на психотерапию. Становление человека / К. Р. Роджерс ; [пер. с англ. М. М. Исениной ; общ. ред. и предисл. Е. И. Исениной]. – М. : Прогресс, 1994. – 480 с.
24. Франкл В. Основы логотерапии. Психология и религия / В. Франкл. – М. : Речь, 2000. – 200 с.
25. Франкль В. Страдания от бессмысленности жизни / В. Франкль. – М. : Сибирское университетское издание, 2009. – 112 с.
26. Франкл В. Человек в поисках смысла / В. Франкл. – М. : Прогресс, 1990. – 318 с.
27. Кьеркегор С. Страх и трепет. Диалектическая лирика Иоханнеса де Силенцио [Электронный ресурс] / С. Кьеркегор. – М. : Республика, 1993. – 383 с. – Режим доступа : <http://www.psylib.ukrweb.net/books/kerks01/index.htm>. – Название с экрана.
28. Бердяев Н. А. О рабстве и свободе человека / Н. А. Бердяев. – М. : Аст-Пресс, 2006. – 316 с.
29. Malinowski V. Freedom and Civilization [Электронный ресурс] / V. Malinowski. – London : George Allen, 1947. – Режим доступа : <http://www.questia.com/PM.qst?a=o&d=968770>. – Назва з екрана.
30. Мизес Л. фон. Антикапиталистическая ментальность / Л. фон. Мизес. – N.-Y. : Телекс, 1992. – 112 с.

31. Rawls J. A Theory of Justice / J. Rawls. – N.–Y. : Belknap Press, 2005. – 624 p.
32. Schumpeter J. The Theory of Economic Development: An Inquiry into Profits, Capital, Credit, Interest, and the Business Cycle / J. Schumpeter. – Transaction Publishers, 1982. – 244 p.
33. McKeon R. The Development and Significance of the Concept of Responsibility / R. McKeon // *Revue Internationale de Philosophie*. – 1957. – N 39. – P. 3–32.
34. Milosz C. Visions from San-Francisco Bay / C. Milosz. – N.–Y. : Farrar Straus Giroux, 1983. – P. 126.
35. Ортега-и-Гассет Х. Что такое философия / Х. Ортега-и-Гассет. – М. : Наука, 1991. – 408 с.
36. Дезами Т. Кодекс общности / Т. Дезами. – М. : Изд-во АН СССР, 1956. – 548 с.
37. Йонас Г. Принцип ответственности: Опыт этики для технологической цивилизации / Г. Йонас. – М. : Айрис Пресс, 2001. – 400 с.
38. Додонов В. Н. Международное право : словарь-справочник / В. Н. Додонов, В. Н. Панов, О. Г. Румянцев. – М. : ИНФРА-М, 1997. – 363 с.
39. Кибальник А. Ответственность в международном уголовном праве / А. Кибальник // *Уголовное право*. – 2003. – № 2. – С. 39–41.
40. Потапов А. Международное право и ответственность за преследования против мира и безопасности человечества / А. Потапов // *Юридическая газета*. – 2003. – № 45. – С. 4–14.
41. Тихонова Г. Ответственность за террор / Г. Тихонов // *Человек и закон*. – 2003. – № 2. – С. 43–45.
42. Dewey J. Freedom and Culture / J. Dewey. – N.–Y. : Prometheus Books, 1989. – 134 p.
43. Корнієнко В. О. Еволюція політичного ідеалу (від плюралізму до синтезуючої єдності) : монографія / В. О. Корнієнко. – Вінниця : Універсум-Вінниця, 1999. – 430 с.
44. Корнієнко В. О. Медіоланський Амвросій / В. О. Корнієнко // *Історія політичної думки : навч. енцикл. словник-довідник для студентів ВНЗ*. – Львів : Новий Світ-2000, 2014. – С. 24–25.
45. Акунин Б. История Российского государства. От истоков до монгольского нашествия [Электронный режим] / Б. Акунин. – Т. 1. – М. : Аст, 2013. – Режим доступа : <https://books.google.com.ua/books?id=5jcbCgAAQBAJ&pg=PT225&lpg=PT225&dq>. – Название с экрана.

46. Алексеев Н. Н. Русский народ и государство / Н. Н. Алексеев. – М. : Аграф, 1998. – 640 с.
47. Личность при социализме / отв. ред. Ф. В. Константинов. – М. : Наука, 1968. – 278 с.
48. Тамарченко Н. Д. Идея непротивления у Л. Толстого: религиозно-философские версии и художественные трактовки / Н. Д. Тамарченко // Известия Академии Наук. – 2004. – Т. 63, № 1. – С. 3–13.
49. Хадынская А. Достоевский о свободе и ответственности человека / А. Хадынская // Литература. – 2003. – № 38. – С. 2–7.
50. Шамшури В. И. Человек и государство в русской философии естественного права / В. И. Шамшури // Вопросы философии. – 1990. – № 6. – С. 5–16.
51. Теплюк В. М. Социальная ответственность журналиста / В. М. Теплюк. – М. : Мысль, 1984. – 208 с.
52. Карпинская Р. С. Биология и проблема социальной ответственности ученого / Р. С. Карпинская // Методологические и философские проблемы биологии. – Новосибирск : Наука, 1981. – С. 192–209.
53. Плахотный А. Ф. Проблема социальной ответственности / А. Ф. Плахотный. – Харьков : Вища школа, Изд-во при Харьк. ун-те, 1981. – 172 с.
54. Грядунова Л. И. Социальная ответственность личности в условиях развитого социализма / Л. И. Грядунова. – К. : Вища школа, 1979. – 184 с.
55. Сперанский В. И. Социальная ответственность личности: сущность и особенности формирования / В. И. Сперанский. – М. : Изд-во Моск. ун-та, 1987. – 154 с.
56. Панов А. Т. Социальная ответственность личности в развитом социалистическом обществе / А. Т. Панов, В. А. Шабалин. – Саратов : Изд-во Саратов, ун-та, 1976. – 170 с.
57. Гусейнов А. А. Этика : учебник / А. А. Гусейнов, Р. Г. Апресян. – М. : Гардарики, 2005. – 472 с.
58. Зарубина Н. Н. Этика служения и этика ответственности в культуре русского предпринимательства / Н. Н. Зарубина // Общественные науки и современность. – 2004. – № 1. – С. 96–105.
59. Никонорова Е. Проблема ответственности и биобезопасность в контексте современных тенденций развития социоприродных отношений / Е. Никонорова // Безопасность Евразии : журнал высоких гуманитарных технологий. – 2003. – № 2 (12). – С. 625–635.

60. Философский словарь / [под ред. И. Т. Фролова]. – М. : Республика, 2001. – 719 с.
61. Андреев С. С. Политическое доверие и политическая ответственность / С. С. Андреев // Социально-политический журнал. – 1992. – № 10. – С. 29–43.
62. Панов А. Т. О сущности политической ответственности при социализме / А. Т. Панов // Некоторые философские проблемы государства и права. – Саратов : Изд-во Саратов. ун-та, 1974. – Вып. 2. – С. 46–59.
63. Черныш А. О системе политической ответственности / А. Черныш // Коммунист. – 1989. – № 12. – С. 9–12.
64. Зражевская Т. Д. Ответственность по советскому государственному праву / Зражевская Т. Д. – Воронеж : Изд-во Воронеж. ун-та, 1980. – 158 с.
65. Аеакьян С. А. Государственно-правовая ответственность / С. А. Аекьян // Советское государство и право. – 1975. – № 10. – С. 16–24.
66. Барабашев Г. В. Ответственность органов управления перед Советами / Г. В. Барабашев // Советское государство и право. – 1981. – № 5. – С. 4–12.
67. Государственная дисциплина и ответственность / под ред. Л. И. Антоновой и Б. И. Кожохина. – Ленинград : Изд-во Ленингр. ун-та, 1990. – 152 с.
68. Горчаков Д. П. Вивчення поняття політичної відповідальності у вітчизняній науці [Електронний ресурс] / Д. П. Горчаков. – Режим доступу : www.library.ukma.kiev.ua/e-lib/NZ/NZV45_2005_polityk/01_gorchakov_dp.pdf. – Назва з екрана.
69. Самощенко И. С. Ответственность по советскому законодательству / И. С. Самощенко, М. Х. Фарукшин. – М. : Юрид. лит., 1971. – 240 с.
70. Иоффе О. С. Вопросы теории права / О. С. Иоффе, М. Д. Шаргородский. – М. : Госюриздат, 1961. – 280 с.
71. Bastid S. Cours de droit international public / S. Bastid. – Paris, 1966. – 970 p.
72. Курис П. М. К теории ответственности государств в международном праве [Электронный ресурс] / П. М. Курис, Э. И. Скакунов. – Режим доступа : <http://law.edu.ru/doc/document.asp?docID=1134412>. – Название с экрана.
73. Липинский Д. Понятие и виды функций юридической ответственности / Д. Липинський // Право и политика. – 2003. – № 10. – С. 11–16.

74. Прокопович Г. Юридическая ответственность как межотраслевой (комплексный) институт в системе права / Г. Прокопович // Закон и право. – 2004. – № 6. – С. 26–28.
75. Чухвичев Д. В. Свобода личности и юридическая ответственность / Д. В. Чухвичев // Государство и право. – 2005. – № 3. – С. 103–108.
76. Щербакова О. Е. Юридическая ответственность как социальная реальность / О. Е. Щербакова // Юрист. – 2003. – № 4. – С. 12–15.
77. Ясперс К. Вопрос о виновности. О политической ответственности Германии / К. Ясперс ; [пер. с немец. С. Апта]. – М. : Прогресс», 1999. – 146 с.
78. Краснов М. А. Ответственность власти (государство в открытом обществе) / Краснов М. А. – М. : Магистр, 1997. – 55 с.
79. Краснов М. А. Ответственность в системе народного представительства (методологические подходы) / М. А. Краснов ; [отв. ред. Е. А. Лукашева]. – 2-е изд. – М. : ИГиП РАН, 1995. – 56 с.
80. Лейст О. Э. Понятие ответственности в праве / О. Э. Лейст // Вестник МГУ. – Серия 11. Право. – 1994. – № 1. – С. 33–42.
81. Мулдыбаев К. Психология ответственности / К. Мулдыбаев. – Л : Наука, 1983. – 142 с.
82. Минкина Н. А. Воспитание ответственностью / Н. А. Минкина. – М. : Высшая школа, 1990. – 145 с.
83. Солодкая М. С. Правовая ответственность субъекта управления / М. С. Солодкая // Сredo : Оренбург, 1998. – № 1. – С. 33–43.
84. Гавриленко Д. А. Правовое государство и дисциплина / Д. А. Гавриленко. – Минск : Наука и техника, 1991. – 148 с.
85. Басурин С. В. Право и ответственность / С. В. Басурин // Основы государства и права. – 2003. – № 1. – С. 49–60.
86. Липинский Д. А. Соотношение функций права и функций юридической ответственности / Д. А. Липинский // Известия ВУЗов. Правоведение : науч.-теорет. журнал. – 2004. – № 3. – С. 144–155.
87. Чукин С. Г. Проблема обоснования справедливости в современной философии права / С. Г. Чукин // История государства и права. – 2004. – № 5. – С. 7–11.
88. Щербакова Н. В. Правовая установка и социальная активность личности / Щербакова Н. В. – М. : Юрид. лит., 1986. – 125 с.
89. Малкіна Г. М. Політична відповідальність у демократичному суспільстві (інституціональний аспект) : монографія / Г. М. Малкіна. – К. : Київський університет, 2010. – 326 с.

90. Малкіна Г. М. Інститути політичної відповідальності як елементи системи стримувань і противаг [Електронний ресурс] / Г. М. Малкіна. – Режим доступу : http://www.nbuv.gov.ua/portal/natural/vknu/FP/2010_100/p_048_051.pdf. – Назва з екрана.
91. Корнієнко В. О. Діяч державний / В. О. Корнієнко // Політологія : навчальний енциклопедичний довідник для студентів ВНЗ I-IV рівнів акредитації / за наук. ред. д-ра політ. наук Н. Н. Хоми, В. М. Денисенко, О. М. Сорба [та ін.]. – Львів : Новий Світ–2000, 2014. – С. 169–170.
92. Вебер М. Политика как призвание и профессия [Электронный ресурс] / М. Вебер // Избранные произведения. – М. : Республика, 1990. – С. 689–706. – Режим доступа : http://www.sociology.mephi.ru/docs/sociologia/html/veber_politics_is_prof.html. – Название с экрана.
93. Лішенко М. «Українська неукраїнська еліта», або чому нинішня влада почала повторювати помилки старої? / М. Лішенко // День. – 2005. – № 136. – 30 липня.
94. Кульчицький С. В. Помаранчева революція: зміна еліт? Погляд історика / С. В. Кульчицький // Еліти і цивілізаційні процеси формування націй : в 2 т. – К. : Екс об, 2006. – Т. 2. – С. 117–128.
95. Пірен М. Політична еліта та проблеми політичної елітаризації українського суспільства / М. Пірен // Вісник Української Академії державного управління при Президентові України. – 2001. – № 1. – С. 242–250.
96. Зеленько Г. Коаліція чи пактування: моделі взаємодії політичних еліт на постсоціалістичному просторі / Г. Зеленько // Еліти і цивілізаційні процеси формування націй : в 2 т. – К. : Екс об, 2006. – Т. 2. – С. 253–265.
97. Сунгуровський М. Українська національна еліта – «лебідь, рак і щука» / М. Сунгуровський // Україна і світ сьогодні. – 2000. – 19–25 серпня. – № 33.
98. Иллюстрированный словарь иностранных слов / [отв. ред. Н. Ярошенко]. – М. : Астрель, 2008. – 319 с.
99. Популярный словарь иностранных слов / [под ред. И. В. Нечаевой]. – М. : Азбуковник, 2007. – 814 с.
100. Ожегов С. И. Толковый словарь русского языка [Электронный ресурс] / С. И. Ожегов, Н. Ю. Шведова. – М. : Прогресс, 2000. – 943 с. – Режим доступа : http://bookz.ru/authors/ojegov-si-6vedova-nu/ozhegow_diction.html. – Название с экрана.

101. Фесенко В. Вітчизняна політична еліта у контексті «Проекту Україна» [Електронний ресурс] / В. Фесенко. – Режим доступу : <http://www.ji.lviv.ua/n45texts/fesenko.htm>. – Назва з екрана.
102. Миллс Ч. Р. Властвующая элита / Ч. Р. Миллс. – М. : Изд-во иностранной лит., 1959. – 543 с.
103. Моска Г. Правящий класс / Г. Моска // Социс. – 1994. – № 10. – С. 184–195.
104. Рівень НЕпідтримки українцями вітчизняних політиків [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://ipress.ua/news/riven_nepidtrymky_ukraintsyamy_vitchyznyanyh_politykiv_opytuvannya_150990.html. – Назва з екрана.
105. Реєнт О. П. Формування економічної еліти (XIX – початку XX ст.) / О. П. Реєнт // Еліти і цивілізаційні процеси формування націй : в 2-х т. – К. : Екс об, 2006. – Т. 1. – С. 19–27.
106. Сурмін Ю. П. Концептуально-методологічні аспекти формування і розвитку української політичної еліти / Ю. П. Сурмін // Еліти і цивілізаційні процеси формування націй : в 2-х т. – К. : Екс об, 2006. – Т. 2. – С. 159–175.
107. Україна на зламі тисячоліть: історичний екскурс, проблеми, тенденції та перспективи : монографія / Г. Щокін, М. Попович, М. Кармазіна та ін. ; за заг. ред. Г. Щокіна, М. Головатого ; авт. передм. Л. Кравчук. – К. : МАУП, 2000. – 384 с.
108. Шляхтун П. П. Політологія (теорія та історія політичної науки) : підручник / Шляхтун П. П. – К. : Либідь, 2002. – 576 с.
109. Корнієнко В. О. Держава: ідол та ідеал / В. О. Корнієнко // Віче : теоретичний і громадсько-політичний журнал Верховної Ради України. – Київ : Преса України, 2001. – № 4. – С. 3–15.
110. Ложкин Г. Поняття відповідальності в історико-філософському та психологічному дискурсах / Г. Ложкін, О. Лазорко // Психологія і суспільство. – 2003. – № 4. – С. 61–74.
111. Кресіна І. О. Політична відповідальність: суть, ознаки, особливості / І. О. Кресіна, С. В. Балан. – К. : Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2009. – 68 с.
112. Кресіна І. О. Інститут імпичменту: порівняльний політико-правовий аналіз : монографія / І. О. Кресіна, А. А. Коваленко, С. В. Балан. – К. : Юрид. думка, 2004. – 176 с.
113. Барабаш Ю. Г. Парламентский контроль в Украине: проблемы теории и практики : автореф. дис. на соискание учен. степени канд. юрид. наук : спец. 12.00.02 «Конституционное право» / Юрій Григорович Барабаш. – Харьков, 2004. – 20 с.

114. Нижник Н. Р. Відповідальність – інструмент управління / Н. Р. Нижник, В. Г. Плахотнюк // Віче. – 2001. – № 35. – С. 64–75.
115. Сахань О. М. Політична відповідальність як чинник запобігання деструктивності влади в сучасних умовах розвитку українського суспільства / О. М. Сахань // Вісник Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого». – Серія: Філософія, філософія права, політологія, соціологія : зб. наук. пр. – Х. : Право, 2013. – 2013. №3(17). – С. 121–131.
116. Шаповал В. М. Конституція і виконавча влада / В. М. Шаповал. – К. : Юринком Інтер, 2004. – 80 с.
117. Валевський О. Л. Державна політика в Україні: методологія аналізу, стратегія, механізми впровадження : монографія / О. Л. Валевський. – К. : Національний інститут стратегічних досліджень, 2001. – 242 с.
118. Бутирська Т. Державне будівництво: концептуальна трансформація / Т. Бутирська // Збірник наукових праць НАДУ / [за заг. ред. В. І. Лугового та В. М. Князева]. – К. : НАДУ, 2005. – Вип. 2. – С. 21–29.
119. Паламарчук М. Механізми політичної відповідальності як засіб забезпечення верховенства народу в політичній системі України / М. Паламарчук // Стратегічна панорама. – 2005. – № 3. – С. 72–85.
120. Черленяк І. І. Формування інституту політичної відповідальності в умовах становлення політико-еволюційних циклів в Україні / І. І. Черленяк // Стратегічні пріоритети. – 2006. – № 1. – С. 11–17.
121. Рудич Ф. М. Політологія : підручник / Рудич Ф. М. – К. : Либідь, 2005. – 480 с.
122. Скоблик Н. Відповідальність політичних лідерів і контроль над ними у працях Роберта Даля почату 1950-х років / Н. Скоблик // Нова політика. – 2000. – № 3. – С. 11–17.
123. Серебрянников В. Ответственность как принцип власти / В. Серебрянников // Социс. – 1999. – № 3. – С. 17–23.
124. Третяк А. С. Партійна відповідальність як механізм реалізації політичної реформи в сучасній Україні / А. С. Третяк // Еліти і цивілізаційні процеси формування націй : зб. наук. праць. – К. : ЕксОБ, 2006. – 496 с.
125. Узнадзе Д. Н. Психология установки / Д. Н. Узнадзе. – СПб : ПитерГод, 2001. – 416 с.
126. Савчин М. В. Психологічні основи розвитку відповідальної поведінки особистості : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня доктора психол. наук : спец. 19.00.07 «Педагогічна психологія» / Микола Васильович Савчин. – К., 1997. – 50 с.

127. Самуїлік М. М. Політична відповідальність: специфіка, структура, функціонування : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. політ. наук : спец. 23.00.02 «Політичні інститути та процеси» / Микола Михайлович Самуїлік. – Одеса, 1997. – 18 с.

128. Торяник В. М. Взаємна політична відповідальність державної влади і громадянина в сучасній правовій державі : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. політ. наук : спец. 23.00.02 «Політичні інститути та процеси» / Володимир Миколайович Торяник. – Дніпропетровськ, 2006. – 22 с.

129. Наумкіна С. М. Соціально-політичні аспекти ефективності управлінської діяльності (теоретико-методологічний аспект) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня доктора політ. наук : спец. 23.00.02 «Політичні інститути та процеси» / Світлана Михайлівна Наумкіна. – К., 1999. – 36 с.

130. Пірен М. Проблеми професійної відповідальності політико-владної еліти в Україні / М. Пірен // Соціальна психологія. – 2007. – № 3. – С. 29–35.

131. Біляк О. Система принципів інституту юридичної відповідальності / О. Біляк // Часопис Київського університету права. – 2004. – № 1. – С. 17–25.

132. Гринюк Р. Ф. Співвідношення природного і позитивного права та розвиток правової держави у поглядах П. Юркевича / Р. Ф. Гринюк // Бюлетень Міністерства юстиції України. – 2004. – № 2–3. – С. 17–28.

133. Данилов С. Ю. Правовые демократические государства: очерки истории / Данилов С. Ю. – М. : Дашков и К», 2008. – 292 с.

134. Кінаш Я. Трансформація відповідальності у праві – реалізації принципу справедливості при застосуванні мір державного примусу / Я. Кінаш // Право України. – 2004. – № 3. – С. 103–106.

135. Краснікова О. В. Конституційна відповідальність в системі захисту правового статусу суб'єктів місцевого самоврядування : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.02 «Конституційне право» / Олександра Валеріївна Краснікова. – Одеса, 2004. – 16 с.

136. Осауленко А. Юридична відповідальність як інститут матеріального права / А. Осауленко // Підприємництво, господарство, право. – 2005. – № 4. – С. 81–84.

137. Полевий В. І. Конституційна відповідальність політичних партій в Україні : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук

: спец. 12.00.02 «Конституційне право» / Володимир Іванович Полевий. – К., 2004. – 22 с.

138. Фрицький О. Ф. Співвідношення конституційно-правової відповідальності з адміністративно-правовою відповідальністю / О. Ф. Фрицький, Л. Л. Лобянська // Актуальні проблеми держави і права : зб. наук. праць. – Одеса : Юрид. літ., 2003. – Вип. 19. – С. 43–47.

139. Червяцова А. О. Конституційно-правова відповідальність в системі видів юридичної відповідальності: теоретико-правовий аспект : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень» / Аліна Олегівна Червяцова. – Харків, 2004. – 17 с.

140. Щербак А. И. Социальный механизм юридической ответственности должностных лиц / А. И. Щербак. – К. : Наукова думка, 1986. – 149 с.

141. Туранов В. И. Привлечение к ответственности органами народного контроля / В. И. Туранов. – М. : Мысль, 1972. – 175 с.

142. Скакун О. Ф. Теория государства и права : учебник / О. Ф. Скакун. – Харьков : Консум, 2000. – 703 с.

143. Алексеєнко І. Г. Європейська модель конституційної юстиції: теоретико-правові проблеми становлення та розвитку : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень» / Ігор Григорович Алексеєнко. – К., 2001. – 18 с.

144. Полінець О. П. Контроль в державному управлінні України: теоретико-організаційні питання : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. наук з держ. управління : спец. 25.00.01 «Теорія та історія державного управління» / Олександр Петрович Полінець. – К., 2003. – 20 с.

145. Павленко Р. М. Парламентська відповідальність уряду: світовий та український досвід : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. політ. наук : спец. 23.00.02 «Політичні інститути та процеси» / Ростислав Миколайович Павленко. – К., 2001. – 15 с.

146. Шон Т. Д. Конституционная ответственность / Т. Д. Шон // Государство и право. – 1995. – № 7. – С. 38–39.

147. Морозова Л. А. Ответственность в системе гарантий конституционных норм : [рецензія на кн.: Боброва Н. А., Зражевская Т. Д. – Воронеж : ВГУ, 1985. – 138 с.] / Л. А. Морозова // Правоведение. – 1986. – № 5. – С. 84–87.

148. Мельниченко В. Політична відповідальність в державному управлінні: значення, сутність, особливість, забезпечення / В. Мельниченко // Вісник НАДУ. – 2003. – № 1. – С. 349–357.

149. Батанов О. Система суб'єктів конституційно-правової відповідальності в місцевому самоврядуванні України / О. Батанов // Часопис Київського університету права. – 2003. – № 3. – С. 22–29.
150. Кривенко Л. Інституціоналізація конституційно-правової відповідальності – необхідна складова розширення та оновлення судової системи України / Л. Кривенко // Право України. – 2003. – № 1. – С. 20–24.
151. Органи державної влади в Україні: монографія / [за ред. В. Ф. Погорілка]. – К.: Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького, 2002. – 592 с.
152. Державотворення і правотворення в Україні: досвід, проблеми, перспективи: монографія / [за ред. Ю. Шемшученко]. – К.: Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2001. – 656 с.
153. Примуш М. Політичні партії у виборчому процесі / М. Примуш // Трибуна. – 2004. – № 9–10. – С. 17–26.
154. Малярчук В. Від «партій влади» до влади партій / В. Малярчук // Віче. – 2005. – № 3. – С. 22–37.
155. Хавронюк М. І. Дисциплінарні правопорушення і дисциплінарна відповідальність: навч. посібник / Хавронюк М. І. – К.: Атіка, 2003. – 240 с.
156. Голинська Х. О. Партійно-політична відповідальність: зарубіжний та український досвід: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. політ. наук: спец. 23.00.02 – «Політичні інститути та процеси» / Христина Олегівна Голинська. – Київський нац. ун-т ім. Тараса Шевченка. – К., 2010. — 21 с.
157. Армаш Н. Особливості відповідальності «державних політичних діячів»: співвідношення політики та закону [Електронний ресурс] / Н. Армаш // Юридичний журнал. – 2005. – № 11. – Режим доступу: <http://www.justinian.com.ua/article.php?id=1980>. – Назва з екрана.
158. Макаренко Г. Відповідальність і захист – рівноцінні складові депутатської діяльності / Г. Макаренко // Юридичний вісник України. – 2004. – № 23. – С. 17–15.
159. Янюк Н. Принцип політичного нейтралітету в діяльності посадових осіб / Н. Янюк // Право України. – 2000. – № 12. – С. 55–68.
160. Баулій Ю. Кримінальна відповідальність: сутність, зміст та правова форма / Ю. Баулій // Вісник Академії правових наук України. – 2003. – № 2–3. – С. 626–633.
161. Булавинов И. Ответственность за безответственность / И. Булавинов // Коммерсант. Власть. – 2003. – № 37. – С. 34–38.

162. Піджаренко О. Кримінальна відповідальність за порушення виборчих прав громадян / О. Піджаренко // Іменем закону. – 2004. – № 51. – С. 5–11.

163. Щербак А. И. Социальный механизм юридической ответственности должностных лиц / Щербак А. И. – К. : Наукова думка, 1986. – 149 с.

164. Колісник В. Конституційна реформа в контексті посилення політичної відповідальності / В. Колісник // Вісник академії правових наук України. – К., 2005. – № 1. – С. 38–44.

165. Батанов О. В. Територіальна громада і людина та проблеми відповідальності в місцевому самоврядуванні / О. В. Батанов // Бюлетень Міністерства юстиції України. – 2003. – № 10. – С. 5–15.

166. Делія Ю. Юридична відповідальність органів та посадових осіб місцевого самоврядування / Ю. Делія // Право України. – 2003. – № 10. – С. 29–32.

167. Серьогіна С. Г. Форми діяльності місцевих рад: проблеми правового регулювання і реалізації / С. Г. Серьогіна // Проблеми вдосконалення правового регулювання місцевого самоврядування : матеріали наук.-практ. конф., 4–5 грудня 2001 р., Харків / за ред. М. І. Панова. – Харків : Нац. юрид. акад. України, 2002. – С. 56–59.

168. Краснікова О. В. Конституційна відповідальність в системі захисту правового статусу суб'єктів місцевого самоврядування : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.02 «Конституційне право» / Олександра Валеріївна Краснікова. – Одеса, 2004. – 16 с.

169. Олійник С. Місцеве самоврядування чи злочинна діяльність? / С. Олійник // Економічна правда. – 2007. – 28 листопада.

170. Мигаль Ю. С. Відповідальність соціального суб'єкта як чинник формування громадянського суспільства: постановка питання / Ю. С. Мигаль // Мультиверсум : філософський альманах. – К. : Центр духовної культури, 2004. – № 39. – С. 134–143.

171. Майже половина українців знають, що в Україні парламентсько-президентська республіка [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://dt.ua/POLITICS/mayzhe-polovina-ukrayinciv-znayut-scho-v-ukrayini-parlamentsko-prezidentska-respublika-178350_.html. – Назва з екрана.

172. Денисюк С. Г. «Персоніфікація» vs «репутація» у політичному контексті математичного моделювання виборчих переваг / С. Г. Денисюк, В. О. Корнієнко, А. В. Слободянюк // European Political And law Discourse. – 2016. – V. 3, iss. 2. – P. 165–171.

173. Корнієнко В. О. Теократія як втілення теоретичної форми політичного ідеалу / В. О. Корнієнко // Еволюція політичного ідеалу (від плюралізму до синтезуючої єдності). – Вінниця : Універсум-Вінниця, 1999. – С. 96–113.

174. Медушевский А. Н. Что такое мнимый конституционализм? [Электронный ресурс] / А. Н. Медушевский. – Режим доступа : http://ecsocman.hse.ru/data/055/919/1216/010_Sotsiologiya_politiki.pdf. – Название с экрана.

175. Корнієнко В. О. Конструктивні параметри політичного ідеалу Нового часу й епохи Просвітництва / В. О. Корнієнко // Еволюція політичного ідеалу (від плюралізму до синтезуючої єдності). – Вінниця : Універсум-Вінниця, 1999. – С. 122–149.

176. Жилин А. А. Ответственность министров. Очерки из теории, истории и практики этого института в конституционных странах / А. А. Жилин. – Киев: Тип. Имп. Ун-та св. Владимира, акц. АО и изд. дела Н. Т. Корчак-Новицкого, 1908. – 360 с.

177. Блюнчли И. К. История общего государственного строя и политики с XVII в. до настоящего времени / И. К. Блюнчли. – СПб., 1874. – 608 с.

178. Малкіна Г. Політична відповідальність глави держави [Електронний ресурс] / Г. Малкіна // Політичний менеджмент. – Режим доступу: <http://www.politik.org.ua/vid/magcontent.php3?m=1&n=83&c=2013>. – Назва з екрана.

179. Конституции государств Европы : в 3 т. / [под общ. ред. Л. А. Окунькова]. – М. : Норма: Инфра-М, 2001. – (Ин-т законодательства и сравнительного правоведения при Правительстве Российской Федерации). – Т. 3. – 2001. – 788 с.

180. Шляхтун П. П. Конституційне право : словник термінів / П. П. Шляхтун. – К. : Либідь, 2005. – 568 с.

181. Конституція США [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.pseudology.org/state/Cons_usa.html. – Назва з екрана.

182. Імпічмент [Електронний ресурс] // Вікіпедія. – Режим доступу : <https://uk.wikipedia.org/wiki/Імпічмент>. – Назва з екрана.

183. Шаповал В. М. Сучасний конституціоналізм : монографія / В. М. Шаповал. – Одеса : Юрінком Інтер, 2005. – 560 с.

184. Лелич М. Плюс трипілізація всієї країни [Електронний ресурс] / М. Лелич. – Режим доступу : <http://www.intv-inter.net/news/article/?id=57748841>. – Назва з екрана.

185. Конончук С. Практика бікамералізму в унітарних державах (порівняльний аналіз) / Конончук Світлана, Валевський Олексій,

Ярош Олег. – К. : Україна, 2008. – 112 с. – (Український незалежний центр політичних досліджень).

186. Висновок Венеціанської комісії від 8–9 жовтня 2007 року щодо проведення референдуму в Білорусі 17 жовтня 2007 року «Opinion on the referendum of 17 October 2004 in Belarus. Adopted by the Venice Commission at its 60th Plenary Session (Venice, 8–9 October 2004)» [Електронний ресурс] / Сайт Комісії Ради Європи «За демократію через право». – Режим доступу : [http://www.venice.coe.int/docs/2004/CDL-AD\(2004\)029-e.asp](http://www.venice.coe.int/docs/2004/CDL-AD(2004)029-e.asp). – Назва з екрана.

187. Конституція Республіки Беларусь (с изменениями и дополнениями, принятыми на республиканских референдумах 24 ноября 1996 г. и 17 октября 2004 г.) [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://pravo.kulichki.com/vip/konst/index.htm>.

188. Конституція України : прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 року. – К. : Ін Юре, 2006.

189. Герсимчук А. Просчёт Виктора Ющенко / А. Герасимчук // Аргумент. – 2009. – 4 июня.

190. Литвин впевнений, що Янукович концентрує владу для відповідальності [Електронний ресурс] // Тиждень. – 2011. – 18 жовтня. – Режим доступу : <http://www.tyzhden.ua/News/33289>. – Назва з екрана.

191. Рівень підтримки української влади: як втрачали довіру Президент і прем'єри [Електронний ресурс] // Слово і діло (головний сайт про політиків). – Режим доступу : <https://www.slovoidilo.ua/2016/12/12/infografika/polityka/riven-pidtrymky-ukrayinskoji-vlady-yak-vtrachaly-doviru-prezydent-i-premyeru>. – Назва з екрана.

192. Черкасов А. И. Глава государства и правительство в странах современного мира. Конституционно-правовое регулирование и практика / А. И. Черкасов. – М. : Экзамен, 2006. – 224 с.

193. Козырин А. Н. Правительство в зарубежных странах : учеб. пособие для вузов / А. Н. Козырин, Е. К. Глушко. – М. : Ось-89, 2007. – 240 с.

194. Дахова І. І. Конституційно-правовий статус уряду в зарубіжних країнах: порівняльно-правовий аспект : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.02. «Конституційне право» / Ірина Іванівна Дахова. – Харків, 2006. – 20 с.

195. Германия. Конституция [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://uznal.org/constitution.php?country.Germany&constitution=30&language=r>. – Название с экрана.

196. Испания. Конституция [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://uznal.org/constitution.php?country=Spain&>. – Название с экрана.

197. Греция. Конституция [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://uznal.org/constitution.php?country=Greece&constitution=34&language=r>. – Название с экрана.
198. Польша. Конституция [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://uznal.org/constitution.php?country=Poland&constitution=96&language=r>. – Название с экрана.
199. Хорватия. Конституция [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://uznal.org/constitution.php?country=Croatia&constitution=130&language=r>. – Название с экрана.
200. Италия. Конституция [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://uznal.org/constitution.php?country=Italy&constitution=50&language=r>. – Название с экрана.
201. Франция. Конституция [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://uznal.org/constitution.php?country=France&constitution=129&language=r>. – Название с экрана.
202. Ющенко В. Повну відповідальність за економічне становище, за зрив бюджетного процесу, за руйнацію банківської системи несе особисто прем'єр-міністр Юлія Тимошенко : звернення Президента України Віктора Ющенка до українського народу 2 лютого 2009 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://uatoday.net/rus/article/polit/47911>. – Назва з екрана.
203. Наступний Великий Крок: справедливість та добробут для всієї України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.nashkrok.org.ua/ua/>. – Назва з екрана.
204. Масальський А. Ліки в Україні подорожчають вдвічі через некомпетентність уряду / А. Масальський // Час. – 2003. – № 52. – 18 грудня.
205. Єремеев І. Уряд пішов у відставку через некомпетентність [Електронний ресурс] / І. Єремеев // Фраза. – 2006. – 12 січня. – Режим доступу : <http://www.fraza.ua/interview/12.01.06/18322.html>. – Назва з екрана.
206. На виборах Ющенко буде технічним кандидатом Яценюка – Тимошенко // Главред. – 2009. – 16 червня.
207. Леонтьев Д. А. Ценность как междисциплинарное понятие: опыт многомерной реконструкции / Д. А. Леонтьев // Вопросы философии. – 1996. – № 4. – С. 4–36.
208. Ивин А. А. Логика : учеб. пособие / А. А. Ивин. – [2-е изд.]. – М. : Знание, 1998. – 240 с.
209. Парсонс Т. Общий обзор / Т. Парсонс // Американская социология. Перспективы. Проблемы. Методы / [пер. В. В. Воронина,

- Е. В. Зиньковского ; ред. и вступ. статья Г. В. Осипова]. – М. : Прогресс, 1972. – С. 17–29.
210. Супрун В. Ценности и социальная динамика / В. Супрун // Наука и ценности. – Новосибирск, 1987. – С. 158–171.
211. Ивин А. Основание логики оценок / А. Ивин. – М. : Знание, 1970. – 217 с.
212. Лінц Х. На шляху до консолідованої демократії / Х. Лінц, А. Степан // У пошуках правильної парадигми: Концептуальні перспективи посткомуністичного переходу у країнах Східної Європи. – К. : Ай-бі, 2003. – С. 195–214.
213. Дюркгейм Э. Ценностные и «реальне» суждения / Э. Дюркгейм // Социологические исследования. – 1991. – № 2. – С. 106–114.
214. Парсонс Т. Система современных обществ / Т. Парсонс ; [пер. с англ. Л. А. Седова и А. Д. Ковалева ; под ред. М. С. Ковалевой]. – М. : Аспект Пресс, 1998. – 270 с.
215. Дробницкий О. Г. Понятие морали / О. Г. Дробницкий // Дробницкий О. Г. Моральная философия. Избранные труды. Ч. 1. – М. : Гардарики, 2002. – С. 27–41.
216. Здравомыслов А. Г. Потребности, интересы, ценности : монография / А. Г. Здравомыслов. – М. : Политиздат, 1986. – 223 с.
217. Rokeach M. Nature of Human Values / M. Rokeach. – N.Y.; L. : Free Press, 1973.
218. Лапин Н. И. Проблема ценностей в исследованиях В. А. Ядова и его коллег / Н. И. Лапин // Экономическая социология. – 2009. – Т. 10, № 3. – С. 82–93.
219. Гребенник Г. П. Проблема соотношения политики и морали (Опыт конструирования макивеллианско-кантианского метадискурса) / Г. П. Гребенник. – Одесса : Астропринт, 2007. – 615 с.
220. Наумкіна С. М. Аналіз основних концепцій ролі моральних чинників у парадигмі політичного розвитку / С. М. Наумкіна, А. О. Петраков // Науковий часопис Національного педагогічного університету ім. М. П. Драгоманова. – Серія 22: Політичні науки та методика викладання соціально-політичних дисциплін. – К., 2009. – Вип. 1. – С. 44–49.
221. Щербакова Ю. Цінності об'єднаної Європи : монографія / Ю. Щербакова. – К. : Академія, 2014. – 2008 с.
222. Холод В. В. Феномен парapolитики: идеи, свершения, социальные результаты / Холод В. В. – Сумы : Университетская книга, 2004. – 504 с.

223. Цивилизационные модели современности и их исторические корни / Пахомов Ю. Н., Крымский С. Б., Павленко Ю. В. [и др.] ; под ред. Ю. Н. Пахомова. – К. : Наукова думка, 2002. – 632 с.

224. Жабінець Н. В. Політичні цінності та їх втілення у процесі демократизації : дис. на здобуття наук. ступеня канд. політ. наук : спец. 23.00.03 «Політична культура та ідеологія / Жабінець Наталія Валеріївна. – К., 2006. – 182 с.

225. Ціннісні орієнтації. Аналіз соціально-філософських концепцій Заходу 80–90-х років / А. Т. Гордієнко, В. С. Пазенок, Л. А. Ситниченко [й ін.]. – К. : Наукова думка, 1995. – 226 с.

226. Шульга М. Владна еліта / М. Шульга // Віче. – 1997. – № 8. – С. 48–55.

227. Головатий М. Проблеми і біль становлення української еліти / М. Головатий // Нова політика. – 1999. – № 2. – С. 44–53.

228. Видрін Д. Україна на порозі ХХІ ст.: політичний аспект / Д. Видрін, Д. Табачник. – К. : Либідь, 1995. – 234 с.

229. Вовканич С. Пріоритет еліти: інтелект і творчість у злагоді з духовністю / С. Вовканич // Сучасність. – 1997. – № 7–8. – С. 189–197.

230. Наумкіна С. Тенденції розвитку політичної еліти в Україні другої половини 90-х років / С. Наумкіна // Актуальні проблеми державного управління : зб. наук. праць Української Академії державного управління при Президентові України. Одеський філіал. – Одеса : Ас-пропринт, 1999. – Вип. 2. – С. 53–61.

231. Добіжа В. Формування політичної культури сучасної владної еліти в Україні : дис. на здобуття наук. ступеня канд. політ. наук : спец. 23.00.03 «Політична культура та ідеологія / Василь Валерійович Добіжа. – К., 2007. – 211 с.

232. Стретович В. Якщо ми корупцію не здолаємо – держава Україна перестане існувати... / В. Стретович // Національна безпека і оборона. – 2009. – № 7. – С. 74.

233. Forbes раскрыл состояние самых богатых людей Украины [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://finance.obozrevatel.com/business-and-finance/34856-forbes-raskryil-sostoyaniya-samyih-bogatyih-lyudej-ukrainyi.htm>. – Назва з екрана.

234. Політологічний енциклопедичний словник / упоряд. В. П. Горбатенко ; за ред. Ю. С. Шемшученка, В. Д. Бабкіна, В. П. Горбатенка. – 2-е вид., доп. і перероб. – К. : Генеза, 2004. – 736 с.

235. Мандзій Л. С. Правляча політична еліта України: суть та етапи становлення : дис. ... канд. політ. наук : 23.00.02 / Любомира Степанівна Мандзій. – Львів, 2003. – 172 с.

236. Гаврилов С. Кумовство и эпатижность украинской кадровой политики. Старые и новые социальные лифты [Электронный ресурс] / С. Гаврилов. – Режим доступа : <http://inshe.tv/opinion/2016-12-06/185959/>. – Название с экрана.

237. Якименко Ю. Україна у ХХІ столітті: виклики для політичної еліти / Ю. Якименко, І. Жданов // Дзеркало тижня. – 2003. – 15–21 листопада.

238. Кушнірук Б. Депутатська недоторканість – для чого і для кого / Б. Кушнірук // Українська правда. – 2007. – 14 серпня.

239. Недовольство Радой: кризис доверия к депутатам или реальная угроза досрочных выборов? [Электронный ресурс] // Главред. – 2016. – 2 ноября. – Режим доступа : <http://glavred.info/politika/nedovolstvo-radoy-krizis-doveriya-k-deputatam-ili-realnaya-ugroza-dosrochnyh-vyborov-397909.html>. – Название с экрана.

240. Глівенко С. В. Мотиваційні особливості представників бізнес-еліти в контексті вивчення теорії поколінь / С. В. Глівенко // Вісник СумДУ. – Серія «Економіка». – 2013. – №4. – С. 140–145.

241. Мартинюк Р. С. Парламентська відповідальність уряду в зарубіжній та вітчизняній практиці: компаративний аналіз [Електронний ресурс] / Р. С. Мартинюк. – Режим доступу : <http://naub.org.ua/?p=1171>. – Назва з екрана.

242. Конончук С. Демократичний потенціал пропорційних виборчих систем / С. Конончук, О. Ярош, С. Горобчишина // Укр. незалеж. центр політ. дослідж. – К. : Агентство «Україна», 2009. – 80 с.

243. Боброва Н. А. Ответственность в системе гарантий конституционных норм (государственно-правовые аспекты): монография / Н. А. Боброва, Т. Д. Зражевская. – Воронеж : Изд-во Воронеж. ун-та, 1985. – 138 с.

244. Пащенко А. Фактичні та юридичні підстави конституційної відповідальності / А. Пащенко // Право України. – 2002. – № 5. – С. 126–130.

245. Лучин В. О. Конституционные деликты / В. О. Лучин // Государство и право. – 2000. – № 1. – С. 12–19.

246. Нудненко Л. А. Конституционно-правовой статус депутата законодательного органа государственной власти в Российской Федерации / Нудненко Л. А. – СПб. : Юридический центр Пресс, 2004. – 475 с.

247. Авакьян С. А. Государственно-правовая ответственность / С. А. Авакьян // Советское государство и право. – 1975. – № 10. – С. 16–24.

248. Про внесення змін до деяких законів України щодо статусу депутатів Верховної Ради Автономної Республіки Крим та місцевих рад : Закон України від 12 січня 2007 р. // Відомості Верховної Ради України. – 2007. – № 13.

249. Тихомирова Л. Ю. Юридическая энциклопедия / Л. В. Тихомирова, М. Ю. Тихимиров. – 5-е изд., доп. и перераб. – М. : Юринформцентр, 2002. – 972 с.

250. Арановский К. В. Государственное право зарубежных стран : учебник для вузов / К. В. Арановский. – М. : Инфра-М, 2000. – 488 с.

251. Глотов С. Отзыв депутата: исторический аспект / С. Глотов, В. Синюков // Конституционный вестник. – 1992. – № 10. – С. 98–112.

252. Конституционные основы народовластия в СССР : законы и законодательные акты / Б. И. Кожохин, Ю. К. Толстой, А. А. Белкин [и др.]; под ред. Б. И. Кожохина, Ю. К. Толстого. – Ленинград : Юрид. лит., 1980. – 417 с.

253. Богомолов М. Т. Императивный мандат в Советском государстве / М. Т. Богомолов. – Саратов : Юрид. лит., 1970. – 265 с.

254. Коток В. Ф. Наказы избирателей в социалистическом государстве (императивный мандат) / В. Ф. Коток. – М. : Наука, 1967. – 321 с.

255. Лучин В. О. Процессуальные нормы в советском государственном праве / В. О. Лучин. – М. : Юрид. лит., 1976. – 167 с.

256. Конституція (Основний Закон) Української Радянської Соціалістичної Республіки : прийнята на позачерговій сьомій сесії Верховної Ради Української РСР дев'ятого скликання 20 квітня 1978 року.

257. Ведомости Верховного Совета СССР. – М. : Изд-во АН СССР, 1959. – № 17.

258. Безуглов А. А. Советский депутат / А. А. Безуглов. – М. : Юрид. лит., 1971. – 224 с.

259. Рахманін С. Заборона на право ходити наліво / С. Рахманін // Дзеркало тижня. – 2007. – № 2 (631). – 20–26 січня.

260. Дяков Т. Закон про імперативний мандат для місцевих депутатів надає лідерам фракцій можливість шантажувати депутатів [Електронний ресурс] / Т. Дяков // ZIK : інформаційне агентство «Західна інформаційна корпорація». – Режим доступу : <http://zik.com.ua/ua/news/2007/01/12/60203>. – Назва з екрана.

261. Паламарчук М. Механізми політичної відповідальності як засіб забезпечення верховенства народу в політичній системі України / М. Паламарчук // Стратегічна панорама. – 2005. – № 3. – С. 72–85.

262. Токовенко В. В. Оптимізація взаємодії політичного керівництва та державного управління в умовах модернізації політико-адміністративної системи України : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня доктора наук з держ. управління : спец. 25.00.01 «Теорія та історія державного управління» / Валерія Володимирівна Токовенко. – К., 2004. – 36 с.

263. Сушинський О. І. Контроль у сфері публічної влади: методологічні та організаційно-правові аспекти : монографія / О. І. Сушинський. – Львів : ЛРІДУ УФДУ, 2002. – 468 с.

264. Конституції нових держав Європи та Азії / упоряд. С. Головатий. – К. : Право, 1996. – 544 с.

265. Коргунюк Ю. Г. Становление партийной системы в современной России : автореф. дис. на соискание учен. степени доктора полит. наук : спец. 23.00.02 «Политические институты, этнополитическая конфликтология, национальные и политические процессы» / Юрий Григорьевич Коргунюк. – М., 2009. – 45 с.

266. Рудич Ф. М. Громадянське суспільство в Україні: віражі і перспективи сходження / Ф. М. Рудич // Віче. – 2004. – № 6. – С. 39–44.

267. Нестеренко С. Як правильно боятися грипу, щоб отримати задоволення? [Електронний ресурс] / С. Нестеренко // Тижневик INTV. – Режим доступу : <http://www.intv.ua/article/170415/>. – Назва з екрана.

268. Ставлення населення України до демократії та авторитаризму (динаміка, 2004–2012) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.razumkov.org.ua/ukr/poll.php?poll_id=612. – Назва з екрана.

269. Про політичну відповідальність в Україні : Проект Закону. – 09.04.2010. – № 6286 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://gska2.rada.gov.ua/pls/zweb_n/webproc4_1?id=&pf3511=37432. – Назва з екрана.

270. Ляпін Д. Проблема виконання норм регуляторного законодавства щодо інформаційної відкритості органів влади / Д. Ляпін // Інформаційна відкритість органів державної влади України ; за заг. ред. М. Лациби. – К. : УНЦПД, 2005. – 156 с.

271. Про заходи щодо розвитку національної складової глобальної інформаційної мережі Інтернет та забезпечення широкого доступу до цієї мережі в Україні : Указ Президента України № 928 від 31 липня 2000 р.; Про підготовку пропозицій щодо забезпечення гласності та відкритості діяльності органів державної влади: Указ Президента України № 325/2001 від 17 травня 2001 р.; Про деякі заходи щодо захисту державних інформаційних ресурсів у мережах передачі даних: Указ Президента України № 891/2001 від 24 вересня 2001 р.; Про рі-

шення Ради національної безпеки і оборони України «Про заходи щодо вдосконалення державної інформаційної політики та забезпечення інформаційної безпеки України»: Указ Президента від 31 жовтня 2001 р.; Про додаткові заходи щодо забезпечення відкритості у діяльності органів державної влади: Указ Президента України № 683/2002 від 1 серпня 2002 р.; Про Порядок оприлюднення у мережі Інтернет інформації про діяльність органів виконавчої влади: Постанова Кабінету Міністрів України № 3 від 4 січня 2002 р.; Про заходи щодо подальшого забезпечення відкритості у діяльності органів виконавчої влади: Постанова Кабінету Міністрів України № 1302 від 29 серпня 2002 р.; Порядок інформаційного наповнення та технічного забезпечення Єдиного веб-порталу органів виконавчої влади, затверджений наказом Державного комітету інформаційної політики, телебачення і радіомовлення України, Державного комітету зв'язку та інформатизації України № 327/225 від 25 листопада 2002 р.; Порядок функціонування веб-сайтів органів виконавчої влади, затверджений наказом Державного комітету інформаційної політики, телебачення і радіомовлення України, Державного комітету зв'язку та інформатизації України № 327/225 від 25 листопада 2002 р.; Програма «Електронна Україна» (проект).

272. Тищенко Ю. Результати моніторингу функціонування веб-сторінок центральних органів державної влади / Ю. Тищенко // Інформаційна відкритість органів державної влади України / за заг. ред. М. Лациби. — К. : УНЦПД, 2005. — С. 51–64.

273. Атестат незрілості. Підсумки виконання передвиборчих обіцянок фракціями Верховної Ради України VI скликання [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://osf.org.ua/policy-analysis-parlament/view/68>. — Назва з екрана.

274. Полях Л. Политтехнологи обещают Украине шоу без правил [Электронный ресурс] / Л. Полях // Известия в Украине. — 2009. — 9 августа. — Режим доступа : <http://izvestia.com.ua/?/articles/2009/08/09/204207-6>. — Название с экрана.

275. Ткачук В. Все время говорит правду и только правду / В. Ткачук // Профиль-Украина. — 2005. — № 11. — С. 12–18.

276. Варивода Я. Політична відповідальність депутатів Верховної та місцевих рад України: проблеми взаємодії з виборцями [Електронний ресурс] / Я. Варивода // Український незалежний центр політичних досліджень. — Режим доступу : <http://www.ucipr.kiev.ua/modules.php?op=modload&name=News&file=article&sid=60111>. — Назва з екрана.

277. Стан політичних партій напередодні державного фінансування: Дослідження Комітету виборців України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://glavcom.ua/pub/pdf/50/5047/partii-ukraine.pdf>. – Назва з екрана.

278. КВУ перевірятиме як виконують свої обіцянки політики [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://www.ukrinform.ua/rubric-politycs/2081718-kvu-pereviratime-ak-vikonuut-svoi-obicanki-politiki.html>. – Назва з екрана.

279. Выдрин Д. В Украине самый выгодный бизнес – политика [Электронный ресурс] / Д. Выдрин // Бизнес. – 2003. – № 31. – Режим доступа : http://www.business.ua/i550/a18621/target=_blank. – Название с экрана.

280. Тищенко Ю. Кадровий конкурс до Верховної Ради: 1 до 17 [Електронний ресурс] / Ю. Тищенко // Телекритика. – 2006. – 30 січня. – Режим доступу : <http://telekritika.kiev.ua/articles/124/0/6566/>. – Назва з екрана.

281. Головнюв С. Що показали декларації народних депутатів [Електронний ресурс] / С. Головнюв // Бизнес Цензор. – 2016. – 1 листопада. – Режим доступу : http://biz.censor.net.ua/resonance/3014525/scho_pokazali_deklarats_narodnih_deputatv. – Назва з екрана.

282. Корнієнко В. О. Олігархономіка / В. О. Корнієнко // Сучасна політична лексика : енциклопед. словник-довідник / І. Я. Вдовичин, Л. Я. Угрин, Г. В. Шипунов [та ін.] ; за наук. редакцією Н. Хоми. – Львів : Новий Світ-2000, 2015. – С. 269.

283. Корнієнко В. О. Олігархізація влади / В. О. Корнієнко // Сучасна політична лексика : енциклопед. словник-довідник / І. Я. Вдовичин, Л. Я. Угрин, Г. В. Шипунов [та ін.] ; за наук. редакцією Н. Хоми. – Львів : Новий Світ-2000, 2015. – С. 199.

284. Череднік М. Про довіру, бізнес та політиків [Електронний ресурс] / М. Череднік. – Режим доступу : <http://nv.ua/ukr/opinion/chedrednik/pro-doviru-biznes-ta-politikiv-278540.html>. – Назва з екрана.

285. Виконання передвиборчих обіцянок [Електронний ресурс] // Молодіжна варта. – Режим доступу : http://mvarta.org.ua/index.php?option=com_content&view=category&layout=blog&id=34&Itemid=54. – Назва з екрана.

286. Шевченко Л. Як виконують обіцянки комуністи, блок Литвина та НУНС / Л. Шевченко // Українська правда. – 2009. – 14 вересня.

287. Княжанський В. Алгебра відповідальності / В. Княжанський // День. – 2007. – № 9. – С. 1, 5.

288. Вибори Президента України 2010: програми кандидатів в Президенти [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://president2010.info/ua/news>. – Назва з екрана.

289. Передвиборна програма кандидата на пост Президента України Сергія Леонідовича Тігіпка [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://president2010.info/ua/page/257>. – Назва з екрана.

290. Передвиборча програма кандидата на пост Президента України А. П. Яценюка [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://president2010.info/ua/page/29>. – Назва з екрана.

291. Передвиборна програма кандидата на пост Президента України Ющенка Віктора Андрійовича «ВІЛЬНА, СПРАВЕДЛИВА ТА СИЛЬНА УКРАЇНА» [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://president2010.info/ua/page/271>. – Назва з екрана.

292. Передвиборна програма кандидата на посаду Президента України Юлії Тимошенко «УКРАЇНА ПЕРЕМОЖЕ. УКРАЇНА – ЦЕ ТИ!» [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://president2010.info/ua/page/269>. – Назва з екрана.

293. ЧАС НАРОДУ: ПЕРЕДВИБОРНА ПРОГРАМА кандидата на пост Президента України Литвина Володимира Михайловича [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://president2010.info/ua/page/254>. – Назва з екрана.

294. Передвиборна програма кандидата на пост Президента України В. Ф. Януковича «УКРАЇНА – ДЛЯ ЛЮДЕЙ!» [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://president2010.info/ua/page/263>. – Назва з екрана.

295. Два по сто за невиконані обіцянки / Ю. Патиківський, І. Леонов, Л. Кушнір [та інш.] // Україна молода. – 2010. – № 171. – 16 вересня.

296. Партії змусять відповісти за передвиборчі обіцянки [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.4post.com.ua/politics/136471.html>. – Назва з екрана.

297. Шевченко Л. Як виконують обіцянки БЮТ та ПР / Л. Шевченко // Українська правда. – 2009. – 11 вересня.

298. Мін'юст має намір ліквідувати партії, які 10 років не брали участі у виборах [Електронний ресурс] // Українські новини. – 2011. – 13 січня. – Режим доступу : <http://www.ukranews.com/uk/news/ukraine/2011/01/13/34940>. – Назва з екрана.

299. Народні депутати за два роки каденції виконали менше 50 % передвиборчих обіцянок [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://press.unian.ua/press/1623116-narodni-deputati-za-dva-roki-kadentsiji-vikonali-menshe-50-peredviborchih-obitsyanok-kvu.html>. – Назва з екрана.

300. Бойко Н. Ілюзія вибору-7 [Електронний ресурс] / Н. Бойко // Українська правда. – Режим доступу : <http://www.pravda.com.ua/news/2007/7/17/61562.htm>. – Назва з екрана.

Наукове видання

**Корнієнко Валерій Олександрович
Неприцька Тетяна Іванівна**

**ПОЛІТИЧНА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ
УКРАЇНСЬКОЇ ВЛАДНОЇ ЕЛІТИ**

Монографія

Редактор С. Малішевська

Оригінал-макет підготовлено В. Корнієнком

Підписано до друку **28.09.2018 р.**

Формат 29,7×42¼. Папір офсетний.

Гарнітура Times New Roman.

Друк різнографічний. Ум. др. арк. 8,89.

Наклад 300 (1-й запуск 1–75) пр. Зам № В2018-20

Вінницький національний технічний університет,

ІРВЦ ВНТУ,

21021, м. Вінниця, Хмельницьке шосе, 95,

ВНТУ, ГНК, к. 114.

Тел. (0432) 65-18-06.

press.vntu.edu.ua; *email*: kivc.vntu@gmail.com.

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи

серія ДК № 3516 від 01.07.2009 р.

Віддруковано ФОП Барановська Т. П.

21021, м. Вінниця, вул. Пори́ка, 7.

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи

серія ДК № 4377 від 31.07.2012 р.